

Зміст

Зміст	3
ГРИЩЕНКО ГАННА ФЕДОРІВНА	129
ГРУШКО (ТЕРЕЩЕНКО) ГАЛИНА ПАНТЕЛІЇВНА	133
ІЛЛЯШЕНКО ОЛЕКСАНДР ФЕДОРОВИЧ	138
КАСІЧ ГАЛИНА ВАСИЛІВНА	148
КОЗЛОВА (ЮРКОВА) ВАЛЕНТИНА МИХАЙЛІВНА	157
КОМЕНДАНТОВА (ВІТВИЦЬКА) ВАЛЕРІЯ МИКОЛАЇВНА	162
КРАВЦОВ ВАСИЛЬ ПАВЛОВИЧ	195
ЛОБКО (ДРОБОТА) МАРИЯ ГРИГОРЬЕВНА	197
ПЕЛЕХАТА ОЛЕКСАНДРА ПЕТРІВНА	207
ПРЕЖЕДРОМИРСЬКА (КІБИШЕВА) ЮЛІЯ ПЕТРІВНА	220
РОМАНОВА МАТРОНА КОСТЯНТИНІВНА	228
РУДНЄВ ЄВГЕН МИКОЛАЙОВИЧ	230
САВЧЕНКО МАЙЯ ГАВРИЛІВНА	245
СИНЯЄВА (АНДРЕЄВА) ОЛЕКСАНДРА ІВАНІВНА	309
ФІЛІМОНЕНКО (МАЛАСВА) ЄЛИЗАВЕТА МАКСИМІВНА	327

ГРИЩЕНКО ГАННА ФЕДОРІВНА

Ганна Грищенко. Німеччина, 1943 р.

1923 р.н., с. Мелені, Чоповицький р-н, Житомирська обл. Проживає в с. Мелені. Освіта – середня.

1942 – 1945 рр. – примусово працювала на промисловому підприємстві в Німеччині.

Я народилась 14 квітня 1923 р. в селі Мелені колишнього Чоповицького району Житомирської області. До вивезення в Німеччину проживала в с. Мелені. До початку війни закінчила 9 класів Меленівської середньої школи. В стороні ніде не працювала, а помагала батькам. Батьки мої селяни-колгоспники. У наше село німці прийшли 8 серпня 1941 р. У 1942 р. староста села викликав в управу дівчат і хлопців для оформлення нас на роботу в Німеччину.

ну, говорив, що тільки на 6 місяців. Наказував, щоб ми, старші, нікуди не тікали, бо заберуть менших. У мене був менший брат, то, щоб він залишився з батьками (він був 1925 року народження), я змушена була їхати. Він жив при батьках усю війну, а після визволення від німців, пішов у армію.

19 травня 1942 р. нас визвали із села до сільської управи. Був один поліцай і на підводах нас відправили на станцію Житомир. Там стояв товарний поїзд з молоддю на відправку до Німеччини. Там було багато поліцаїв. Попрощались з батьками у сльозах, потім нас закрили у вагонах і поїзд рушив на захід. Мало де зупинявся поїзд. Одна зупинка була на станції Перемишель. Далі не пам'ятаю. Потім у Німеччині їхали через місто Дрезден. Остання зупинка була у місті Хемніц – це Саксонія. Нас висадили й поселили на біржі праці. Це було 22 травня 1942 р. – саме на свято Трійці. Нас попередили, щоб ми взяли на днів 5

із дому продуктів. На свята нам якусь баланду раз у добу давали. Ніхто нас нікуди не брав, нічого не говорили і нікуди не пускали. Після трьох днів свят почали приходити і приїздити покупці. Хазяї-бауери брали по 2-3 чоловіків. Брали і дівчат і хлопців. На заводи брали по багато. По нас приїхав німець, набрав багато. З нашого села було 5 дівчат, із Чопович – 7, із Мединівки 9 дівчат. Нас привезли на завод "Діамант верпс" на окраїну міста Хемніц. Через пару днів ще добавили і дівчат і хлопців на завод. Ми жили у таборі, де було 75 дівчат з України. У хлопців був другий табір. Лише з Макіївки було 15 хлопців. З дівчатами та хлопцями з цих сіл, що я написала, ми жили дуже мирно і дружно, бо наші села сусіди. З села Широке Дніпропетровської області було 15 дівчат.

Як нас вивезли в Німеччину, чи хто тікав – не пам'ятаю. Поселили нас у залі ресторану одного німця. Поробили двоповерхові дерев'яні ліжка. Видали нам по байковому одялу, одне простирadlo і одну ватну подушку. Начальник нашого табору була жінка-німка. У хлопців були поліцаї. Вони водили хлопців на роботу. Нас водила о 6-й годині ранку на роботу жінка-німкенья. Частина дівчат перевели працювати у дві зміни. То вже вони самі ходили на роботу і з роботи – це дівчата. Хлопці ходили з поліцаями на денну й нічну роботи. Працювали рано, з 6.30 ранку до 18.00 вечора у цехах біля станків. О 12-й годині дня була обідня перерва на півгодини. Нічна зміна працювала з 18.30 вечора до 6 годин ранку. Молодь з України і Росії носили „ОСТ” від цього й назва – "остарбайтери". У обід варили в більшості брюкву, різану стружками машиною. Коли заколочена житньою мукою, а коли світла. Увечері таке ж саме, або як німці в обід щось недоїдять, то у вечері нам на вечерю дають, або на крупну терку сиру картоплю потруть, закип'ятять – і є нам вечеря. Давали мало солоного, щоб не опухали люди. Увечері давали ще по 200 грам хліба. Хліб був не житній, не відомо з чого, темно-попільного кольору, трохи солодкуватий, як брусок, не пухкий. У суботу робили до 12-ої години дня. Неділя – вихідний, в релігійні свята теж вихідні. Субота і вихідні дні нас харчували один раз о 12-й годині дня, ходили їсти на завод. У вихідні дні до хліба давали по 10 грам масла. На обід варили іноді рисову молочну кашу і давали чайну ложечку топленого масла. Як картоплю варили цілу чищену, то давали по 5 маленьких картоплин, 1 столову ложку шпинату, 1 столову ложку підливки, 1 чайну ложечку крученого відвареного м'яса. Одну неділю давали рис, а другу – картоплю. На заводі

працювало багато людей різних націй із Західної Європи. Були французи, бельгійці, хорвати, негри, поляки і інші. Ці народності відносилися до нас доброзичливо. Були такі французи і бельгійці, що допомагали продуктами нашим дівчатам, з якими в одному цеху робили. Нам, остарбайтерам, не дозволяли їздити в громадському транспорті. Другі народи вільно ходили і їздили скрізь. Серед німців були теж і добрі, і погані люди. Не дозволяли нам і німцям вести різні розмови, нам ходять до німців додому. За це дуже карали і німців, і наших концтаборами. Додаткового харчування ми не мали. Німцям всі продукти давали по карточках, а нам карточок не давали. Правда, як є в продажі капуста, то ми могли купити її без карточок. Платили на заводі за місяць по 4-9 марок. Вільний час проводили ми в таборі, хто пранням займався, хто штопав панчохи, хто зашивав, хто перешивав, хто листи писав. Дали нам робочі костюми, штани і жилети. Більшість із нас штани перешили на спідниці. Жили ми на окраїні міста, біля табору був сосновий ліс. Чистий ліс, прибраний, а за півкілометра була берлінська асфальтна дорога. Підемо, посідаємо і дивимось, як їдуть машини. Хто ходив у місто, хто до таборів інших заводів, де були їхні односельці. За весь час нам видали по одному ношеному бавовняному платтю, по пальту і по одних фланелькових панталонах, з яких ми пошили собі блузки. Були німці жінки і чоловіки, що приносили дещо з дому. Але давали так, щоб ніхто не бачив – за це дуже карали німців. Дівчата із нашого заводу не тікали. Хлопці тікали, особливо макіївські. Їх ловили та відправляли у концтабори. Перед закінченням війни 4 хлопці і одна жінка спустили під підлогу в нічну зміну деталі, їх забрали у концтабір, просиділи вони по 6 місяців. З жінкою я бачилась, а хлопців я не знаю. Жінка, що попала в концтабір мала дитину 2 років. Її чоловік теж працював на цьому заводі. Попали вони в Німеччину, їдучи з Полтавщини до Ленінграда, німці захватили поїзди, а їх направили в Німеччину. Вона там народила дівчинку.

Наш табір звільняли американські війська, а завод – наші, радянські. На роботу ми не ходили днів 7-8, але їсти ходили на завод раз на добу. 8 травня 1945 р. ми прийшли з обіду, дивимось – американські солдати обнімаються, цілуються, співають, танцюють. Один солдат знав польську мову і сказав нам, що закінчилася війна. Ми дуже зраділи. Як закінчилася війна, то ми ходили у місто, шукали своїх земляків-солдат. Заходили до військового начальства. Питали, як нам добиратись додому. Хто раніше бажав, то нам прислали товарний поїзд у міс-

то Хемніц і ми 13 травня 1945 р. виїхали із міста. Приїхали цим товарняком у Чехословаччину у місто Ліберець. Поїзд далі не пішов, бо через річку не було моста. Звідси хто як міг, так добирався додому. Нас відділилось 8 дівчат, які прожили у м. Ліберець більше півмісяця. Деякі дівчата пішли працювати у військові частини. Військові залишали Чехословаччину, переїздили в Польщу і нас взяли. Ми переїхали в Польщу в місто Судова Вишня. Тут ми пройшли перевірку радянськими органами, після перевірки хто чим міг, тим добирався додому. Я приїхала товарняком до ст. Чоповичи. А ще привезла з собою одну дитину 2,5 років. Її мама була забрана в концтабір, а тата, минувши Дрезден, забрали в армію наші війська. Нас із села їхало 5 дівчат. Нас попросив її тато, щоб ми на Україні здали в дитячий будинок. Дівчинка прожила у нас дома до 21 вересня 1945 р. Мама її залишилася в живих і приїхала до мене по свою дочку. Я всім дала адресу, куди беру дитину. Мама Надя з дочкою Валею поїхали до чоловіка і його батьків у Ленінград. У них теж була своя історія. Свекруха їх прийняла, а чоловік з армії привіз другу дружину. Тепер не знаю, чи є хто живий.

Після повернення нами нехтували. Кого забирали на Донбас, а мене разом з багатьма односельчанами вислали на лісовирубку. Я працювала там 2 роки. У нашому селі в приміщенні школи організували дитячий будинок інвалідів. У цьому будинку я пропрацювала 10,5 років. Потім перейшла на роботу в продавці. Працювала в господарському магазині продавцем до листопада 1989 року. Тепер – на пенсії. Маю сина, три внуки і чотири правнучки. Живу одна, сама в хаті. Син з невісткою і внучки помагають. А в більшості все сама ще роблю. З тварин нічого не маю. Живу на пенсію в батьківській хаті.

Це історія мого життя і повернення з Німеччини.

Рукопис, 2002 р. Фонди НМІВВВ, дод. КВ-10723/88, Л-537/88.

ГРУШКО (ТЕРЕЩЕНКО) ГАЛИНА ПАНТЕЛІЇВНА

**Галина Терещенко та Еміль.
Австрія, 1943 р.**

1925 р.н., с. Кочерги, Путивльський р-н, Сумська обл. Проживає в Києві. Освіта – вища.

1942 – 1945 рр. – примусово працювала на військовому підприємстві у Австрії.

Мой отец, Терещенко Пантелей Григорьевич, был родом из знаменитой семьи украинских промышленников и меценатов Терещенков, родился в Черниговской области, недалеко от Глухова в 1888 году. Мама полячка, Гаврильчик Ванда – Варвара Ивановна, родилась в Варшаве в 1884 году. Отец воспитывался в семье своего родного дяди, Терещенка Александра Ивановича, который в то время занимал должность начальника железной дороги в Польше. В Варшаве он окончил гимназию, получил образование,

там же и познакомился с моей матерью. В 1908 году мои родители, уже будучи женатыми, переехали в Киев, к дяде А.И.Терещенку, который в то время был очень богат, имел свое имение недалеко от Путивля и Глухова, в Черниговской губернии у него были винокурный и сахарный заводы. После возвращения из Польши, отец и мама работали на заводе «Арсенал». У нас в семье было четверо детей: три дочери и один сын, но сын и дочь умерли в раннем возрасте и остались только я со старшей сестрой, Анастасией. Когда началась революция в 1917 году, родители вынуждены были уехать из Киева в связи с тем, что их преследовали как поляков, т.е. иммигрантов. Родители поехали в Черниговскую область к родным отца, но и там им не повезло. Родителям пришлось пережить большое горе: случился большой пожар во время

уборки хлеба, и все селение сгорело. От дома остались одни стены. Немного позже, в 1920 году, в с. Кочерги на территории винокуренного завода Терещенка, организовали коммуну, куда вступил и отец. Он стал одним из организаторов всей работы коммуны им. Т.Шевченка, ему помогал Гончаренко Петро. Мама создала швейную мастерскую, в которой учились и работали девушки из коммуны. Всем обществом воспитывали детей, восстановили разрушенное после пожара жилье. В 1925 году родилась я. Мои родные вспоминали эти годы с большой ностальгией. Жили в достатке, получали даже регулярно письма из Польши от родителей мамы и от дяди, Александра Терещенка, уехавшего в иммиграцию. Но отец все время опасался предателей, которые завидовали его уму, таланту, тому, что он был не такой, как все жители села. Кроме того, мы были из семьи сахарозаводчиков Терещенков, да еще и поляки, как нас постоянно называли в селе. Мама все время просила отца вернуться в Киев, но он был верен своему делу, и не хотел оставить коммуну.

В 1930 году старшая сестра вышла замуж и уехала в Киев. Для мамы это была большая потеря и в то же время радость, что дочь будет жить в Киеве.

С конца 20-х годов мы не получали писем из Польши, но мама всю жизнь жила надеждой встретить своих родных. И вот, неожиданно, в 1933 году пришло письмо из Варшавы. Это письмо и стало сигналом для начала гонений на нашу семью. Нас, как предателей родины, отправляют этапом в Сибирь, в маленький поселок в Мариинском районе Новосибирской области. Тайга. Но родители не испугались. Там, среди поселенцев, нашлись добрые люди, помогли родителям построиться, и приняли к себе в дом на первое время. Маме было тяжелее всех. Отец часто болел, ему не подходил климат. На Украине остались похоронены мои брат и сестра, в Киеве старшая сестра. Мама все время была в печали. Но жить все равно было надо, и меня воспитывать. Я там окончила 7 классов и в 1940 году поступила в строительный техникум, где прозанималась один курс.

В 1941 году в июне месяце родителям разрешили вернуться в Украину. К друзьям родителей в лес «Довжик» в Черниговской области мы приехали в пятницу, 20 июня, а в воскресенье – война. Мы все там и остались, работали в лесничестве, в сентябре нашу территорию уже заняли немцы, и нам некуда было ехать.

В 1942 году во время облавы захватывают меня вместе с моей подругой Базыменко Еленой и отправляют в Германию. На контрольном пункте ее забирает баур, она была покрепче и старше меня, а я попала работать в Австрию. Так мы потеряли друг друга и встретились только после войны. Куда нас везли, мы не знали, потому что вагоны были закрыты. И только когда приехали, нам объявили: «Австрия, город Блюмау». Там уже были построены бараки, вся территория огорожена колючей проволокой, нас расселили в бараки, сразу выдали всем одежду и деревянные колодки; каждому узнику присвоили номер. Начальником лагеря была немка. Вместе с нами работали австрийцы: Франц и фрау Мария, поляки, французы. Все узники работали на тяжелой и опасной работе на военном заводе, который производил боеприпасы. На работу ходили под конвоем и в строю разговаривать запрещали, но мы все равно потихоньку говорили. Австрийцы, которые работали с нами – это фатер Франц и фрау Мария, немного кормили нас, приносили одежду и всегда отстаивали наши права перед начальством. Если мы хорошо без нарушений работали, то нас поощряли и на выходные отправляли работать к бауру – собирать виноград. Это был праздник. Хозяин хорошо кормил, а винограда ешьте, сколько хотите. Австрийцы были более снисходительные к нам, чем немцы. Единственное, что было плохо, что нам не разрешали брать еду в лагерь, но мы все равно ухитрились и проносили в лагерь хлеб.

Точно не помню, на какой праздник, нас всех повезли на экскурсию в Баден. Австрийские женщины дали нам одежду, какие мы были все молодые и интересные. Через год работы я хорошо уже говорила на немецком языке и могла объясниться не только с австрийцами, но и с рабочими из других стран. В лагере общаться с рабочими других национальностей нам было запрещено, а вот на заводе, можно было перебраться несколькими фразами. Там я и познакомилась с французом Эмилем, его тоже насильно привезли в Рейх. Он жил в нашем лагере. Эмиль помогал мне часто на работе, иногда рассказывал новости о войне. Когда режим в лагере стал мягче, мы начали встречаться по воскресеньям, а потом, в конце войны, поженились, и я уже жила во французском бараке. Он был очень хорошим человеком.

2 апреля 1945 года нас освободили русские солдаты. Они оказались грубыми и более жестокими, чем немцы. Какие мы слышали оскорбления, с нами обращались хуже, чем с животными. Ведь у нас и отобрать то было нечего, кроме деревянных кандалов. И начались на-

ши вторые муки. Отправила нас этапом эта, наша «доблестная армия», до границы Советского Союза. Французские рабочие тоже с нами, до них никак не доходило, что эти грубые люди, это и есть наши «освободители». И так гнали нас своим ходом холодных, голодных от Австрии до Румынии, по дороге люди выносили поесть, кто что может. Вот тогда то мы и пожалели, лучше бы остались в лагере, в плену у немцев.

В Румынии в городе Яссы нас уже посадили в поезд и отправили в Кишинев, а из Кишинева мы приехали в Украину. Мы были страшнее ночи, опухшие, голодные, холодные когда прибыли в Одессу. Эшелон приняли на вокзале, сразу стали формировать: женщин в одну сторону, мужчин в другую. В фильтрационном лагере проводили перепись. Я никак не хотела ехать домой, я уже была беременна, просилась уехать с Эмилем во Францию. А мне сказали: «А в Сибирь не хочешь?». Тогда Эмиль стал проситься остаться со мной в Союзе, ему тоже не разрешили. Из Одессы я поехала домой к родителям одна. Я хорошо знала, что меня ждут большие испытания, но решила не поддаваться – что будет, то будет. Да к тому же у меня была защита – родители. Да очень было обидно, что у нас были такие законы несправедливые и жестокие – мы все были враги народа. В 1945 году у меня родился сын, которого я назвала, как мы и договаривались с Эмилем, Виктором в честь Победы.

Началась моя новая жизнь, я уже ни на кого не смотрела и ни о чем не думала. У меня была одна мысль найти мужа и воспитать хорошего сына. По настоянию отца, я уехала к сестре в Киев, сразу пошла работать. Сначала работала грузчиком в Шевченковском РСУ, потом инженером в РСУ Сталинского района, заочно окончила в 1955 году Киевский инженерно-строительный институт. Как было тяжело, это знаю только я одна да Бог. Зайду за сыном после работы в ясли, наплачусь, а вечером сажусь за учебу. Мне очень помогла сестра, она тоже осталась одна: муж погиб на фронте, а сын умер во время войны. Жили мы скромно. Я от работы не отказывалась ни вечером, ни в воскресенье, лишь бы поставить на ноги сына. Мир, конечно, не без добрых людей, мне много помогали и в работе и в учебе. Жизнь шла своим чередом, Эмиля я так и не могла отыскать, даже узнать хотя бы, что с ним случилось. Когда сын пошел в первый класс, я снова вышла замуж, у меня родилось еще двое детей, сейчас четверо любимых внуков и правнуки.

Всю жизнь я скрывала, что была во время войны в Австрии, даже дети об этом не знали. Только после смерти второго мужа, а к этому времени уже начались разговоры о выплате компенсаций остарбайтерам, я рассказала сыну историю его рождения.

Я снова попыталась разыскать Эмиля. Писала и в Красный Крест и в Службу розыска, в Париж по старому, военной поры, адресу родителей Эмиля, в архивы Москвы, Одессы, Австрии, даже снялась в передаче «Жди меня». Но пока безрезультатно. У меня сложилось впечатление, что всех пленных иностранцев отправили в Сибирь и Эмиль погиб.

Рукопис, 2003 р. Фонди НМІВВВ, НД-25260.

ІЛЛЯШЕНКО ОЛЕКСАНДР ФЕДОРОВИЧ

**Олександр Ілляшенко.
Німеччина, 1943 р.**

1926 р.н., с.Більмачівка, Бахмацький р-н, Чернігівська обл. Проживає в м. Чернігів. Освіта – середня технічна.

1942 – 1945 рр. примусово працював в Німеччині на будівництві залізниці, потім на вугільній шахті. За втечу відбував покарання у в'язниці вправно-трудоваму таборі поблизу м. Брикс (Чехія).

Народився я 1926 року в селищі Більмачівка, Бахмацького району Чернігівської обл.

Мій батько – Федір Трохимович, все своє життя працював на залізниці. Останні сорок років – старшим машиністом водокачки на станції Більмачівка.

Мама, Палажка Іванівна, була домогосподаркою, доглядала, виховувала дітей. В сім'ї нас було

два брати, – я, Сашко, і брат Володя, який, як і батько, все своє життя пропрацював машиністом водокачки на станції Прилуки.

Навчався у неповній середній школі села Більмачівка. Навчався я добре, був активним і допитливим. Не було такого гуртка в школі, щоб не брав у ньому участі. З гордістю носив значки, якими нагороджували кращих спортсменів БГТО, ПВХО, ГСО. У 13-річному віці перші мої замітки про життя школи, роботу гуртків, друкувалися на сторінках районної газети “Прапор Комуни”. У 1941 році іспити за сьомий клас (їх тоді здавали з усіх предметів) здав на відмінно і добре. Того ж року без ніяких перешкод із своїм другом Заборовським Миколою був прийнятий до восьмого класу Івангородської середньої школи.

Батько бачив мої здібності, тому приділяв мені багато уваги. Під час канікул возив у Київ, до своїх родичів, у місто Інгулець, Золо-

тоношу в піонерський табір. Дякуючи батькові в 12 років міг підготувати й запустити в роботу парову машину, що качала воду для заправки паровозів. То була велика радість і гордість перед товаришами.

Коли почалася війна ми, діти, які тільки закінчили 7 класів, сприйняли її як короткочасну. Нам у школі говорили: Червона армія непереможна і будь-який ворог, який порушить наші священні кордони, буде розбитий. Але через деякий час літаки з чорними хрестами бомбардували станцію Більмачівка. Вдень і вночі мчали ешелони, навантажені технікою, військами, а незабаром ми побачили біженців, згодом солдатів, офіцерів, які відступали. А ще важче стало на душі, коли побачили поранених бійців, яких все більше й більше привозили на станцію Більмачівку. Німецькі літаки все частіше піддавали бомбардуванню станцію, тому сім'ям залізничників, які проживали на станції, запропонували переїхати в село.

Стали жити у нашої бабусі Горпини, у маминої мами, вона проживала одна. Чоловік її, Фурса Іван, у Першу світову війну добровольцем пішов на своєму коні захищати Батьківщину. Так і не повернувся до своїх дев'яток дітей, до своєї домівки. Був нагороджений трьома Георгієвськими хрестами. Бабуся залишилася вдовою, пережила тяжкі роки війни, революцію, розкуркулювання, голод, Велику Вітчизняну. Але тяжка доля не зламала її. Вона зуміла виховати і вивести в люди своїх дітей, дати їм освіту і дорогу в життя. Правда із дев'яти дітей виходила п'ятеро – 4 дочки і сина Івана, який загинув на фронтах Другої світової війни.

У вересні 1941 року наше село Більмачівку окупували фашисти. Відразу все навкруги змінилося: на вулицях поменшало людей, на вечорниці не збиралися хлопці й дівчата, не було чути музик. Щодня “нові господарі” розстрілювали ні в чому не повинних людей. На шибеницях висіли трупи комуністів, комсомольців, активістів Радянської влади.

Фашисти молодь і людей похилого віку виганяли в поле на роботу. Працювали з ранку до пізнього вечора: нацистській Німеччині для солдатні потрібні були продукти харчування.

Якось уночі я пас коней, а під ранок загнав їх у хлів. Прийшов додому – ліг відпочивати. Та не встиг закрити очей, як у хату ввірвалися поліцаї. Підняли з ліжка і зачитали мені наказ про відправлення молодих хлопців і дівчат на роботу до Німеччини. А вже під ранок до приміщення старостату зігнали всю молодь віком від 14 до 18 років.

Стояв гурт хлопців і дівчат, оточених поліцаями, – з торбинами за плечима, в яких були крайці хліба, сала, дещо з одягу. Мені тоді йшов шістнадцятий. Повік не забути мені картину прощання молоді зі своїми батьками, рідними. Море сліз і горя, нестерпний крик матерів.

Під конвоєм поліції повезли нас до Бахмача, а там, як худобу, загнали у товарний вагон. Попередили: хто надумає тікати – буде негайно розстріляний. Така ж участь чекатиме і їх батьків.

Здається, на третій день нас привезли до Польщі, до містечка Перемишль. Тут малолітніх “посортували”: кого наліво, кого направо. І знову зігнали у вантажний вагон, і знову дорога... Крізь щілини дощок побачили, що ми їдемо по чужій землі – будиночки вкриті червоною черепицею, скрізь сади і ніяких слідів війни...

Довго ми їхали, не бачили білого світу. І ось нарешті зупинилися на незнайомій залізничній станції. Вигнали з вагонів, відразу погнали на біржу праці, яка розміщалася на невеличкій площі. І там я вперше почув різну мову. Тут були євреї і поляки, чехи і мадяри, французи і бельгійці, українці і росіяни. Пихаті товстуні поважно походжали, заглядаючи кожному у вічі.

Підійшли товстуні і до нас, щось побелькотіли і пішли. Нас посадили у машину і повезли у невеликий населений пункт Німеччини Румшпринген. Тут розміщався табір в'язнів. Стояло два бараки, обнесені колючим дротом.

Настали тяжкі дні. Працювали по 12 годин на будівництві залізниці. Пам'ятаю, як один з юнаків (чомусь його називали сибіряком. Можливо, він був із Сибіру) закликав нас саботувати виконання робіт, а вимагати кращого харчування. Ми відразу подумали, що це провокатор – поставилися до нього з недовірою. А потім переконалися – сибіряк своя людина.

Одного разу ми не підкорилися поліцейському наказу і не вийшли на роботу. Не зчулися, як біля табору зупинилися машини, з них повискакували жандарми і по наших головах, плечах, спинах пішли “танцювати” дубинки та нагаї. Як вони не намагалися знайти, хто організував цей бунт, нічого не вийшло.

Тієї ночі я з друзями не спав, обмірковували план втечі. Краще вмерти, ніж отак жити в голоді, холоді, терпіти знущання, вирішили ми. Наперед знали: якщо провалиться план втечі – нас всіх розстріляють, але це вже не страшило хлопців.

І ось першого вересня 1942 року (мені запам'яталася ця дата, бо 1 вересня ми в селі святково одягнені, з букетами квітів йшли до школи) я з односельцями Миколою Ліликом та Петром Шпанським здійснили план втечі. О 5-й годині ранку нас вивели до приміщення, де ми вмивалися. В кінці коридора вікно не було загратованим, розбили його, вистрибнули і кинулися під звалище дощок. Принишкли. Прислухалися. Тихо-тихо... І Побігли до лісу, до якого було десь кілометрів зо два. Вскочили до нього і попадали. Далі не було сили бігти. Притулилися до землі, вкритої холодною ранковою росою, перепочили. А навкруги – тиша, тільки було чути, як б'ються наші серця. Значить, у таборі ще не встигли дізнатися про нашу втечу. Обережно ступаючи, щоб під ногами й гілочка не тріснула, пішли далі. Не знаю, скільки ми бігли лісом, але незабаром почало світати. Почало сходити сонечко, наче показуючи нам шлях на схід – до Батьківщини, де чекають і плачуть за нами батьки. Важко передати словами наш стан: ми на волі! Тільки тривожна думка, аби нас ніхто не помітив...

Згодом ліс почав рідшати. Ми опинилися на галявині. Далі було поле, на якому росла картопля. Полягали в міжряддя, прикрилися бадиллям, лежали до пізнього вечора, а коли добре стемніло, піднялися й пішли вперед. Дорогою траплялася морква, картопля. Йшли цілу ніч... Ранком, коли почало світати, знайшли гущавину, назбирали сухих гіллячок і розпалили вогонь, спекли картоплю.

Хоч уже були далеко від табору, все ж таки нас не полишав страх. Нам ввижалося, що хтось переслідує. Як на гріх, у мене заболів живіт, я не міг далі йти, хотілося пити. “Залиште мене, йдіть самі”. Але вони і слухати мене не хотіли. Десь знайшли джерельце, принесли воду, напоїли мене. Коли стемніло, рушили в дорогу. Йшли вночі. Вдень ховалися в густих заростях лісу, населені пункти обходили, аби не потрапити до рук поліцаїв. Потім перебороли страх, використовували і день. Орієнтувалися по сонцю, деревах, їли все без перебору, що росло на полі.

Через півмісяця, 16 вересня, підійшли до якоїсь річки. Бачимо – міст а біля нього – охорона. Перепливти річку не вистачало сил. Вирішили чекати темряви, щоб добратися до найближчої залізничної станції, а там непомітно залізти у товарний вагон і проїхати міст. Так і зробили. Нам посміхнулося щастя. За кількасот метрів від залізничної станції побачили ешелон, який рухався в нашому напрямку. Порівнявшись із нами, поїзд чомусь стихив хід. На роздуми не було часу. Ми

відразу кинулись до вагона з тамбуром. Шпанський і Лілік сіли на підлогу перехідного тамбура, закривши наглухо двері, а я поліз на напіввагон із вугіллям. З великими труднощами став його відгрібати, а потім ліг у ямку, трохи прикрив себе грудочками вугілля.

Проїхали міст, вирішили з поїзда не стрибати, а їхати далі. Години через дві поїзд зупинився на якійсь станції. Тут поміняли паровози і хвилини через 30 - 40 ешелон рушив, але раптом різко заскреготіли гальма. В мене тривожно стало на душі. Чую, хтось лізе по залізних щаблях вагона і хапає мене за ногу. Стягає на землю. Стоять невідомі мені люди. Питають і показують мені пальцем – один. Киваю головою – один.

Поїзд рушив і я залишився серед чужих. І така мене взяла туга за невдалу втечу, що аж защеміло серце. (Пізніше у 1946 році я дізнався, що хлопців спіймали у Дрездені, тримали в тюрмі, потім відправили працювати до бауера.)

Повели до залізничного стрілочного поста. Викликали поліцейських, які обшукали мене. Почали бити. Били мене і в поліцейській управі, куди привели потім. Посадили біля мене собаку, дали їй м'яса. Як я заздрив у ці хвилини собаці – вона їла м'ясо, а мій шлунок був порожнім. Протягом дня привели ще чотирьох, таких, як я. Один з них виявився земляком – Іван Петрович Дурас з Нового Ладу. А на вечір нам одягли наручники і відправили в гестапо.

На своїй шкурі дізнались, що це таке. Роздягли, скинули взуття, декілька разів стьобнули нагайками по голих спинах, що аж кров запеклася, а потім голих і босих повели у підвал з цементною підлогою. Від холоду, голоду ми не знаходили собі місця. І раптом чуємо – відкриваються двері. На порозі стоять два чоловіки. Як потім виявилось, це були французи, вони працювали на кухні. Довідавшись, що в гестапо привели двох росіян, вирішили принести звареного картопляного лушпиння.

– Ми ...Франція. А ти ... рус? – почули ми від них.

Не жували, а проковтнули лушпиння. Як могли, так і дякували французам. На ранок нас перевели в переповнену людьми камеру. Щодня викликали до кімнати, де висіли дубинки, нагайки, а в кутку стояли різки. І щодня били. Як тільки приводили до цієї кімнати, відразу кидало у піт. Після цих “виховних процедур” нас відвезли до міської в'язниці міста Галле. Три її шестиповерхові корпуси були заповнені в'язнями майже з усіх країн Європи. Серед них були і німці, як потім

довідався, антифашисти. Одяг на всіх однаковий. Тут, правда, били менше. Менше і людей було у камерах. Через день виводили на прогулянку у двір на 30 хвилин. В'язні виконували різні роботи. Юнаки 15-16 років в основному працювали на кухні: чистили картоплю, перебирали горох. Старші за віком виготовляли пакети з паперу, дерев'яні ящики.

Довелося мені ще сидіти у в'язницях Лепціга, Гемніца, Плауена, а в листопаді 1942 року я опинився у концтаборі міста Брикс (тепер Мост), що в Чехословаччині.

Привезли нас на невелику залізничну станцію і під крик, лайку есесовців із собаками примусили лягти животами на мерзлу землю. Почали рахувати в'язнів. По команді підняли, посадили в машини і повезли в невідомому напрямку. Вночі під'їхали до якихось бараків. Вранці нас вишикували на плацу, роз'яснили порядок перебування у таборі. Кожен одержав свій номер. З цього дня я вже не був Олександром Ілляшенком, я став в'язнем № 4584. Нас ніхто з есесівців не вважав за людей. А що вже натерпілися лиха – словами не передати. Щодня примушували бігати, повзати по пластунськи. Того, хто відставав, або не так повз, чекала кара. Люди втрачали свідомість. Їх відразу саджали у карцер. Хто туди потрапляв – помирав у муках. Жахливим випробуванням був переклик в'язнів уночі, по 2-3 рази. Людям не давали спати, вони падали, вибігаючи з барака. Доводилось годинами стояти на морозі і дивитися, як мордували тих, хто не встиг вибігти з барака за встановлені секунди. Серце обливалось кров'ю, дивлячись на знущання.

Сам табір був обнесений колючим дротом у два ряди. Ширина між ними 4-5 метрів. По цьому "коридору" також проведено колючий дріт, по якому пропускали електрострум. Посилена охорона, озброєна кулеметами. Вночі табір освітлювався ліхтарями. В бараках стояв неприємний запах, вкритися нічим. Взимку печі затоплювали рідко.

Працювати доводилося по 12 годин у будь-яку погоду, без перерви, крім 30 хвилин, що відводилися на обід, якщо його можна було так назвати. У кар'єр привозили й роздавали по півлітра баланди, звареної з різних відходів. Єдиною радістю був окраєць хліба вагою 250 – 300 грамів. Всі їли його так, щоб не впала жодна крихта на землю.

Під час цього обіду зі мною трапився такий випадок. Обід - баланду нам привозили о 12 годині на місце, де працювали. Старший по колоні "капа" розливав її в'язням. Для цього потрібен був черпак. Усі черпаки знаходились у приміщенні так званого піщеблоку, який був

довгим брудним приміщенням. За цим злополучним черпаком ходили по черзі. Підійшла моя черга. Взяв його. В приміщенні нікого немає. На полу стоять величезні каструлі. В одній із них залишки гнилого картопляного лушпиння. Від голоду паморочилась голова і рука сама опинилась у каструлі. Не встиг донести те лушпиння до рота, як на протилежному кінці піщеблока показався есесовець. Від страху я закам'янів. Помахом руки підзиває мене до себе, а я не можу зійти з місця, тіло мене не слухається, говорити не можу. Зрозумів, у такому випадку мене жде карцер або виставлять на “аппель” – повільна страшна смерть. Сльози побігли з очей, а плачу не було. Від сліз нічого не бачу, тіло ніби паралізувало.

Зрозумівши мій стан, чоловік у формі есесівця підійшов до мене, положив руки на мої плечі і заспокійливо, ламаною російською мовою сказав: “Кушай, кушай, я чех, я не фашист.” Так ця людина врятувала мені 16-річному життю.

На роботу водили колоною по 20 чоловік у супроводі есесівців і з собаками. Жителі міста Брикс співчували нам. На дорогу, яка з'єднувала кар'єр і табір, вони кидали хліб, варену картоплю. Піднімаючи їх із землі, ми ділилися між собою і якось легше ставало на душі. Не дай бог, було комусь вийти з колони. Відразу есесівці спускали з ланцюга собаку, яка загризала в'язня до смерті, або його наздоганяла куля.

У кінці 1942 року мене з групою в'язнів перевели у робочий табір поблизу селища Вайсанд-Кольцау. Тут працювали на шахті. Стало трохи легше. Менше вартових, зняли дротяну огорожу. Мали можливість познайомитися з нашими людьми, яких, як і мене, вивезли з рідної країни. Тут вони працювали у поміщиків.

Наближення американських військ відчувалося з кожним днем. Напередодні визволення в таборі залишатися небезпечно, нацисти могли нас розстріляти. Прийняли рішення: невеличкими групами тікати. Я, Іван Матвієнко і Петро Робок із села Гранов, що на Вінничині, непомітно вийшли з табору і пішли у напрямку села Ференсдорф але не дійшли до нього. Назустріч нам їхали машини, мотоцикли, наповнені солдатами. Це були американські війська. 14 квітня 1945 року вони звільнили нас. Ми обнімались, нас годували. Багато солдатів володіли українською та російською мовами. Це були сини батьків, яких у свій час нужда змусила покинути рідні краї і податися шукати кращої долі в Америку.

Місяць ми жили разом з американцями, здружилися. Вони давали нам одяг, добре харчували. Мені особисто запам'ятався солдат-негр. Їли ми з ним з однієї миски, пили з однієї фляги. Чого моя пам'ять не зберегла – так це його ім'я і прізвища.

Буду відвертим: деякі американські офіцери вели серед нас пропаганду: не їдьте додому, там вас чекають сибірські та колимські табори. Та у нас і думки не було зрадити рідній Вітчизні. Кожен уявляв зустріч з рідними. Адже були довгі роки розлуки.

14 травня 1945 року нас перевели в одну із зон радянських військ, а після проведення так званої фільтрації, я був зарахований у навчальний батальйон. З цього часу нам дали адресу – номер польової пошти. Десь у кінці червня 1945 року одержав від батьків першого листа. Незабаром маршем ми пішли на схід, до рідної землі. Третього вересня вже були в місті Рославль Смоленської області. Тут полк розформували, і я потрапив у робітничий батальйон, який працював на відбудові Московського вугільного басейну. У робітничий батальйон зарахували не за станом здоров'я, хоч воно й було підірване. На той час радянським людям, що повернулися з фашистської неволі, довгий час не було довіри. Ці люди вважалися людьми другого сорту. Деякий час замість паспорта видавали тимчасове посвідчення на 3 або 6 місяців.

Працював я на будівництві гранковських шахт у Московській області кріпильником, проживав у бараках, де було холодно, брудно, ніякої санітарної гігієни. Баня працювала з перебоями. Гроші платили малі. Ми числились як військовослужбовці. Хоч не були обмундировані, ходили в цивільному. Старший був військовий – капітан.

Перша зустріч з рідними відбулась у січні 1946 року. Стояла холодна, морозяна, але сонячна погода. З товаришами йшов до лікаря. Лікарня знаходилася десь кілометрів за 3-4 від бараків, де ми проживали, до м. Кімово.

Здалеку запримітили постать, що помаленьку втомлено йшла нам на зустріч. Згорблена, замотана у велику суконну зелену з білими лапатими плямами хустку. Через плече висіла торбинка. Жінка поволі наближалася до нас. “Хлопці, така хустка, як на цій бабі, була у моєї мами,” – сказав я. Щось йокнуло в душі, а коли підійшла ближче, не помилився, то була моя мама. Ця несподівана зустріч відбулася після більш як трьох років тяжких поневірянь, розлуки.

У квітні 1946 року через тяжке моє захворювання, командир 8-го особового робітничого батальйону, що знаходився у місті Сталіно-

горськ, гвардії полковник Цунаєв надав мені відпустку на 15 днів додому, де я зустрівся з усіма своїми рідними.

Повернувся додому у вересні 1946 року. Роки перебування у фашистській неволі не пройшли безслідно. У 19 років я став інвалідом II групи. Хворий, знервований, після війни довго лікувався. Та щастя було в тім, що лікування було безплатне. Лікарі ставилися з повагою, співчували моєму горю.

Після повернення хотів працювати на залізниці, вступити до технікуму, але скрізь мені відмовляли тільки тому, що п'ятнадцятирічним юнаком пройшов через пекельний вогонь фашистської неволі.

Довгий час про цю категорію людей, що були в окупації, про військовополонених та в'язнів фашистських таборів мовчали, ніби й не було тих мільйонів людей, про яких Сталін сказав: "У нас немає полонених, є зрадники". Болісно переносили ці люди, повернувшись на Батьківщину, вбиваюче слово "зрадник". Тоді мало хто вірив, що, будучи в полоні за колючим дротом, вони не склали руки, боролися, були вірні своїй Батьківщині.

Після довгих поневірянь був направлений у технічну школу м. Києва. Після закінчення якої працював у паровозному депо, потім у відбудовчому поїзді на залізниці. Мене і тут по декілька разів на рік викликали до КДБ і кожного разу порушували питання: де був, з ким був, де працював, чи тебе не завербували, чи ти не виконуєш якісь шпигунські доручення. Завдяки начальнику відбудовчого поїзда Павлу Петровичу Книшу – людині добрій і чуйній, я залишився працювати на своєму місці. Він уже пішов із життя, хай земля йому буде пухом.

Після реорганізації відбудовчого поїзда працював на заводі «Будмаш». І дуже вдячний, що потрапив у такий прекрасний і згуртований колектив машинобудівельників. Вдячний людям, які працювали поруч зі мною 35 років. Я можу чесно сказати, що саме колектив заводу поставив мене на ноги, бо після пережитого я був хворий, кволий. Мені неодноразово виділяли путівки в санаторії, будинки відпочинку для оздоровлення.

Так сталося, що перед виходом на пенсію у 1985 році в нагороду за самовіддану працю і високі показники в роботі мене нагородили путівкою у Карлові Вари. Коли їхав по чехословацькій землі, пізнав ті місця, де стояли табори. І перебуваючи в санаторії, відвідав кладовище, де лежать в'язні фашистських таборів. Вісім братських могил ра-

дяньських громадян, на кожній обеліски з чорного граніту, на котрих золотими літерами вибиті прізвища загиблих. Читаю: Савіна Олександра Михайлівна, 33 роки з донькою Світланою, 9 років. Дмитрієва Ганна Йосипівна з сином Михайлом, 7 років. Це в'язні, яких звільнили радянські війська, але врятувати їх від смерті вже не було можливості.

Я – на заслуженому відпочинку, але роки роботи на заводі “Будмаш” теж вкарбувалися навечно в моїй пам’яті. Добре, що мою працю і вклад у розвиток підприємства було гідно оцінено. Маю два ордени Трудового Червоного Прапора, медалі. Нагороджений іншими відзнаками. За свою працю вчасно щомісячно отримував зарплату – і не малу – 200-250 крб. Таку ж зарплату, а то й більшу, одержували мої товариші. Гарну мені призначили пенсію, якої вистачало на хліб, до хліба і придбати одяг. Пенсіонер був забезпечений державою усім.

А що я і мої друзі по роботі мають сьогодні. Страшно й болісно дивитися на життя пенсіонерів. Невже так можна невдячно поставитися до покоління, яке своїми руками створило матеріальні блага. І над цим питанням ми повинні замислитися, бо, як казав Островський, „життя дається один раз і його потрібно прожити гідно”. Я додаю від себе: і в достатку, і в добрі.

Рукопис, 2002 р.

КАСІЧ ГАЛИНА ВАСИЛІВНА

Галина Касіч (праворуч) та її двоюрідна сестра Зіна. Німеччина, 1943 р.

1924 р.н., с. Вигурівщина, Броварський р-н, Київська обл. Проживає у м. Бровари, Київська обл. Освіта – вища. 1942 – 1945 рр. – примусово працювала в сільському господарстві в Німеччині.

Народилася 10 травня 1924 року у с. Вигурівщина Броварського р-ну Київської обл.

Мій батько, Касіч Василь Савич, п'ять років служив на флоті у Російській армії, був єдиний у селі моряк і завидний жених. Коли прибув у відпустку в рідне село, то його попросили бути свідком на вінчанні. Там у церкві його й побачила вперше моя мама, Наталя Яківна, і закохалася. Їй було тоді 14 років. Через два роки, після закінчення строку служби, мої батьки побралися. До мене мама народила п'ятеро дітей, але жодне не пережило трирічного віку, я була першою дитиною, яка залишилася жити. Після мене народилися брати Іван та Михайло й сестричка Варя.

У перший клас я пішла страшного 1932 року. Наша хата була поблизу сільського кладовища, тому щодня ми були свідками похоронів людей, що масово помирали в селі від голоду. Наша родина вижила завдяки бабусі по матері, яка подарувала своїм дочкам по сто золотих рублів (ще царських). Пізніше її розкуркулили, забрали будинок, землю, все майно. На другий день, після розкуркулення, жінки сільського активу з'явилися в церкві у сукнях із бабусиних скринь. На бабусині гроші батько купував у Києві хліб, цукор, складав цей скарб у коморі й по черзі з мамою мусив охороняти і вдень і вночі. Так наша родина вижила у страшній голодомор.

Родина наша тривалий час вела одноосібне господарство, до колгоспу не вступала. „Я на тих п'янюг працювати не буду” – казала

моя мама. Батько працював спочатку на будівництві мосту через Дніпро, потім на картопляному заводі, мати доглядала дітей, вирощувала городину, тримала корову, взимку батьки плели з лози кошики й продавали на базарі – з цього й жили, платили дуже великі податки державі. А у 1939 році податки ще збільшили і ми не змогли всі заплатити. За борги батька притягли до кримінальної відповідальності й засудили на 5 років виправно-трудоих таборів. Але його племінник, який був бригадиром у колгоспі, виклопотав, щоб батько відбував покарання, безкоштовно працюючи коло худоби у Вигурівському колгоспі. Я на цей час вже закінчила сільську семирічну школу й поступила до бібліотечної школи (так тоді називався бібліотечний технікум) у Києві, дуже тяжко переживала цю родинну трагедію.

Не можу сказати, що наша родина жила найбідніше, але все доводилося здобувати з великими проблемами, навіть, якщо й були гроші. Особливо скрутно було з одягом. Мама 10 днів стояла в черзі у магазині в Микільській слобідці, батько їй носив їжу, щоб купити 10 метрів тканини – пошити мені якусь обнову, тоді студентці технікуму, та моїм братикам. Перед війною голодно було і в Києві. Я ходила з Вигурівщини на навчання щодня пішки. Влітку до трамваю на Микільську слобідку, взимку – напрямки через Дніпро по льоду. Технікум був на вул. Михайлівській, піднімаючись від Хрещатика, я завжди проходила магазин. За весь час навчання жодного разу не бачила в ньому нічого, окрім солі та ячмінної кави в паперових пакетах. Якщо нічого не візьмеш із собою з дому їсти, так і проходиш цілий день голодний – купити не можна було нічого.

22 червня 1941 року я здавала останній екзамен в технікумі за другий курс. Батько мій саме працював на будівництві Жулянського аеродрому. Він там був і 22 червня 1941 разом із багатьма вигурівцями. 22 червня я прокидаюся десь о шостій ранку, дивлюся – а гасова лампа на стелі хитається. Мама заходить і плаче : „Ой дочечко, війна!” Яка ж там війна, звідки ми що знали, у нас тоді і радіо не було. Хтось там уже приїхав із Жулян, і розповів, що розбомбили Жулянський аеродром, якого ще недобудували, були й жертви. Згодом і батько приїхав після обід. Коли я йшла на екзамен, то на пристані бачила, як німецькі літаки скинули бомби на КРЕС і розпочалася пожежа. Але такого страшного бомбардування, яке я бачила в Німеччині, звичайно, в Києві у 1941 році не було.

Нас, студенток, відразу направили рити окопи навколо Києва. До нас у Вигурівщину наїхало багато людей із Яготинського, Баришівського районів – тесали кручу, щоб ворожі танки не проїхали.

Технікум наш через декілька тижнів припинив роботу, і я пішла працювати в колгосп: сапала буряки, допомагала біля комбайну – вже в липні почали косити зелені жита, щоб не дісталися ворогу. А як люди будуть жити, про це ніхто не думав. Багатьох моїх однокурсниць, які мали 18 років мобілізували до армії. Адже ми в технікумі проходили військову підготовку, щотижня тренувалися стріляти в тирі, я навіть мала значок – „Ворошиловський стрелок”. Вивчали стройову, стрілецьку зброю – гвинтівку, наган, кулемет. Рослих дівчат ще додатково готували до роботи в сандружині.

Про події на фронті ми знали здебільшого із чуток та власних спостережень. Було ранком як прикладеш вухо до землі, то чуто гул – десь іде бій, ми знали, що німці близько. Коли починали бити гармати, значить починалося бомбардування. Доводилося бачити, як німецькі винищувачі збивали наші літаки. Як збивали німецькі, жодного разу не довелося спостерігати.

Мама крутилася – молочко продасть, щоб купити хліба, а ми старші – на городах, меншу сестру няньчив середній брат. Адже мого батька, через два тижні після початку війни, направили супроводжувати колгоспну худобу, яку евакуювали до Курської області. Він повернувся вже після того, як німці увійшли до Києва.

Багато загинуло моїх односельчан, однокласників. У нас був клас 38 чоловік: 12 дівчат і 26 хлопців – після війни майже нікого не залишилося. Мої ровесники у 1941 році в армію не йшли, а були мобілізовані вже у 1943 році й додому майже ніхто не повернувся.

Пам’ятаю останні дні оборони Києва, коли рвали мости через Дніпро. Ми побігли всі: діти, молодь – дивитися. Вийшли за село і чуємо, рвонуло, а потім дивимося валяться донизу перекриття мосту.

Через наше село війська не відступали. А от йшло багато різних людей у перші місяці окупації – полонені, оточенці, втікачі, ті, що не встигли евакуюватися, – поверталися до Києва.

У перші дні окупації повернувся батько з Курської області. Першим постало питання: Як виживати? А хліба ж то нема в Києві, а ми то живемо з міста. Стали ходити міняти в села. Купували на базарі сірники, сіль та йшли за Русанів, за Басань. Одного разу пішла і я. Це було 10 травня 1942 року. Мама човном перевезла нас з батьком, дядьком

Архипом та Зіною, нашими сусідами, до Броварського лісництва і ми пішли на Схід. За день дійшли до Ядлівки. Потім я так розтерла ноги, вони в мене набрякли, що не могла далі йти. Батько зняв із шиї шерстяний шарф, розірвав надвоє і обмотав мені ноги. В отакому “взутті” я дійшла до села Рудніцьке Баришівського району, де жила моя однокурсниця, Шура. Мене залишили у її батьків і самі пішли далі, поміняли, забрали мене й повернулися назад. Коли ми доходили до Красиловки, то там була велика долина, в якій лежали хлопці, що втекли, мабуть, з полону, і кричать мені: “Он дивись, одна дівчина йде як Чарлі Чаплін”. А я хоча жодного фільму його тоді не бачила, але знала, що він комедійний актор, тому відповідала, щось на зразок, як би тобі таке, то ти б ще й гірше йшов. Ось так закінчилися мої мандри.

А 10 червня 1942 року мене забрали у Німеччину. Йшли поліцаї по селу, заходили в хату й забирали молодих людей. Як вели мене з дівчатами з нашого кутка, то стояла наша сусідка Оксана й плакала: “Ти ж наче той бутончик з рози. Він тільки починає розцвітатися, а його беруть і зривають”. Ці її слова я запам’ятала на все життя. Нас зібрали дівчат та хлопців з усього села й погнали лісом на Бровари. Поліція їхала на конях, німців я щось не пам’ятаю. Охороняли наші, начальник поліції був із Троещини – баньдюга–баньдюгою. Нас гнали, а з нами поряд йшли батьки. Моя мама падала на землю й кричала. Я не можу навіть про цей момент згадувати. А я кажу: “Мамо, ну чого ви плачете? Я ж повернуся. Хіба німці не такі люде як ми?” У мене тоді було таке переконання, що всі люди однакові. Бо нам таке в голови втовкли. Я усвідомила себе українкою лише тоді, коли пройшла через оце все пекло неволі.

От пригнали нас на станцію Бровари. Загнали нас у сарай, де раніше був торговий склад, ця будівля й зараз збереглася. Тут зібрали невільників з усіх сіл району, напхали, як оселедців у бочці, ми навіть сісти не могли, тільки стояли. А в чотири години ранку, коли тільки почало світати, уже було підігнано товарні вагони, і нас навантажили мабуть цілий ешелон. До цього часу я ніколи не їздила залізницею. Причому віконця були заплетені колючим дротом. Привезли на центральний вокзал у Києві, а там підігнали трамвай і відвезли на вулицю Мельникова до пересильного табору, який розташовувався неподалік Лук’янівського базару. Табір – це був великий двір оточений багатопверховими будинками – гуртожитками медінституту, та обнесений колючим дротом. З одного боку була вулиця Артема, з іншого –

Глибочицька. У перший день бранці прокопали хід у тому місці табору, що виходив в сторону Подолу, я втекти не змогла, а моя двоюрідна сестра втекла і багато односельців також. У цьому таборі через декілька днів розшукав мене батько. Один з охоронців навіть пропонував йому видати мене заміж за поліцай, щоб я не поїхала до Німеччини. Звичайно, я відмовилася.

Сиділи ми в таборі дів три – чотири, і щодня привозили все нових і нових робітників. Сильних рослих молодих хлопців відбирали до поліції чи до німецької армії. А нас дівчат відправили далі до Німеччини. Знову на трамвай, знову на вокзал. Запам'ятався напис на вокзалі: „Туалет тільки для німців”. У товарних вагонах тепер були самі лише дівчата. Вагони були закриті, у кожному сидів поліцай. Скільки їхали – точно не пам'ятаю. У Любліні проходили медкомісію. Загнали нас до триповерхового будинку, роздягли всіх, як у баню. Ми ходили по дерев'яних лавах, а нас оглядали люди у білих халатах, а скрізь шмигали перекладачі, поліцаї. Це було страшне приниження. Через день чи два нас знову повантажили до вагонів. Як годували нас дорогою, якимось не пам'ятаю. Давали щось по буханці хліба й до хліба щось, але їсти якимось не хотілося, бо була проблема з туалетом. Зупиняли поїзд посеред поля і поліцаї командували де справляти потребу. І все це треба було робити на очах у них. Було дуже принизливо.

Наступна зупинка була у Дахау, це ми пізніше довідалися, які жахи пов'язані з цією назвою, а тоді, слава Богу, ми нічого не знали. Територія з трьох боків оточена горами, а з четвертого – швидка гірська річка. Табір був обгороджений колючим дротом, на кутах – вишки. Поселили нас у дерев'яних бараках з трьох'ярусними дерев'яними ліжками. Я завжди намагалася залізти на саму верхню полицю, щоб наді мною ніхто не лежав. А молоде, де впало, там і спить. Жили ми в цьому таборі декілька днів. Тут була хоча б чистота й порядок. Годували нас так: хліба шматок та якийсь суп раз у день. Тут зібралось дуже багато невільників. Щодня приїздили покупці. На зорі вигнали на площу й наш барак. Вистроїли в ряд. Вибрали найміцніших дівчат, серед них потрапила і я, повантажили у вагон, куди везли, ми не знали. Ми боялися одного, щоб тільки не в бордель, ходили такі чутки між дівчатами. Дівчата страшно плакали всю дорогу, бо дуже хотілося їсти. Коли відчинили двері вагонів, то виявилось, що ми знаходимося у підземному вокзалі. Це було місто Траунштейн, у передгір'ї Альп. Вистроїли нас у колони і зі своїми речами ми йшли, а на нас дивилися, як на ди-

ких звірів, ще росіян не бачили. Привели на біржу праці, де нас продавали. Коли ми туди підійшли, а там уже було повно покупців. Дали нам по пів хліба чорного й по дві сардельки. Всі швидко з'їли це все й були задоволені, що не хочеться їсти.

До мене підійшов чоловік років сорока й каже „Ти будеш працювати й жити у мене”. А я йому відповідаю, що в мене є ще сестра (це була моя односельчанка Зіна). Він забрав тоді Зіну й мене. Вийшли з біржі, сіли в машину й поїхали в напрямку гір. Село називалося Фахендорф, а родина Петера Кукенбіхлера (так звали мого господаря) жила на хуторі Мільбах (5 будинків), це два кілометри від села через лісок. Господар мій був орендарем млина. Мав 3-4 корови, свині, кури, гуси. У нього було 5 дітей. Коли я прибула, на той час у нього рік як померла дружина. Пізніше він знову одружився з молодою вдовою Марією, яка також мала сина Рудольфа. Отже, нас жило разом дев'ять чоловік.

Ранок мій починався о п'ятій годині ранку. Я доїла корів, а господар виносив молоко і все здавав державі, залишаючи собі молока лише до кави. Дрова я не рубала, рубали хлопці, я могли лише складати. А по дрова їздила в Альпи, заготовляла також і торф. Будинок не опалювався, тільки кухня, де на плиті тричі на день готували їжу. В кухні було тепло і там вдень постійно працювали всі. Основна їжа – це кава й бутерброди. Хліб купували, була місцева пекарня. У них до останнього дня не було перебоїв з хлібом. Отак у їх було організоване все. Такий порядок, що нам тільки вчитися. Наймали трактор, щоб косив траву на рівнині, а на спусках ми з хазяїном косили удвох. Це була моя основна робота. Ми щодня їздили з господарем на альпійські луки в гори і там косили й сушили траву. Ото вже я накосилася, на все життя!

Луки удобрювалися. Весь гній від корів, вся сечовина від тварин з водою по трубах надходили на луки. Гній і окремо вивозили й розсовували по луках, ходили збирали каміння. Картоплі й городини ніякої не садили, окрім салату. Садовина – тільки порічки, смородина. В лісі було багато малини, ми ходили її збирати. За дітьми мені не доручали дивитися, бо вони були вже дорослими, ходили до школи й активно працювали в господарстві. У кожного були свої обов'язки. У неділю я поралась біля корів, тоді йшла до хати. Їсти я не варила, поперше не вміла, по-друге мені й не доручали. Допомогала на кухні, прала, мила посуд, прибирала в кімнатах. Вихідний у мене був у неділю після обіду, з двох і до 5 годин вечора.

Це були вільні години в усіх іноземних робітників нашого селища. Оце ми тільки й могли зустрітися, побалакати. Далеко ходити не дозволялося, хоча б і господар відпустив, але поліція за нами стежила й дуже всі боялися, що за якусь провину відправлять до табору. Неподалік у містечку був госпіталь і до нашої компанії приходили навіть робітники, що лікувались у цьому госпіталі.

Збиралися компаніями всі місцеві іноземні робітники: українці, поляки... Були й французи (військовополонені), їм надсилали продовольчі посилки і вони часто всіх нас пригощали. Ми, українці, були найбідніші. Нас завжди можна було впізнати по одягу .

Я відрізнялася від усіх. Там таких дівчат не було ні серед іноземних робітників, ні серед німецької молоді. Змалечку мене привчила мама стежити за собою, добре одягала. Коли у 2000 році я знову побувала в Мюнхені, зустрілася зі своїми колишніми вихованцями, то Роза й питає: “Наша Галіна була краща від усіх. Усі діти її любили й німецькі парубки також на неї заглядалися. Вона прекрасно могла вийти заміж й залишитися в Німеччині. Галю, чому ж ти не влаштувала свою долю?” Бо, кажучи, була дуже молода. Я хотіла на батьківщину й дуже люблю свою Україну.

І земля там була не така, й клімат не такий і ліси не такі. Хоча мене й не ображали, але то була неволя, і все мене тяготило. Я старалася, робила все, що мені скажуть, щоб не ускладнити собі ситуацію. У мене була знайома односельчанка Дуня. Вона, наприклад, із своєю хазяйкою постійно лаялася.

Додому я прислала три фотографії-листівки. З дому отримувала листи. І один раз отримала дві посилок: одну з цибулею, другу із соняшником. Бо односельчани, що на фабриці працювали, писали, щоб їм вислали їсти. То я написала, щоб нічого не висилали, бо самі все купують, а мені є що їсти. Моя двоюрідна сестра була у Відні. Я листувалася з нею, а також із своїми однокласниками: Володею Труханом, Володею Пижом. Хлопці ці загинули у таборах під час бомбардування. Двоюрідний брат працював у хазяїна, ми з ним також листувалися. Після війни я його не бачила.

У червні 1945 року, після звільнення я поїхала у збірний табір у Мюнхен і прожила десь тижні зо два. Родина Кукенбіхлерів просили мене залишитися, діти господаря навіть приїздили до мене у збірний табір за 6 км, так за мною скупали. Та я хотіла тільки додому, мріяла

продовжити навчання. Я вже досить була служницею, тому залишатись у Німеччині не збиралася.

Розселили нас у пересильному таборі в окремі бараки по національностям й сказали, можна їхати, хто куди захоче. Нас харчували як у санаторії, ми собі цілими днями відпочивали, гуляли, де хотіли. У таборі в Мюнхені до мене сватався навіть американець, казав, що він – єдиний син у якогось фабриканта. А один літній чоловік каже: „Дочко, ти була в неволі, бачила, тобі там було добре? А якщо він тебе кине, куди підеш, на кого ж покинеш батьків?”

І от нарешті нас посадили на поїзд і повезли в радянську зону окупації. Пам’ятаю у Нюрнберзі на руїнах вокзалу, у будці лежав один дід, накритися нацистським прапором і помирав від голоду, то наші жалосливі дівчата понаставляли йому всякої їжі, а хлопці сварилися.

У місті Риза проходили у спеціальному таборі фільтрацію. Жили ми у складі, де зберігалися снаряди. Із ящиків поробили собі ліжка й спали на ящиках для снарядів. Коли ми тільки пройшли перевірку, то мені сказали, щоб на 8 годин прийшла до кабінету начальника табору. Я всю ніч не спала, плакала. Думала тільки про погане. Крім того, до мене без перестанку скрізь чіплялися чоловіки. А з’ясувалося, що в мене гарний почерк, і мене зарахували писарем. То капітан і старший лейтенант допитували людей, а я записувала все, що вони розповідають. Працювала я близько 2-х місяців, залишали мене й надалі працювати у військовій частині. А я хотіла тільки додому, до батьків на батьківщину. Я б ніколи не поїхала за кордон на роботу, бо я пізнала, що таке Батьківщина, коли працювала у Німеччині. Я випросила, щоб мене відпустили.

І знову товарняк, знову дорога. Доїхали за Варшаву, на ст. Ковальово і стояли там у тупику 18 діб. Стояло дуже багато ешелонів з дівчатами й хлопцями. То ми ходили по полю, знайшли кагату з минулорічною картоплею і її варили й їли. А згодом хлопці почали палити скирти соломи, і нас швидко вивезли.

Нас, репатріантів, не везли додому, а везли на шахти на Донбас. Це з’ясувалося вже у Фастові. Серед нас була старша, мудріша жінка, вона й каже: „Дівчата, тікаймо з поїзда”. Попросилися до одного машиніста на вугілля. Приїхали до Києва на вокзал як негри, чорні, бо в нас не було й копійки грошей. А звідти пішки дійшли до Дніпра, на березі побачили когось із Вигурівців і нас перевезли через Дніпро. Коли йшли лугом, то зустріла батька, вже хтось у село передав. Я село

впізнати не могла, бо скрізь були одні землянки. Потім до мене підбігла сестра у платті з мішка, фарбованого в бузині – такі злидні! (Виряджали мене у Німеччину, я її несла на руках, а тепер вона вже сама бігла). Але у дворі батько вже почав зводити хату. Батьки два роки від мене ніякої звістки не отримували. Мамі снився сон, якраз перед тим, як отримали від мене листа, якого я надіслала із радянського фільтраційного табору. “Дивлюсь я на захід, а там таке сонце сходить, так світить, і несподівано ти заходиш у хату, а я з радості не можу й слова сказати”.

14 вересня 1945 року я повернулася додому і на другий день пішла в технікум. Довідалася, що мої документи всі є, і я продовжила вчитися.

У 1946 році закінчила технікум, а в серпні поїхала в Дрогобич на роботу, направили працювати у Бориславську міську бібліотеку зав. читальним залом. Відпрацювала положені 2 роки й повернулася додому, але ж нам не давали диплом, а тільки направлення. Тому я, повернувшись до Києва, прийшла в технікум по документ, а мене знову відправляють туди, в Західну Україну. Я аж через міністерство освіти отримала диплом і направлення у село Гоголів Броварського району завідуючою сільською бібліотекою. 1 травня 1950 року мене перевели в районну бібліотеку в місто Бровари, де я пропрацювала по лютий 1986 року. З листопада 1975 року була директором централізованої бібліотечної системи району. При районній бібліотеці була школа передового досвіду, інститут підвищення кваліфікації, навчальна база інститут культури.

Рукопис, 2004 р.

КОЗЛОВА (ЮРКОВА) ВАЛЕНТИНА МИХАЙЛІВНА

В.М. Козлова. 1970-ті роки.

1929 р.н., с. Речиця, Думінічський р-н, Калужська обл. (Росія). Проживає в м. Фастів Київська обл. Освіта – середня технічна.

1942 – 1944 рр. – разом зі своєю родиною перебувала в Урицькому таборі для військовополонених поблизу Брянська, потім примусово працювала в г. Любча Новогрудського р-ну Білорусії.

Я родилась в 1929 году в деревне Речица Думинического района Калужской области. С октября 1941 по август 1944 года находилась на оккупированной немецкими захватчиками территории. В сентябре месяце 1941 года наша семья делала попытку эвакуироваться в г. Ялуторовск Тюменской области. Семья наша в то время состояла из восьми человек:

Юрков Михаил Петрович, 1895 г.р. мой отец, директор Чернышевского завода;

Юркова Ольга Михайловна, 1902 г.р., моя мама, домохозяйка;

Юрков Виктор, 1925 г.р., был глухонемой, осложнение после менингита;

Юркова Лидия, 1926 г.р.;

Юркова Валентина, 1929 г.р.;

Юркова Лилия, 1936 г.р.;

Юрков Владимир, 1938 г.р.;

Юрков Леонид родился 11 декабря 1941 года.

Уехать сразу мы не могли ввиду того, что отец занимался эвакуацией завода, и кроме этого с этой же станции Думиничи эвакуировалось еще три завода. Из-за отсутствия транспортных средств, от-

правка эвакуированных не производилась. Станция Думиничи от нас находилась на расстоянии 12 км, и весь транспорт (гужевой), использовался на перевозки оборудования, так как автомобили были мобилизованы на фронт. Станция Белёв, которая занималась отправкой населения, находилась от нас на расстоянии около 100 км.

Когда отец отправил последнее оборудование и мог использовать оставшийся транспорт, он погрузил в основном детей и кое-какие необходимые вещи на две подводы и еще 8 подвод, предоставил для тех, кто пожелал эвакуироваться. Это было под вечер и мы поехали в направлении Белёв, но, не проехав и полпути, попали к немцам, станция Белёв была тоже занята. Нам пришлось вернуться в деревню Речицу, где у нас был собственный дом. Отец все же сумел в одиночку пробраться к своим, потому что с такой семьей он этого сделать не мог, хотя он и делал попытку. Ведь он был коммунистом, и сдать в плен не имел права. В деревне Речице мы прожили до января 1942 года. От смерти нас спасло то, что у нас был староста, выбранный народом – Щеглов Дмитрий Иванович. Он не выдал ни единого коммуниста и их семьи, хотя в деревне они были, но у него самого два сына были на фронте, тоже коммунисты и оба погибли. Наш староста, рискуя своей жизнью, давал в Управу данные о том, что на его территории коммунистов нет, все эвакуировались, хотя соседский староста грозил его продать. Дмитрий Щеглов пострадал от наших. Ввиду того, что не чувствовал за собой вины, он при приходе советских войск не прятался, тогда как другие старосты драпанули за немцами. Его все же арестовали и увезли не известно куда, и никто до сих пор не знает, куда он подевался. Так погиб невинный человек.

В конце января 1942 года у нас в деревне появилась небольшая советская воинская часть. Ночью они появились и расположились на отдых, чему мы были очень рады. Но радоваться пришлось всего несколько часов. Утром из деревни Дубровка появились немцы, и завязался бой. Бой длился недолго, одним словом, часть наших солдат погибла, часть отступила, а немцы начали расправляться с мирным населением. Людей выгоняли из домов, мужчин, только был бы в мужской шапке, т.е. подростков, расстреливали у нас на глазах, а нас гнали в белый свет, вернее не гнали, а мы сами искали себе убежище. Деревню нашу подожгли со всех сторон, она сгорела почти полностью. На расстоянии 5 км от Речицы находился поселок Марьинский. И вот с малыми детьми, в лютой мороз, в снег по пояс мы пошли туда, больше

идти было некуда. Но в поселке Марьинском нас держали недолго. Опять же в лютой мороз нас погнали до станции Пашки. Гнали этапом, в пути много погибло, особенно детей, которые сами падали, а каких и пристреливали, если не мог идти. На станции Судимир загнали нас в железнодорожный блокгауз и там держали около двух недель. В этот период мы находили какие-то палки и жгли костры, и все это под конвоем. Со станции Судимир нас погнали в деревню Осорок, которая так же была сожжена, осталось несколько домов, больница, церковь и здание молокозавода, куда поместили нас и держали до апреля месяца 1942 года. В апреле опять же этапом погнали нас в Брянск, где заточили в Урицкий концлагерь для военнопленных, который находился в трех километрах от Брянска. Содержание в концлагере было такое же, как и во всех концлагерях: колючая проволока под током в пять рядов, охрана, только не было крематория.

Там нас держали около шести месяцев, гоняли на принудительные работы, давали раз в сутки баланду, 100 гр. хлеба взрослому и 50 гр. детям. Затем, в конце сентября молодежь и одиноких женщин отобрали для отправки в Германию, забрали и мою старшую сестру, а женщин с детьми погрузили в товарные вагоны, как скот, и увезли в Западную Белоруссию, в г. Любча, Новогрудского района, Барановичской области (ныне Гродненская).

В Любче нас поселили в еврейские дома, которые пустовали, обнесли забором и держали под охраной более года, в связи с эпидемией тифа. Затем часть развезли по селам, а часть оставили в городе для работы у немцев, в их числе была и я. Я занималась сбором продналогов с населения, лопатила зерно, чтобы не сгорелось, затем его затаривали в мешки для отправки в Германию, буртовала овощи. Так мы работали до освобождения Красной армией. Освободили нас в начале партизаны, но через несколько дней было сражение с власовцами и партизаны вынуждены были отступить. Я воспользовалась случаем и пошла в партизанский отряд, конечно по собственному желанию. В партизанском отряде мы пробыли около месяца, там я встретила двоюродного брата – Юркова Михаила Максимовича, который находился в партизанском отряде, и впоследствии был ранен в руку. Когда Любчу заняли советские войска, мы туда вернулись, и я немного работала в госпитале санитаркой. Затем возвратились на родину матери, в село Воронеты Сухиначеского района Калужской области, к бабушке. В Речицу возвращаться было некуда – наш дом был сожжен.

Из Воронет нас забрал отец в Ялуторовск, он все же смог туда добраться. Приехав в 1941 году в Ялуторовск, он пролежал два с лишним месяца в больнице – был нервный стресс от всего случившегося. Но все же завод восстановил и давал продукцию фронту. В начале 1947 года был приказ о возвращении завода на прежнее место. И опять отец с этим заданием справился, реэвакуировал завод и восстановил на старом месте, только не в Чернишене а в Ново-Милятине. С конца 1947 года завод начал выпускать продукцию. 28 октября 1952 года отца не стало, организм не выдержал такого нервного перенапряжения. В Ново-Милятине я проживала до марта 1969 года, работала на заводе нормировщиком, затем начальником ПЭО. Заочно окончила техникум, в институт поступить не имела возможности – вышла замуж, родила двух дочерей, имела свое хозяйство, так как в то время иначе жить было невозможно, ведь все кругом было сожжено. В январе 1969 года мужа направили на строительство завода в г. Фастов в качестве главного бухгалтера (это завод Потребтары). Я приехала с ним вместе со всей семьей. Устроилась на работу на завод электротехнического обслуживания начальником ППО. На ЗЭТО я проработала до ухода на пенсию в 1985 году. В настоящее время имею трех внучек и одну правнучку. Дети живут все в Фастове, работают, но мы живем с мужем вдвоем, получаем льготную пенсию, муж тоже был в Германии. В настоящее время имею вторую группу инвалидности.

Еще немного хочу написать о людях. Люди разные как у нас, так и у всех народов, есть хорошие и плохие. Приведу два примера. Когда мы находились в концлагере, нас водили два немецких солдата на работу. Работниками были в основном подростки, в том числе и я. После работы эти два солдата нелегально заводили нас на немецкую кухню и давали еду и даже наливали в наши котелки для семей, находившихся в концлагере. Конечно, еду нам давали не ту, что сами ели, а что не доели. Но мы были и этому рады, и благодаря этой помощи мы остались живыми.

И еще один пример. Когда нас везли в Белоруссию, наш эшелон остановили в Минске, опять же решили накормить баландой. И я, несмотря на страх и риск, пошла с маленьким братишкой на руках вдоль немецкого эшелона, где были раскрыты двери и немецкие солдаты обедали. Я решила у них попросить еды. Они мне кинули какую-то корочку и начали смеяться, но тут, наверное, на мое счастье, шел их немецкий офицер. Он на них забормотал, а солдаты встали по стойке

смирно. Офицер позвал меня идти за ним. Я пошла, а у самой была мысль, что сейчас пристрелит. Но он вынес из вагона буханочку хлеба и колечко колбасы и отдал это братишке. Какое это было подспорье к нашей нищей баланде.

Еще был случай в Любче. Мне тоже прислали повестку для отправки в Германию. Я пошла на комиссию к нашему русскому врачу, и он мне написал, что у меня эпилепсия, т.е. непригодна.

Рукопис. 2002 р.

КОМЕНДАНТОВА (ВІТВИЦЬКА) ВАЛЕРІЯ МИКОЛАЇВНА

Валерія Вітвицька. Київ, 1945 р.

1928 р.н., м. Київ. Проживала в с. Данилівка, Васильківський р-н, Київська обл. Освіта – вища. 1943 – 1945 рр. – примусово працювала служницею в приватному готелі в Німеччині.

Все життя, років із сімнадцяти, коли повернулась у 1945 році з Німеччини, мене переслідувало бажання написати про пережите. У 1942 році, після смерті бабусі, я завела щоденник – товстий загальний зошит. Це був страшний зошит, в якому я писала про війну, про голод, про страх самотньої дівчинки, проклинала Гітлера й Сталіна. Цей щоденник ховала у вузьку нішу за грубою, так він там і залишився. Відтоді минуло багато років, а думки про минуле не залишають мене, не хочеться,

щоб усе це пішло в небуття разом зі мною. А, можливо, це вже не так і важливо, адже дуже багато людей зазнали значно більшого лиха ...

Київ. 22 червня 1941 р.

Недільний ранок був сонячним, небо блакитним, зрідка по небу пливли хмарки. І раптом стрілянина. У чистому небі видно білі розриви, недалеко чути гудіння літака. Всі розгублено дивляться на небо. Дорослі ніяк не могли зрозуміти, що це за маневри над Києвом. А потім стали падати уламки. Ми, діти, бігали по двору і збирали ще теплі, гострі уламки. Приблизно об одинадцятій годині дійшла чутка, що по-

чалася війна, а потім уже почули по радіо виступ Молотова. Так закінчилося мирне життя і дитинство, всі стали сумними й серйозними.

Увечері цього ж дня чоловіки з нашого будинку почали рити траншеї, куди можна було б сховатися від бомб. Наша сім'я, що складалася з батька, бабусі і мене, мешкала на Печерську, на Мільйонній вулиці, номер 20 (тепер вулиця Панаса Мирного) у флігелі, розташованому у дворі 109 середньої школи. Дім наш був старий і довгий, і в ньому було багато сімей. Сусіди ходили через напівтемну комунальну кухню, куди виходили двері із усіх кімнат. У кожній кімнаті жила сім'я. Жили тут учителі 109 школи, один художник, архітектор з дружиною і сином, і ще сім'я сусідів, яких я погано пам'ятаю.

Я вчилася у шостому класі 109 школи, а батько (інженер-механік за професією) перед самою війною працював у цій школі учителем фізики. Мати жила окремо, вони з батьком розійшлися, коли мені було п'ять років, а сестрі один рік, і нас, дітей поділили: я, як старша залишилася з батьком і з бабусею, батьковою матір'ю, а сестричка, Оленка – жила із другою бабусею, матір'ю нашої мами. А ми з сестрою поділили бабусь: у мене була моя бабуся, Марія Вікентівна, а у Олени – її бабуся, Марія Флорівна. Моя бабуся була хвора на туберкульоз хребта і могла ходити лише по хаті.

Днів через два батько отримав повістку на фронт. Увечері приїхала мама. Вони довго розмовляли з батьком. Мати хотіла взяти мене з собою в евакуацію, але без бабусі. Я сказала, що бабусю нізащо не залишу і без неї нікуди не поїду.

Мама поїхала з Оленкою і другою бабусею, маминою мамою, в евакуацію без мене. А у нас на сімейній нараді було вирішено відправити нас з бабусею у село, подалі від бомбувань. Батько провів нас у Зазим'є, а сам пішов на фронт. У всіх було таке відчуття, що війна, це не надовго. Місяць-два повоюють, а потім розберуться, і все закінчиться.

І ось ми з бабусею в Зазим'ї. Живемо у тітки Лисавети. Вона провела свого Василя на фронт і залишилася з вісімнадцятирічною дочкою Галькою і тринадцятирічним сином. Бабуся шие сільським модницям спідниці, я ходжу у поле, шукаю невикопану картоплю – цим ми й годуємося. Що робиться у Києві – не знаємо. Через село відступають війська. Одного разу вночі прокинулася від гомону голосів і дивного дзвону. Виглянула у вікно. По освітленій місяцем дорозі понуро йшли люди у кайданах. Навіть уявити собі таке у той час було важко. В ясну погоду, неначе в тумані, було трохи видно околиці Києва.

Одного разу, вдень, ще перед відходом наших військ, хлопчик-пастушок приніс записку від батька. Виявилось, що їх військова частина зупинилася кілометрах в чотирьох від села, у лісі. Я побігла в ліс, знайшла батька. Він став ще худішим, ніж завжди, у злинялій гімнастерці. Батько був дуже схвильований, як він залишить нас, таких беззахисних. Ми попрощалися. Густою посадкою я пробралася назад у село. У лісі було багато військ, техніки, коней.

Декілька днів над Києвом стояла заграва й було чути далеку стрілянину. Потім стало тихо. Люди у селі поховалися.

В середині вересня в селі з'явилися німці. Хата тітки Лисавети стояла відокремлено, недалеко від лісу і віддалено від села. Був кінець вересня. У садку достигли яблука, а від дороги садок захищала огорожа із жердин. І раптом ми побачили німців. Двоє солдат їхало возом, запряженим однією конякою. Нас з Галькою швиденько відправили ховатися у коноплі. Нам довелося сидіти там довго, вже все тіло почало свербіти від колючих волосків рослин. А тим часом німці зупинили свій віз із бочкою, перелізли через огорожу і почали рвати яблука у садку. Тітка Лисавета, яка спостерігала за ними з вікна, не могла дивитися як грабують її урожай, вискочила з хати і накинулася на німців. Чого тільки вона їм не бажала: і щоб „їх дощ намочив”, і щоб „їх батька чорт узяв”. А німці спокійно нарвали собі яблук і вирушили далі. Минуло ще із півгодини. На дорозі з'явилися мотоциклісти. Вони швидко проїхали мимо хати і заглибилися в село. На другий день ми дізналися, що дехто із селян зустрічав їх з хлібом-сіллю на вишитих рушниках. Пройшло ще декілька днів, німців у селі стало більше. Зайшли вони й до нас у хату. „Яйка”, „млеко”, „масло” – повторювали вони, зайшовши до хати. Пошукали на полиці, знайшли глечик із сметаною, забрали із собою. На лаві, на чистому рушнику лежали гречаники, які тітка Лисавета якраз жарила. Один з німців узяв млинець, надкусив і кинув на підлогу. Потім вони побачили бабусю, яка лежала на лежанці коло печі. Бабуся худа, виснажена, здогадалася їм сказати „тифус”, після чого вони швидко пішли з хати. Про перший візит німців до нашої хати розповіла мені бабуся, тому що ми з Галькою знову сиділи у коноплях.

Так почалася для нас окупація. Це, забуте, з часів громадянської війни слово, стало часто зустрічатись у розмові. А життя продовжувалося. Важке, іноді нестерпне життя, коли не знаєш, що буде завтра і що чекає кожного з нас. Треба було заробляти на життя, думати, як повернутися до Києва, як прохарчуватися.

Слава Богу, бабуся мала замовлення на спідниці й фартухи. Спідниці трохи нагадували російські сарафани із щільно облягаючим ліфом і дуже рясною з великою кількістю складок саме спідницею. На спідницю витрачалося не менше чотирьох метрів тканини. Під спідницю одягалася вишита сорочка, яка виглядала знизу на три-чотири сантиметри. До цього одягу добавлявся ще фартух. На ньому, як і внизу на спідниці, було настрочено чотири-п'ять рядів дрібних складочок. Крім того, фартух був прикрашений оборками і стрічками, пристроченими між складочками. Бабуся робила такі наряди дуже красиво. Завдяки цим спідницям ми заробили цибулі, трохи борошна, а я добула підмороженої картоплі на зарослому бур'яном колгоспному полі.

Зима невпинно наближалася і перед нами все гостріше вставало питання про повернення до Києва. Але куди повертатися, чи ціла наша квартира, чи живі наші сусіди. Треба було йти в розвідку. Бабуся дуже боялася відпускати мене одну до Києва. Не пам'ятаю, як нам з нею вдалося умовити ще двох дівчат трохи старших від мене, піти зі мною. У них у Києві були свої справи.

І ось рано вранці ми вирушили в дорогу. День був похмурий. З ранку навис густий туман, який пізніше перейшов у дрібний дощ. Дорога йшла через молодий лісок, який змінився на старий, начинений покинутою технікою, а потім дорога пішла по краю болота. Йшли мовчки. Було страшнуvато. Я пригадувала зовсім недавню зустріч з батьком у цьому лісі. Чи побачу я його ще коли-небудь? Коли дійшли до болота, у повітрі запахло сирістю, а дівчата стали розказувати мені легенду про це болото. Про замок, який стояв на місці болота, про нещасне кохання і злого чарівника. Пам'ятаю, що болото називалося "Ковпито". Дійшли до Броварів, потім без особливих пригод до Дарниці, а там і до переправи через Дніпро. Міст був підірваний, а поруч, недалеко, німці побудували понтонний міст. Біля мосту зібралося дуже багато людей. Міст охороняли патрулі. Через міст гнали колону полонених. Страшне це було видовище. Наші солдати були, хто у шинелі, а хто у гімнастерці; поранені ідуть, підтримуючи один одного, а по боках колони – німці. Обличчя у полонених брудні, зарослі, опухлі, дехто з них гризе сиру капусту, інші - сирий гарбуз. Ми довго стояли неподалік від цієї колони, а коли конвоїр відвертався, кидали полоненим сухарі і все, що у нас було їстівного. Прогнали полонених. Думали, що за ними пустять нас, але все було не так. Нова колона, цього разу, якась дивна. Люди лише у нижній білизні, а по-боках колони німці у чорній формі з

вівчарками. Підійти близько до колони неможливо: собаки гарчать, кидаються на людей. Німці погрожують автоматами. Виявилось, що це есесівці гнали полонених євреїв. Пропустили полонених, почали пропускати і пішоходів. Перейшли через цей гойдаючийся міст і ми. Прийшли на нашу Мільйонну, 20. Будинок цілий, школа теж. По дорозі на огорожах бачили об'яви: "Всім жидам, взяти теплі і цінні речі, з'явитися..." і так далі. Об'яви вже посіріли від дощу і пилу, – видно, що висять вони вже не один день. Сусіди зраділи нам. Ми теж. Слава Богу всі живі. Нас нагодували. Сказали, що чекають з бабусею додому і ми почали збиратися назад у село. Я не пам'ятаю зараз, як ми дійшли до Броварів, наче без пригод, але зворотню дорогу вздовж болота я запам'ятала надовго. Коли показалося болото, вже стало сіріти. Дрібний дощик не переставав. Болото наче породжувало якісь квакаючі звуки. Ми вже досить сильно промокли і старалися йти якомога швидше, йшли мовчки. Кожна думала про своє і переживала побачене. Попереду ліс, стало ще темніше. Гілки дерев ледве видно, спотикаємося об коріння, швидко йти не можна, повернути зі стежки небезпечно. З кожним кроком стає страшніше, стараємося не відставати одна від одної, а темний ліс насувається на нас. Здрігалися від кожної гілки, що хруснула. Раптом між деревами щось засіріло, з'явилися силуети хрестів і тут одна із дівчат не витримує: "Дівчата, та це ж могилки". Стало ще страшніше і щоб позбутися цього страху, ми побігли. Бігли до тих пір, поки вистачало дихання. Добігли до кінця старого лісу. Сил більше не було. Зупинилися перепочити. Стало трохи світліше. Починався молодняк і ноги вгрузали в піску. Перейшли на крок. Знову йдемо мовчки і раптом собачий гавкіт, назустріч нам хуторські, наші знайомі собаки. Я не пам'ятаю як звали їх Шариками, Бобиками чи якимось інакше, але собаки знали нас, а ми їх. Вони кинулись до нас, стрибали, гавкали, лизали нас, а ми їх обіймали. Страх пройшов, і ми вже спокійно дійшли до села.

Наступного дня ми з бабусею стали шукати підводу, щоб їхати додому. Через кілька днів розпрощалися з тіткою Лисавею, Галькою та Васильком і вирушили до Києва. На підводі мішок мороженої картоплі, пара вінків цибулі, трохи борошна – усі наші запаси на зиму. Доїхали до Києва. Сусіди раді нам. Усі живуть – допомагають один одному, як можуть.

В листопаді з полону повернувся наш сусід Фома Васильович Грищенко – завуч 109 школи. Він був у таборі військовополонених, і

йому пощастило, бо у нього зберігся київський паспорт. Завдяки цьому йому вдалося вирватися із табору. Він ледве дійшов до дому. Прийшов опухлий, завшивлений. Його сім'я евакуювалася. Сусіди відмили його, трохи підгодували й через два тижні він очунав і став нам допомагати.

У шкільному будинку розташовувалися німецькі частини. Вони періодично замінювали одна одну. Фому Васильовича призначили комендантом шкільного будинку. Він був зобов'язаний стежити за порядком у будинку після відходу однієї і приходу іншої німецької частини. Звичайно, порядку там було небагато: парти німці попалили, кабінети пограбували. А після відходу чергової німецької частини із школи ми з Фомою Васильовичем обходили весь будинок і збирали усе, що могло нам знадобитися, в основному, дошки, палиці – усе, що можна було використати, як паливо. І ось одного разу, під час такого обходу я побачила на підвіконні в одному із класів купку блискучих, схожих на металеві ручки, предметів. Я взяла їх і стала роздивлятися. На моє щастя в цей момент у клас зайшов Фома Васильович, і побачивши у мене у руках ці "ручки" спокійно так сказав: "Обережно поклади їх на підвіконня". Я поклала. Тоді він пояснив мені, що це запали від гранат.

Перед війною у нашому шкільному дворі, виявляється, існувала артіль, в якій працювало кілька чоловік. Робили там синьку і рідке мило. Фома Васильович випадково знайшов у сараї, де розташовувалась ця артіль, бочку рідкого мила і трохи машинного масла. Це мило й масло дуже виручило нас взиму 1941-1942 року. Мило ми розважували по 400 грамів, загортали в аркуші зі шкільного зашита і я, з декількома такими пакуночками вирушала на базар торгувати. Мило було темно-коричневого кольору, мало неприємний запах, але милилося і його купували. Покупці довго його розглядали, слинили палець, пробували його милити і купували. Конкуrentів у мене не було. Розпродавши мило, я поверталася додому, іноді замерзала так, що не могла порухувати гроші і вдома бабуся відтирала мені руки. Виручкою ми ділилися з Фомою Васильовичем, а на виручені гроші можна було купити навіть маленький шматочок сала і зажарити суп. Машинне масло використовували для освітлення. Воно непогано горіло в каганцях. Каганці я досить швидко навчилася роботи сама із консервних банок і маленьких пляшечок.

Харчувалися ми дуже скудно, в основному, мороженою картоплею і цибулею. Картоплю тушили у глиняному горщечку в голландській грубці. Шар картоплі і шар цибулі, трохи солі і все. Цибуля заби-

вала запах мороженої картоплі і її можна було їсти. Правда від такої їжі паморочилася голова і перед очима часто мигтіли зелені кола. Хліб, 300 грамів, видавався по картках. Хліб на 70 відсотків був із кукурудзяних качанів з невеликою домішкою ячного борошна, а зверху був обсипаний просяною лускою. На смак такий хліб був гірким і, навіть дуже голодному його важко було їсти. Спочатку його треба було трохи підсмажити, або підсушити, тоді він здавався смачнішим.

Дуже важко було з паливом. Фома Васильович у дворі знайшов якісь великі колоди, поколов їх на менші, а ці менші я рубала сама. Було витягну таку колоду на двір і починаю по краях колоди відщипувати сокирою тріски, а німці, які жили у школі, оточать мене й регочуть, дивлячись як маленька, худа дівчинка дзьобає цю колоду. Але жоден з них не візьме сокиру і не допоможе.

У кутку шкільного двору, в сараї жили військовополонені. Німці використовували їх на тяжких і брудних роботах. Полонені голодували більше за нас. Одного разу вони впіймали у дворі собаку і з'їли його. За це німці розстріляли одного з полонених.

У Фоми Васильовича збереглася наша шкільна печатка. Іноді він кликав мене до себе, давав шматочок паперу і диктував довідку приблизно такого змісту: „Довідка видана такому-то /прізвище, ім'я, по-батькові/ в тім, що він дійсно мешкає по вулиці ... в будинку №.”... Вказувалась вулиця і номер будинку. Ставився який-небудь підпис і печатка. Печатку Фома Васильович змазував чорнилом і перевіряв на довідці так, що було видно, що печатка є, а що на ній написано, розібрати неможливо. Для кого були ці довідки я здогадувалася, але мовчала і не задавала зайвих питань.

Олексій Іванович, наш сусід-художник, від нас пішов, його, голодного й обшарпаного підбрала якась вдова, яка торгувала на базарі і жила непогано. Через пару місяців Олексій Іванович зайшов до нас провідати, як ми живемо, і ми не впізнали його, такий він був відгодований і гарно одягнений.

Зима 1941- 42 року була дуже тяжкою. Запаси рідкого мила закінчилися, торгувати стало нічим, і треба було йти міняти речі, але й міняти було майже нічого. Був бабусин срібний браслет, за який давали півпуда житнього борошна, але бабуся не віддавала його, просила пуд, їй дуже хотілося зберегти браслет для мене. Якось викрутилися і браслет лишився. Зібрали трохи одягу і я вирушила до Клавдієва, де жили наші знайомі. Це було вже навесні 1942 року. Речі я поміняла,

дістала трохи пшона, борошна і, навіть, пляшку молока. Через декілька днів повернулася додому, а тут горе. Бабуся непритомна. Сусіди погодували її жирним супом з німецької кухні, і їй стало погано. Викликали лікаря. Він сказав, що у неї туберкульоз перейшов на шлунок, що туберкульозом у неї вражений весь організм.

На якийсь момент бабуся опритомніла, побачила, що я сиджу біля її ліжка і тихенько сказала: "На кого я залишаю тебе", – і знову знепритомніла. Так я просиділа біля неї дві доби. Сусіди приходили, приносили їжу, умовляли мене піти поспати, але я була до всього байдужа. Ввечері через дві доби сусіди таки забрали мене від бабусі, і я заснула. І ось мені приснився сон, що до нас у квартиру залізли злодії, а я сховалася від них у ніші за грубою, куди тільки я й могла залізти.

Наступного ранку бабуся вже померла. Сталося це 16 травня 1942 року. Сусіди бігали, клопотали про похорони, а я була як уві сні. Найняли підводу і повезли її на Байкове кладовище. До сих пір я не можу собі пробачити, що загубила її могилу. Виною цьому мої блукання по світу, але все одно це слабке виправдання.

І так я залишилася сама. Що зі мною робити, думали усі сусіди по комуналці. Більше всіх боліла душа за мене у Марії Йосипівни Гражданської, чудової учительки, нашої сусідки. Та одного разу випадково почула розмову між нею і її сестрою, Марією Йосипівною молодшою, яка сварила старшу: "До яких пір ти будеш її годувати, самим їсти нічого". Наступного ранку я пішла шукати роботу. Влаштувалася досить швидко на протезний завод у лозовий цех, де пропрацювала десь півроку. Восени 1942 року Марія Йосипівна Гражданська влаштувалася вчителькою до дитячого тубсанаторію. Взяли туди і мене. Про цей санаторій німці багато "кричали" у пресі, як вони рятують українських дітей. Санаторій був один на всю Україну, і організували його наші лікарі і вчителі. Як їм це вдалося, я не знаю. Було там вісімдесят дітей, віком від 5 до 14 років. Брало туди із закритою формою туберкульозу або зі схильністю до туберкульозу. Санаторій розташовувався у двоповерховому будинку на Звіринці, у досить глухому місці. Був у нас там город, сад, корова. Обслуговували ми себе самі. Колектив дружний. Усіх згуртовувала головний лікар Біжова Зінаїда Григорівна, Зіночка, як ми її називали. Взимку вона ходила з нами на лижах, щоб якось зайняти нас старших, примушувала вивчати німецьку мову, бо школа була лише чотирикласна, а ми всі закінчили до війни хто шість, хто сім класів.

У санаторії теж було голодно. На сніданок – суп з просяної каші, на обід знову суп і яка-небудь каша, а на вечерю знову пшоняна січка. Влітку трохи овочів, які ми вирощували самі на городі. На свята манна каша і пиріг. Постійно хотілося їсти, і всі думки були спрямовані на те, щоб дістати щось пожувати. Але все ж у санаторії була краща ситуація, ніж у деяких родин у Києві... Якимось до нас поступив маленький п'ятирічний хлопчик Костик. Він був увесь опухлий від голоду і страждав від внутрішньої кровотечі. Його помістили в окрему палату і всі по черзі чергували біля нього, а найбільше – Зінаїда Григорівна. Тільки через декілька місяців хлопчик почав ходити. Після видужання, Костика виписали додому. А згодом, до нас дійшли чутки, що вдома він помер від голоду.

У вересні 1943 року із наближенням радянських військ до Києва санаторій закрили. Знову постало питання, куди мене влаштувати. Лишатися у сусідів було неможливо – їм самим нічого було їсти. А тут колишня завуч 109-ї школи, Галина Іванівна, організовувала дитячий будинок на вулиці Саксаганського, щоб рятувати бездомних дітей. Прилаштували туди й мене. Німці назвали його притулком. Він займав декілька поверхів у три-чотириповерховому будинку. Тут було чоловік 50-60 дітей і декілька вихователів, колишніх учителів із нашої школи. У цьому будинку також переховували шестеро єврейських дітей. Я й досі пам'ятаю страх на обличчях цих дітей. Біля вхідних дверей стояв черговий, у коридорах чатували діти, і як тільки на порозі притулку з'являлися німці, спрацьовував наш зв'язок і цих малят ховали у підвалі.

Все ближче ставало чути канонаду, а в дитячому будинку все менше залишалося їжі. Коли старші хлопці виламали замок у коморі і забрали всі сухарі, стало зовсім голодно. А тут ще поповзли чутки, що будуть вивозити дітей до Німеччини, і я повернулася додому на свою квартиру.

На початку осені 1943 року німці почали „евакуйовувати” жителів із району бойових дій. Спочатку виганяли із районів більш близьких до Дніпра, а потім все далі і далі. Так дійшла черга і до Печерська.

Часу на евакуацію відводилося спочатку добу, а потім все менше і менше. І ось потягнулися люди з мішечками на другий кінець міста, або у найближчі села, хто куди. Пішли і ми. У мене зберігся велосипед. Ми навантажили на нього теплі речі, трохи посуду, постіль і дещо з продуктів і вирушили шукати притулок на другому кінці міста.

Ми, це велика сім'я Марії Йосипівни Гражданської, її сестра, невістка братова, онука і я.

На Борщагівці знайшли напівзруйнований барак у досить глухому місці і вирішили залишитись у ньому. Навпроти бараку були кущі верболозу, якісь дерева, а далі городи. У бараку вимили підлогу і прямо на підлозі розклали речі. Переночували. Вранці, онука Марії Йосипівни, Олена, пішла у місто розвідати, що чути, і пропала. Весь день ми дуже хвилювалися за неї, шукали її поблизу нашого "дому", але так і не знайшли. Увечері вона сама прибігла і розповіла нам, що недалеко від нашого "дому" потрапила в облаву: погнали їх до вокзалу, а по дорозі їй вдалося умовити одного із охоронців (ним виявився поляк) відпустити її, так їй вдалося втекти. Після таких новин вирішили, що далі лишатися тут небезпечно і що, ми, молоді, як говорили наші старші, підемо у село Біличі, до якого не дуже далеко, там є якісь знайомі, і будемо там чекати приходу наших військ.

Вранці, ми вчотирьох: Зінаїда Іванівна, Лідія Леонідівна – обидві невістки Марії Йосипівни, Олена і я вирушили у Біличі. Знову навантажили мій велосипед і відправилися в дорогу. Прийшли ми у село, знайшли знайомих, вони дали нам притулок, переночували в сні на горищі, а на ранок село облетіла звістка, що німці виганяють усіх жителів села, а молодь забирають до Німеччини. Довелося нам швиденько збиратися й тікати звідти. Велосипед залишився у Біличах; взяли трохи речей і з цими мішечками пішли назад до Києва. Надвечір повернулися на Борщагівку. Було це 31 жовтня 1943 року. Увечері Зінаїда Іванівна перетасувала карти і вирішила всім нам погадати. Гадали тоді часто. Вірили у всілякі прикмети, гадання; життя було страшним, от і хотілося вірити у диво. Нам чотирьом, молодим, випала далека дорога і казенний дім, а старшим – клопоти.

Тоді ж, увечері, вирішили ми добиратися до Мотовилівки, оскільки залишатись у Борщагівці здавалося нам небезпечно. Марія Йосипівна з сестрою і братовою заявили, що нікуди не підуть: "чому бути – того не минути", а нам, молодим, треба добиратися до Мотовилівки і дочекатися у знайомих приходу наших військ. Хтось із старших зберіг півлітра самогону на крайній випадок і ми за цей самогон домовились із залізничником, що він посадить нас у товарняк на Посту Волинському, який прямує до Фастова.

Десь о четвертій годині ранку ми, це – Лідія Леонідівна, Олена з матір'ю і я вирушили до Поста Волинського. Старалися йти тихо одна

за одною, було ще зовсім темно і діяв комендантський час, а у випадку зустрічі з німцями можна було одержати кулю без попередження. Коли підходили до Поста Волинського вийшли на залізничний насип і раптом зупинилися. На схилі насипу лежав труп жінки. У напівтемряві видно було погано, але нам здалося, що це була стара жінка, одягнена у щось темне. Постояли пару хвилин біля убитої і пішли далі. Йшли мовчки, настроїй самий гнітючий. На посту на нас чекав залізничник. Він провів нас до товарняка і посадив у вагон. Було це 1 листопада 1943 року. Хтось із старших подивився на годинник, було п'ять хвилин на шосту. З цієї миті для нас чотирьох почалося нове, страшне життя, але у цей момент ми про це ще не знали.

Уже зовсім розвиднілось, коли ми приїхали у Мотовилівку. Поїзд зупинився на стації, із вагонів стали з'являтися люди. Виявилось, що таких як ми, було чимало. І тут ми побачили, що оточені німцями й поліцаями. Нас погнали на невелику площу біля вокзалу.

І ось ми стоїмо із своїми мішечками на цій площі, яка майже вся заповнена людьми. Старі, жінки, діти, навіть старенька бабуся із собачкою на руках. Німці переговорювалися між собою, а потім почали нас сортувати: старих окремо, а молодих (тих, які, на їх погляд, могли ще працювати) окремо. Оцінювали по зовнішньому вигляду. Ми, всі четверо, виявилися гідними до праці. Закінчивши сортування, оточили нас і погнали знову до товарних вагонів. На цей раз до іншого товарняку, більш комфортного з нарами і залізними грубками. Труба від залізної грубки була виведена у дверний отвір, забитий дошками. У вагоні нас було не менше сорока чоловік. Переважно жінки, підлітки, кілька літніх чоловіків.

Усі разом розмістилися на нарах, запалили грубку і почалися безкінечні розмови про те, куди й навіщо нас повезуть. Звичайно, нічого доброго ніхто від німці не чекав. Було нестерпно боляче від того, що наші війська зовсім близько від Києва і зовсім скоро звільнять місто. Уже стало смеркатися, коли поїзд рушив. У листопаді темніє рано і скоро стало зовсім темно. У вагоні ніхто не спав. Біля залізної грубки було трохи світліше і тут чоловіки почали віддирати дошки поруч із трубою від грубки. Дошки виламали, відсунули двері і вистроїлися ланцюжком біля стіни вагона. По оцінках наших сусідів ми знаходилися десь недалеко від Фастова. І коли на одному із спусків поїзд почав гальмувати, люди почали стрибати на ходу. Так стрибнуло, мабуть, чоловік із десяти, а може й більше. І коли до мене лишилося чоловіки чо-

тири, раптом ми почули страшний крик і удар тіла об стовбчик. Такі невисокі стовпчики бувають біля залізничного полотна. Після цього вже ніхто більше не стрибав. Вранці німці швидко виявили розібрані дошки і, перерахувавши нас, усе зрозуміли. Дошки забили, а до нас у вагон поставили вартового. Так невдало закінчилася наша перша спроба втекти. Вдруге ми спробували втекти у Львові. Нас привезли до Львова, вигрузили у якийсь двір, і ось ми, залишивши речі, не поспішаючи, наче йдемо до туалету, вирішили пройти повз вартового і вишмигнути за ворота. Але вартовий дуже швидко розгадав наш нехитрий план і завернув нас назад. Охорона дуже пильно стежила за своїми полоненими. Із Львова у той же день нас відправили далі.

І ось, сьомого листопада ми у Перемишлі, в таборі для переміщених осіб, за високими кам'яними стінами, з битим склом зверху, колючим дротом, кулеметними вишками по кутках табору. Звідси не втечеш. Всередині табору ряди бараків. У бараках із оббитою штукатуркою на стінах, двоповерхові нари із голих дощок. На стінах видряпані слова російською, українською, польською мовами. Зміст цих написів однаковий: хто сюди потрапив, навряд звідси вибереться.

Годують тричі на день: зранку шматочок хліба і чашка сурогатної кави, на обід юшка із сочевиці, на вечерю знову юшка. Усіх нас мучить лише одна думка – що з нами буде далі. Настрій гнітючий, а тут ще дійшла до нас чутка про те, що наші війська вже у Києві. Як ця звістка потрапила за кам'яні мури і колючий дріт – не знаю, але від цього нікому не стало легше. Тільки кожен із нас перебрав у пам'яті ще, і ще раз кожному хвилину останніх днів, де допустив помилку, через яку потрапив сюди. Але як не копайся в собі, від цього не полегшає, треба було діяти. Олена, як найсміливіша із нас, пішла розвідати, що чути в таборі, куди із табору забирають людей. Дуже боязно було потрапити на фабрику у велике місто, де бомблять. Досить швидко Олена повернулася із цікавою новиною: один літній німець набирає чоловік двадцять на південь Баварії для роботи у хазяїв. Ми порадилися і вирішили їхати до Баварії, хоча єдине, що ми знали про Баварію, – це те, що недалеко від Франції і що там не дуже холодно. Було це, як я пам'ятаю десятого листопада 1943 року. Через Польщу і Німеччину досить швидко, днів через три, ми прибули до невеличкого старовинного міста під назвою Бад Нейє Штадт на річці Заале.

Привезли нас туди увечері, але по дорозі ми, все ж таки, встигли роздивитися дуже красиву природу на околицях міста, арочний міст

через невеличку річку, а також, незвичні для нас, вузькі будинки у дватри поверхи з готичними дахами. На кожному поверсі два-три вікна, будинки дуже щільно притиснуті один до одного, вузькі тротуари і вимощені бруківкою, теж вузькі вулиці. На вулицях жодного деревця чи газону.

Привезли нас на площу у будинок міської ратуші, де вже на нас чекали хазяї. Хазяї вибирали собі рабів, у першу чергу тих, хто був молодшим та міцнішим. Адже за них заплачено по п'ятдесят марок (як ми дізналися пізніше). Ми трималися одна за одну, боялися, щоб нас не розлучили. Я сказала, що Лідія Леонідівна – це моя мама. Забрали Олену з матір'ю на маленьку фабрику у невелике місто Мельріхштадт, Лідію Леонідівну забрав господар вугільного складу, а мене довго ніхто не хотів брати. Занадто мала і худа, який толк від такого працівника. І, все ж дійшла черга і до мене. До мене підійшла гарно одягнена інтернаціональна дама і сказала "ком міт". Я пішла за нею, вона відразу мені не сподобалася, хоча була дуже привітною і посміхалася, але її карі очі дивились на мене недобре. Вона сказала мені, що звать її фрау Бінк, спитала, як звать мене, і дуже зраділа дізнавшись, що я розумію і трохи розмовляю німецькою мовою. Далі уже мені не можна було відмовчуватися і робити вигляд, що я нічого не розумію і не розмовляю. Виявилось, що іти нам зовсім недалеко, через кілька хвилин ми підійшли до великого триповерхового будинку, який стояв на цій самій площі. На фасаді будинку була велика вивіска: "Готель цум Гольденен Манн" (готель для золотої людини).

Була вже десята, чи одинадцята година вечора. У готелі на нас чекали. Всі прибігли подивитися на нову "покупку". Всі – це хазяїн, семидесятитрьохрічний "старий", як ми його потім назвали, Оскар Бінк, його дві дочки, молодша, двадцятисемирічна Фрідель, досить негарна дівчина, її сестра Ельза, їй було тридцять два роки, вона була дружиною офіцера, що воював на східному фронті, у неї була маленька донечка Рената і, наймиліша людина, яку я ніколи не забуду, – це фройляйн Бінк, Фріда Бінк, незаміжня сестра хазяїна. Їй було шістдесят два роки. Повна, маленька, з красивою зачіскою із зовсім білого волосся і такими яскравими голубими очима, вона всім своїм виглядом випромінювала доброту. На обличчі жодної зморшки. І, нарешті, Марія, Марія Дмитрівна Сульдчук із Рівного. Марія трохи вище середнього росту, міцно збита, але не повна, білява, з голубими очима. Обличчя округле і добре. Марія дуже зраділа мені, заговорила зі мною українсь-

кою мовою і ще більше зраділа, коли я відповіла їй теж українською. Вона розповіла мені, що сама родом із Рівного і що у Рівному у неї залишилася сестричка, така як я, і бабуся.

Я пішла за Марією по гвинтових сходах на третій поверх. Наша кімната, номер 16, знаходилась на третьому поверсі. У кімнаті два старих ліжка, старий комод, над ним дзеркало, все у плямах сирості, миска для умивання і два старих стільці. Я трохи помилася і залізла у постіль під перину. Я довго не могла заснути, і ми з Марією говорили про її і моє життя, про те, як їй тут живеться. Потім вона помолилася, і ми заснули.

На ранок, у п'ять тридцять, підйом. Швиденько вдягнувшись спускаємось униз. Марія показує мені, що я мушу робити. Ідемо з нею у якусь кімнату, куди складено всякі непотрібні речі, беремо великий кошик і вона розказує мені, як треба зібрати біля дверей постояльців взуття, не забувши написати на підошві номер кімнати, скласти взуття у корзину, потім ретельно вичистити, рознести і поставити знову на місце. Поки я чищу взуття, Марія розпалює плиту. Потім ми ідемо снідати. Снідаємо на кухні. У кухні величезна плита, яка опалюється вугіллям, шафа з посудом, кілька столів і дві великі раковини для миття посуду. У цей час уже з'являється хазяйка. Її звуть Ольга, а по нашому "стерва". Вона видає нам по чотири тонесеньких-притонесеньких шматочки хліба, малесеньке блюдечок мармеладу (на сахарині) і чашку кави. Поступово на кухні з'являються усі домочадці і офіціантки Ельза або Мільда. Усі п'ють каву, офіціантки подають каву гостям.

Після сніданку іду нагору, надходжу в розпорядження фройляйн Бінк, і ми з нею ідемо прибирати кімнати. Фройляйн Бінк бере ганчірки, дає мені відро й ганчірку і ми з нею вирушаємо прибирати порожні номери, звідки гості вже пішли. Вона розказує мені, як треба стелити ліжко, змінювати білизну і натягати простирадла так, щоб не було видно вм'ятин, виливати й мити нічні посудини і робити вологе прибирання. Так ми переходимо із однієї кімнати до другої, потім прибираємо коридор і сходи, – все це треба прибрати до обіду.

О другій годині обід. Їсти хочеться дуже. На обід півтарілочки рідкого протертого супу, на друге – картопля в "мундирах" і трішечки овочів, іноді зовсім маленький шматочок м'яса, а найчастіше картопля, полита соусом із кісток, які тиждень варяться у духовці. Соус більш схожий на столярний клей. Спочатку дуже важко було звикнути до німецької кухні, незважаючи на те, що завжди хотілося їсти. Їх "гемюзе"

– овочі: капуста відварена і прокручена через м'ясорубку, куди добавлено трохи борошна, солі і, для запаху, крапля олії, бруква, поріzana соломкою, тушкована і теж заправлена борошном. Картоплю варили тільки в "мундирах", – так економніше. Варену картоплю ми чистили, розрізали надвоє і клали у парову каструлю, де з неї все виварювалося.

На щастя, картоплі із сіллю можна було їсти досхочу, і це нас виручало, бо до "гемюзе" звикнути було важко. Абсолютно все було по карточках. Офіціантка приймала замовлення, приносила талончики по 50 г. м'яса, 10 г. білого хліба або стільки же чорного. Ольга відразу сортувала ці талончики і ховала у спеціальну коробку із прорізами і надписами на ній, де хліб, м'ясо, жир, і тільки після цього видавала їжу. Суп подавали у тарілках, а друге на плятах, – це такі блюда з поділками на окремі відділення, у кожне з яких клали окремо картоплю, овочі, м'ясо, – все, включаючи компот. Після обіду мене залишали на кухні допомагати Марії мити посуд, чистити овочі, мити плиту і т.д. О п'ятій годині пили каву. Роботи на кухні було завжди багато. Ольга готувала сама, нас до каструль не допускала, іноді їй допомагав старий. О сьомій годині – вечерея. На вечерю картопляний салат і "мушель". Ми довго не могли зрозуміти, що це таке. Діставали це із великих бляшаних банок, схожих на банки із оселедцями, тільки ще більших. Якась маса сіруватого кольору, чимось нагадувала рибу, але не риба. Нарешті, одного разу, нам попалася ціла "тварина" з ріжками на голові, і тоді ми зрозуміли що це таке. Виявилось, що це слимаки, дуже схожі на ті, які вилазили у нас на кухні з-під раковин, в яких ми мили посуд. Звичайнісінькі голі слимаки. Ця їжа подавалася без карток і називалася "штамессен". Коли ми розібрали, що їмо, нас навіть не занудило, бо ми вже звикли до такої їжі.

Закінчився мій перший день. Потім дні, дуже схожі один на другий, стали минати дуже швидко з вічним бажанням, де б поїсти і невблаганною тугою за Києвом, за домом. Вечорами, коли ми піднімались у свій шістнадцятий номер і залазили під перину, мені завжди, як тільки закрию очі, бачився Дніпро, місячна доріжка на воді, пам'ятник святому Володимирі і дім.

Добре, що поруч була Марія. Вона опікувалася мною і захищала мене, іще фройляйн Бінк. Вона була ізгоєм у своїй сім'ї. Ольга її не любила, племінниці дивилися на неї зверхньо, а брат, майже, як на служницю. Ось вона і потягнулася до мене, а я до неї. Вона розповідала мені про себе, про книги, про музику, а іноді, коли ми прибирали

самий шикарний номер, у якому був рояль, тихенько грала на роялі. Вона завжди оберігала мене від дуже бравих молодиків, ніколи не залишала одну у тих номерах, в яких вони мешкали. Поступово наші з нею стосунки переросли у велику дружбу.

Фройляйн Бінк бачила, що мені завжди хочеться їсти і стала потихеньку ховати для мене пару шматочків хліба з мармеладом де-небудь у кімнаті, а потім тихенько мені казала: "іди поїж". Цей хліб взяти їй було непросто, так як Ольга слідувала за всіма, хто що взяв, хто що з'їв, але їй не наважувалася сказати: "не риж хліб".

Німецька пропаганда так одурила німців, головним чином молодих, що вони бачили в нас дикунів. Мене, наприклад, Фрідель питала, чи є у нас ліжка, а коли я відповіла, що є, вона дуже здивувалась, бо раніше думала, що ми всі спимо на грубах, а живемо в хатах, які опалюються по-чорному.

У газетах писали про всі ті жахи, які, начебто, роблять із німецькими полоненими наші партизани, як вішають і розстрілюють наше населення, яке так радо зустрічає німецьку армію. Ми не вірили жодному слову з цих газет, читати їх було ніколи, та й не все було зрозуміло. Правда, Марія добре говорила німецькою. Вона закінчила гімназію при поляках і два курси педагогічного інституту за радянської влади. Добре знала польську, російську мови, українська мова була для неї рідною, а німецьку знала теж зовсім непогано. Говорили ми з Марією українською мовою. Я просила фройляйн Бінк виправляти мене, коли я неправильно вимовляла якесь слово. Вона робила це дуже охоче і дивувалася, що я досить правильно вимовляю дієслова і будую речення, а от із артиклями іноді плутаюсь.

Ось тепер я часто згадувала уроки нашої Зіночки Біжової, які вона проводила з нами у тубсанаторії, які тепер дуже мені знадобилися. Фройляйн Бінк розповідала мені про свою молодість, про Італію, де їй довелось побувати. Вона бачила в мені людину, а це для мене було дуже важливо.

Минали дні. Одна робота змінювалась іншою і увечері ми були такими втомленими, що ледве доповзали до ліжка. Безкінечне миття підлоги, сходів, прибирання кімнат, нескінченне миття посуду і прання постільної білизни. Прали ми у механічній пральні у дворі. Спочатку замочували білизну, потім терли щітками на столах, змочуючи її потроху мильною водою, потім крутили у барабані, кип'ятили і полоскали. Порошку і мила було мало і все навантаження було на руки. Особ-

ливо важко було прати взимку. Яка не тепла зима у Баварії, але коли надворі мінусова температура, руки страшенно мерзнуть. Там я їх і відморозила під час прання білизни, та ще, крім цього, ми вибивали із залізних форм лід, який складали у спеціальне приміщення, де зберігалися продукти, коли не працював електричний холодильник.

Двір готелю був невеличкий, з усіх боків оточений старими будівлями, в яких зберігався всякий старий мотлох. Був серед цього мотлоху навіть старий тарантас, багато поламаних меблів. Лазили у ці будівлі тільки ми з Марією, і тільки тоді, коли ніхто не бачив нас. Все там було таке старезне, що могло й завалитися. Під будинком були дуже великі підвали. Вони з'єднувалися між собою і мали, кожен, своє призначення: в одному стояв "гайцунг" – піч парового опалення, яку топила Марія і поруч зберігався кокс. Недалеко від цього підвалу був підвал з картоплею та ще кілька чистих приміщень. Ці підвали зачинялись на замок, – в одному зберігалися яблука, в другому – вина.

Коли почалися нальоти американської авіації, хазяїн відчинив яблучний підвал, і гості ховалися туди під час тривоги. Нам це було "на руку". Хазяїн часто забував зачинити цей підвал, і ми рано вранці крали звідти яблука і ховали їх у картоплю.

Приблизно раз на тиждень приходила провідати мене моя "муті" – Лідія Леонідівна. Я бігла до неї, цілувала її, і все це виглядало досить зворушливо. Мої пани вірили, що це моя мати. Їй жилося трохи краще, ніж мені. Працювала вона у домі, допомагала хазяйці підтримувати порядок, хазяї ставилися до неї добре.

Ми дуже подружилися із Марією. Одного разу вона розповіла мені, як потрапила до Німеччини. У Рівному вона була зв'язана з українськими партизанами, як їх тоді називали, з націоналістами. Її дядьком був партизанський отаман "Бульба". Спочатку німці вели себе по відношенню до них лояльно, але досить швидко все змінилося, їх почали заарештовувати і розстрілювати, як і радянських партизан. Марію заарештувало гестапо. Їй чудом вдалося врятуватися. Майже кожної ночі їх виганяли в коридор, голих вишикували і кожного третього, або четверного розстрілювали. Їй пощастило, за золото родичі її викупили. Випустити, не випустили, а відправили до Німеччини, таким чином вона залишилася живою.

У Марії були добрі друзі, чоловік і жінка Пашкевичі, Афанасія Володимирівна і Сергій Григорович. Вони працювали у бауера у сусідньому селі. Приїхали вони разом із Марією. Родом Пашкевичі були із

Здолбунова. Зустрічалися ми з ними рідко. Коли я познайомилася з ними, вони обоє мені дуже сподобалися. Маленька, темноока Афанасія Володимирівна і високий, худий, трохи похмурий, Сергій Григорович. До мене вони ставилися з великою увагою і ніжністю, може через тугу за сином, який був такого ж віку, як я і про якого вони нічого не знали, бо він залишився вдома.

Від Зінаїди Іванівни і Олени ми зрідка одержували листи. Вони писали, що працюють на невеличкій фабриці, живуть у бараку, сплять на двохповерхових нарах, годують їх не дуже добре. Одного разу я спробувала написати листа до Лодзя (у Лемберг, так називалося це місто при німцях). У Лодзі жила дочка Поліни Григорівни, невістки Марії Йосипівни Гражданської. Адресу її дочки я випадково запам'ятала ще вдома, прочитавши її на конверті. Мені дуже хотілося повідомити їй, що її мати жива. Адресу на конверті я написала по-німецьки, а сам лист російською мовою. Лист дійшов і зовсім несподівано я одержала відповідь із Лодзя і вдячність за повідомлення про її матір.

Я поступово освоїлася із роботою, подружилася із Марією і фройляйн Бінк, але, все одно, туга за домом не зменшувалася. Найчастіше я придумувала собі казку і жила в цій казці, де були казкові феї і добрий принц, який нарешті врятує мене від цієї каторги. Так було легше переносити це страшне життя. У п'ятнадцять років дійсність сприймається інакше, ніж у зрілому віці. Зараз, із висоти прожитих років, все пережите здається набагато страшніше, ніж уявлялось тоді.

Час пролітав швидко. Весь тиждень ми працювали по п'ятнадцять-шістнадцять годин щоденно. У вівторок був вихідний. Тільки не для нас. Нам давали чотири години вільного часу. Якщо Марія відпочивала ці чотири години до обіду, то я після обіду, або навпаки. По вівторках ресторан не працював і ми, після вечері, вимивши посуд, іноді ходили в кіно.

Одного разу я потрапила у дуже неприємну історію. Ми з Марією, після вечері вирушили у кіно і не звернули увагу на об'яву на дверях кінотеатру, де мова йшла про те, що діти до 18 років на цей фільм не допускаються. Купили квитки, знайшли собі місця і почали дивитися фільм. Раптом, десь у середині фільму, включилось світло, і до зали зайшли поліцаї. Вони пройшли по рядах, вдивляючись в обличчя глядачів. Попросили мене і ще пару чоловік вийти у прохід. Марія пішла зі мною. Поліцаї стали з'ясовувати, скільки нам років. А коли черга дійшла до мене, то виявилось, що мені не тільки немає вісімнадцяти, а

ще й те, що я – "остарбайтерін", якій аж ніяк не можна відвідувати німецькі кінотеатри і, взагалі ходити без значка "ОСТ". Я вже думала, що мені прийдеться ночувати у поліції, але Марія швиденько подзвонила у готель і мене виручили хазяї. Я, навіть, не дуже злякалась, бо знала, що працювати все одно треба, і вони мене виручать. Після цього випадку ми з Марією стали обережнішими, стали читати всі об'яви перед початком кіносеансу.

Почалась зима. Всі почали готуватись до Різдва. Нам правда, хіба що роботи прибавилося. Все треба було ретельно вимити й вичистити. Вся сім'я готувалася до Різдва. Всі готували подарунки один одному. Ми теж чекали Різдва, чекали з нетерпінням, може і нам подарують що-небудь із одежі, або із взуття.

І ось настало Різдво. Ресторан закрили. У готелі мало людей. Ольга жарить відбивні котлети, пече кекси, каже офіціанткам накрити стіл для всіх у "локалі" (білій залі). За стіл запрошують усіх, навіть нас. О диво! Шикарна вечеря, відбивні, картопля, овочі, солодке. І ми сидимо за одним столом із панамі. Мушу користуватися ножом і виделкою, до чого я не дуже звикла. На Різдво ми одержали подарунки: парусинові туфлі, фартухи і байкові блузки, коричневі у білий горошок. Я найбільше зраділа туфлям, мої майже зовсім розвалились. У сабо в кіно не підеш, відразу дізнаються, що ти – "остарбайтерін".

Після Різдва знову потягнулися одноманітні будні. Яюсь, одного разу я застудилася і захворіла, хоча дуже добре знала, що хворіти мені аж ніяк не можна, бо якщо прохворію більше трьох днів, мене відправлять у лікарню для "остарбайтерів", а чи повернуся я звідти, – невідомо. Фрідель принесла мені якісь таблетки і увечері стакан гарячого червоного вина. Три дні вони з Марією лікували мене а на четвертий день я встала і, як мене не хитало, почала потроху працювати. Потім стало легше.

Через кілька місяців, коли я більш-менш освоїлась, мені довірили прибирати кімнати хазяїв. Дуже гарні дві кімнати, з килимами, гарними меблями. У спальні батареї відключали, і було завжди холодно. Пани спали з грілками під перинами. У спальні поруч із ліжком хазяїв була тумбочка, у ящику якої я знайшла маленький дамський пістолет із перламутровою ручкою. Я покрутила його у руках, виявила, що він заряджений і обережно поклала на місце. На стільці висів піджак „Старого”, і коли я чистила його, то звернула увагу на те, що на нижній стороні лацкану піджака – маленький значок-свастика. Знак приналеж-

ності до нацистської партії. Частина німців носила ці значки відкрито, а такі, як наш хазяїн, не афішували свою приналежність до "Наці" – чому, – не знаю.

На тумбочці біля ліжка Ольги – велика коробка із відрізними талонами з продуктових карток. Вона нікому її не довіряла і відразу відносила з кухні після обіду або вечері. Спочатку я уважно вивчила все у кімнаті, розпорядок роботи Ольги і старого, а потім, порадившись з Марією, стала потихеньку тягати талони із цієї коробки. Загребу рукою трохи талонів і сховаю у чулок. Потім віддаю їх Марії. Вона ходила до магазину і відчитувалась перед Ольгою. На ці талони Марія іноді купувала пару булочок, трохи ковбаси, пляшку молока і все це ховала у старих будинках у дворі. Звідти ми забирали їх рано вранці і їли. Їсти хотілося завжди. Ми прекрасно знали, що крадемо і якщо попадемося, то це – концтабір, а якщо не будемо красти, то туберкульоз нам забезпечений. Ці крадіжки нам допомагали вижити у тих страшних умовах.

У наших господарів було кілька курок і вони неслися у сараях. Одного разу ми переклали яйця однієї курки на нове місце і вона стала нести нам яйця у цьому місці.

Від Олени з матір'ю іноді приходили листи. Вони жили у тому ж самому таборі. Нам дуже хотілось побачитися з ними. Але всі мої спроби поїхати туди так нічим і закінчувалися. Справи у німців на фронтах все погіршувалися і багатьох "остарбайтерів" від хазяїв забрали на фабрики, забрали і мою "муті", Лідію Леонідівну. Її теж відправили у Мельріхштадт, на ту ж саму фабрику, де працювали Олена із Зінаїдою Іванівною.

Ось після цього я стала нити, що дуже скучила за матір'ю і хочу з нею побачитися. Нарешті мені дали цілий вільний день, і я вирушила до Мельріхштадту, спочатку, списавшись зі своїми. У листі ми домовились, що приїду я в неділю, і вони мене зустрінуть, але зустрічатимуть так, на віддалі, щоб я їх могла побачити, вийшовши із вагона поїзда. І ось я їду. Одяглася "під бідну німкеню": старе пальто (нового нема), парусинові туфлі і чорний шарфик на голові, пов'язаний тюрбаном. Вирушила на вокзал. Вибрала момент, коли біля каси нікого не було, підійшла до каси і, стараючись говорити без акценту, попросила квиток до Мельріхштадту і назад. Квиток купила без ускладнень. Головне, щоб ніхто не спитав документи, бо коли дізнаються, що я "остарбайтерін", то можна поїхати не до Мельріхштадту, а до Дахау. Їхати

туди не дуже довго, всього години зо дві, але головна перепона – пересадка у Швайнфурті. Німецькі вагони не такі, як у нас, купе не розділені повністю перегородками, з одного купе дуже добре видно, що робиться у сусідньому, а головне, все чути. Я сіла у куточок біля вікна. Місця не пронумеровані. Уважно дивлюсь у вікно і краєм ока спостерігаю, що діється навкруги. У сусідньому купе маячить голубий мундир поліцая. Не дай Бог заговорити. До Швайнфурта доїхала благополучно і, нікого не питаючи, знайшла поїзд до Мельріхштадту.

Добре, що скрізь таблички з покажчиками. Сіла у поїзд. У купе навпроти мене літня німкеня із великою корзиною, ще двоє теж літніх людей. Німкені дуже хочеться побалакати. Вона звертається до мене. Я стараюсь відповідати їй коротенькими фразами. Але, як я не старалась, вона все ж зрозуміла, що я іноземка і спитала мене, хто я. Мені нічого не залишалось, як сказати їй, що я українка. Правда, у свідомості німців "українка" сприймалося зовсім не так, як росіянка, або, не дай Бог, полячка. Здається пронесло.

Підїжджаємо до Мельріхштадту. Поїзд уповільнив рух, показався перон і, як на зло, недалеко від нашого вагону – поліцай. Я швиденько зорієнтувалася, і, старанно вибираючи слова, запропонувала німкені допомогти нести її корзину. Вона усміхнулася і подякувала мені. Ми беремо корзину на обидві ручки і проходимо з нею повз поліцая. Вона дякує мені за поміч, ми прощаємося і вдалині я бачу своїх. Вони стояли утрюх із значками "ОСТ", злегка кивнули мені, щоб я йшла за ними. Я йду на віддалі метрів з десять від них. До фабрики не дуже далеко, фабрика невеличка і порядки тут не дуже суворі, тому можна вільно зайти до них у гуртожиток. У гуртожитку дерев'яні нари у два поверхи, дуже чисто, стіл і декілька табуретів. Ми всі радіємо зустрічі, обмінюємося новинами, розповідаємо про своє життя. Час минає швидко. До шостої години вечора мені потрібно бути на вокзалі. Знову повторюється така ж сама процедура. Попереду ідуть Зінаїда Іванівна з Оленою і Лідією Леонідівною, а на відстані я. Сіла в поїзд, знову біля вікна і без пригод доїхала до Швайнфурта. Починало темніти, і я пересіла у поїзд, який йде до Нойє Штадту. Я прийшла трохи раніше. Людей спочатку було зовсім мало, а потім, перед самим відправленням поїзда, вагон заповнився солдатами, а у сусідньому купе голубі мундири поліцаїв і, навіть, гестаповець. А солдати, побачивши дівчинку, вирішили тут же познайомитися. І почали задавати запитання, куди я йду, коли відправляється поїзд, як мене звуть і так далі. Я уважно дивлюсь

у вікно, дуже "соромлюсь", відповідаю тихо, "так", "ні", "не знаю". Після таких відповідей солдатам набридло задавати мені запитання, і вони залишили мене у спокої. Більш за все я боялася, щоб наші розмови не почули "голубі мундири". Нарешті, поїзд прибув до Нойє Штадту. Пасажири виходять із вагона. Поруч зі мною поліцай, а позаду гестаповець. Невже вони дізналися, що я не німкеня. Серце у п'ятах, але поспішати не можна. Здається пронесло. Вийшли з вагона і я потихеньку пішла у темряву. Скоро добралася до готелю. Там мене зустріла Марія. Вони дуже турбувалися за мене. Фрау Ольга питала мене, як пройшла моя поїздка. Я сказала, що побачилася з "муті" і все добре.

Зима йшла на спад. Сонечко пригрівало сильніше, і "Старий" став залучати мене до праці у садку. У моїх хазяїв за містом була дачна ділянка – соток п'ять-шість. Там росли плодові дерева, кущі смородини, агрусу, була ділянка для вирощування овочів і невеличкий ставочок. У ставку жили карасі, а на березі росла велика, стара, плакуча верба. Як тільки зійшов сніг (він іноді буває у Баварії), "Старий" ладнав чотирьохколісного візка, на якого ставив ванночку, заповнену фекаліями із каналізації, зверху присипав їх глиною, і ми впрягалися у цього візка і везли його через усе місто. Мене дивувало те, що він, досить багата людина, не соромився ніякої, навіть самої брудної, роботи. Він замітав вранці вулицю біля готелю, чистив каналізацію, якщо вона засмічувалась. Я потім зрозуміла, що все це він робив для себе, для своєї сім'ї, а хіба може бути робота, навіть найбрудніша, неприємною, якщо її робиш для себе.

Німеччина мене багато чому навчила: не боятися ніякої роботи, усяку роботу робити добре, деякому практицизму, акуратності. У садку "Старий" копався, в основному, сам. Я іноді допомагала йому щонебудь перевезти або перенести. Сад був гарною підмогою у той важкий час. Яблука були із саду, різноманітна капуста теж: білокачанна, брюссельська, червонокачанна, листова, мангольд – листовий буряк, черешки якого закривали в пляшки і зберігали на зиму, а також багато інших овочів.

Війна вже йшла на території Німеччини. Був сорок четвертий рік. У війну вступили союзники і почалися безкінечні бомбардування, тільки іноді обстрілювали із кулеметів але тривоги стали частими. Над містом майже кожен день пролітало до семисот літаків. Свій страшний вантаж вони кидали на такі міста, як Вюрцбург, Швейнфурт, Мюнхен та інші. Одного разу ми з "Старим" працювали у садку і потрапили під

обстріл. Один із літаків знизився і обстріляв нас у саду. На щастя кулі простукотіли по воді ставка, а "Старий" встиг штовхнути мене під стару вербу і сховатися сам. Удруге кулеметна черга пробила вікна над вхідними дверима, де ми стояли. Ми стали обережнішими. Під час сигналу тривоги "алярм" стали ховатись у підвал.

Справи у німців на фронтах все гіршали. Ми це відчували зміною ставлення німців до нас. Все більше літніх німців йшли в ополчення. Забирали й зовсім молодих, навіть юних, а працювати комусь треба було, тому вони стали більше дорожити своїми рабами. Давали нам зарплату. Я стала одержувати двадцять п'ять марок замість п'ятнадцяти. Правда на ці гроші нічого не можна було купити без карток, навіть закладки для волосся і ті по картках. Іноді влітку продавали фруктове морозиво, та ще зубний порошок – і це все.

За роботою час проходив швидко. Фройляйн Бінк дозволяла мені шити на своїй старій-престарій машині, якій було більше ста років. На день народження мені подарували шматочок ситцю у блакитні квіточки і блакитний комірць, а одна добра німкеня, приятелька Марії, покроїла мені плаття, яке я пошила сама, пошила непогано, всім сподобалося.

Роботи весною стало більше. Мили, чистили, прали, працювали в садку і так далі. Ще взимку Фрідель, молодша дочка хазяїна, вийшла заміж за одного інженера з радіозаводу (був такий невеличкий завод у місті) і переїхала до нього. Так що її роботу переклали на нас. Кожен член сім'ї працював у готелі. Працювали всі, крім Ельзи, вона займалася дитиною. По всьому відчувалося, що німці відступають, і війна вже йде на німецькій землі. У готелі стали з'являтися великі німецькі чини й гестапівці. Вони поводили себе вже не так нахабно, як раніше. Цікавіше всього на привітання гестапівців "хайль Гітлер" відповідала фройляйн Бінк. Вона дивилася дуже уважно своїми добрими голубими очима на того, хто до неї звертався, і тихо говорила "Кріст Готт" (Христос-Бог). Я чомусь думала, що їй шкода цих людей. Ніколи я не чула від неї "хайль".

Серед друзів "старого" була одна цікава пара: він гестапівець у чорній формі (з нарукавною пов'язкою із свастикою) досить немолодий і страшний, вона років на п'ятнадцять молодша за нього, гарна жінка. Вони часто приходили посидіти в ресторані увечері, поговорити зі "старим" та Ольгою, а іноді засиджувалися допізна. Нас вони не помічали, а якщо й бачили, то дивилися, як дивляться на крісло або на сті-

лець. І ось одного разу Марія підслухала їх розмову із "старим", що власті готуються зібрати всіх "ауслендер" (іноземців) для відправки до Дахау. Дахау був не дуже далеко від нас. А навіщо туди відправляють людей, нам і тоді було ясно.

Нам стало страшно. Адже нікуди звідси не втечеш. А війна все наближалася до Нойє Штадту. Знову у готелі повно військових чинів, які тікають від радянських військ до американців.

В останніх числах березня 1945 року американці почали наступ на заході і наближалися до Нойє Штадту. На початку квітня за містом почалася стрілянина. Ходили чутки, що на околиці міста засіла сотня есесівців, яка намагалася не пустити американців у місто. Готель спорожнів. Зникли кудись військові, переодягнувшись у цивільний одяг, непомітно зникли інші постояльці, залишилося всього декілька чоловік, яким нікуди було подітися.

Почався артилерійський обстріл міста. Ми з Марією сиділи разом із хазяями, а потім захотіли їсти і вирішили піднятися до себе наверх, що-небудь поїсти. Піднялися на третій поверх у свою кімнату, запалили свічку, так як електрики не було, і тільки-но зібралися поїсти, як від страшного струсу будинку свічка упала, загорілася скатертину. Ми встигли погасити скатертину і почали спускатись у підвал. Нам уже було не до їжі. Коли спускалися гвинтовими східцями, другий снаряд ударив у дім, і ми скотилися вниз. Добре ще, що відбулися невеликими синцями. Коли спустилися униз, заглянули у двір, де у під'їзді у нас була схованка, в якій ми ховали продукти. Наша схованка – це ніша за важкими дверима, де колись був вихід з готелю у двір, який потім заклали цеглою і замурували, а двері лишилися. Ці двері були у під'їзді, і туди ніхто не заглядав, і Марія, коли йшла з магазину, ховала туди що-небудь їстівне, куплене на ті талони, які я крапа під час прибирання кімнат хазяїв. Потім ці продукти ми забирали до себе в кімнату і там їли. Все це ми робили рано вранці, коли всі спали.

Коли ми заглянули у під'їзд, то побачили, що перший снаряд потрапив у залізні ворота, які виходили на вулицю і вивернув їх, а другий – у двері, які закривали нашу схованку. Розбита пляшка молока й булочка валялися серед уламків цегли й пилу. Ми швиденько прибрали залишки пляшки й булочки, тому що, навіть за тих обставин не хотілося, щоб хазяї знали, що ми крадемо. За всім цим не помітили спочатку, що з другої сторони вулиці за нами спостерігає негр. У касці, військовій формі з автоматом він посміхався нам, і ми зовсім не злякалися його.

го. Спустились у підвал і розповіли хазяям, що у місті вже американці. У підвалі, крім сім'ї хазяїв, сиділо декілька гостей. Один із гостей спробував непомітно позбутися пістолета. Ми це помітили і, коли, як нам здалося, нас ніхто не бачив, переховали пістолет, заривши його в купу коксу. Однак, наступного дня, коли ми вирішили його забрати, пістолета там уже не було. Навіщо він нам був потрібен, ми й самі не знали. Пройшло не менше години, як у підвал спустилися двоє солдатів і американський офіцер. Вони повторювали одне словом "мілітер" – шукали військових. "Старий" заговорив з ними по-англійськи і пояснив, що ніяких військових у будинку немає, що він – хазяїн цього готелю.

Стрільянина стихла. Люди поступово почали вибиратися із підвалів, а на вулицях стояв безперервний гуркіт від американських танків, бронемашин і амфібій. Такої кількості техніки ми ніколи не бачили. Машини йшли настільки близько одна від одної, що перейти вулицю було неможливо. Іноді треба було стояти не менше години, щоб дочекатися, коли вони зупиняться, або можна буде вибрати момент, щоб проскочити між ними. Із машин часто посміхалися чорні обличчя негрів. На ранок усе місто прикрасилося білими прапорами. У кожному будинку із вікон спускалися білі простирадла або рушники, а німці ходили по місту, помахуючи білими хусточками, демонструючи американцям свою лояльність.

Над заводом, де працювали росіяни, з'явився червоний прапор. Наших відразу можна було легко впізнати по білому, безкровному обличчю, поганому одягу і по стуку дерев'яних сабо. Їх було видно навіть і без значків "ОСТ". З'явилися військовополонені: англійці, австралійці, чистенькі, підтягнуті (про них зовсім непогано дбав міжнародний Червоний Хрест), а французи, діставши велосипеди і повісивши на них свої прапорці, поїхали додому. Їм було найпростіше, адже до кордону із Францією було всього кілометрів сто п'ятдесят. Через кілька днів американці "попросили" нас із готелю. Будинок зайняла військова частина. Ще через день, як тільки військова частина розмістилась у будинку, всі стічні канали навколо будинку заповнилися старовинними винними пляшками.

Марія, приблизно через тиждень після приходу американців, знайшла учительку англійської мови, німкеню, яка стала давати їй уроки англійської мови. Повела і мене до неї. На першому уроці ми навчилися рахувати до десяти. Але на цьому моє вивчення англійської мови закінчилося. Треба було шукати житло і роботу до від'їзду додо-

му. Наші шляхи з Марією розійшлися: вона сказала, що "до совітів я не поїду", а я не хотіла все життя лишатися "дінстмедхен". Мене забрали до себе у село Пашкевичі, там завжди були потрібні робочі руки і, найголовніше, що додому ми вирішили добиратися разом.

Час минав швидко. Працювали ми багато. Працювали у полі за їжу. У німців землі мало, тому обробляють вони її особливо старанно. Навіть поле, засіяне пшеницею, прополюється від осоту. Ми ходили по полю ранньою весною і вирізали осот спеціальними пристроями: на довгій палиці гострий наконечник, подібний до стамески. Йшли і підрізали осот під корінь.

Так пройшов квітень і травень, а на початку червня стали чекати на відправку додому. З нетерпінням чекали, коли ж нас будуть відправляти. І ось, нарешті, настав день, коли у село прийшла машина за нами. Якби ми спізналися на цю машину, то невідомо, на скільки часу лишилися б там. Нас привезли у Швайнфурт, у якісь казарми, де був збірний пункт для таких, як ми. Пам'ятаю ще, що нас дуже добре там годували: давали по банці свинячої тушонки і по буханці хліба на двох на день. На той час це була розкіш. Справа у тому, що коли прийшли американці, часто можна було спостерігати таку картину: димить польова кухня, солдати жарять пончики. Запах чути далеко навкруги. Біля кухні стоять голодні німці, а солдати після того, як пожарили пончики, виливають жир на землю. Німці жахаються, ми теж, як можна таке добро виливати на землю.

Із Швайнфурта через пару днів нас погрузили на студебекери і повезли до кордону. У кабіні двоє солдатів-шоферів, у кузові – чоловік двадцять п'ять-тридцять. В основному молоді дівчата. Солдати заграють з ними: показують своє молодецтво, на ходу машини перелазять через капот машини, так міняються місцями за рулем. Мови ніхто не знає, все з'ясовується на пальцях. Везуть через зруйновані міста. Скрізь сліди бомбардувань. Досить швидко без особливих пригод доставили нас до понтонного мосту через велику ріку.

Тут почалося найцікавіше: на середині річки пост, з одного боку американський, з другого радянський. Тут і почалася передача нас радянським військам. Машина зупинилася на мосту, нас по головах порахував радянський офіцер, а потім повезли до берега. На березі ми виграли із машин у невеличкому лісі. Витягли свій скарб і зібрались до купи, обережно оглядаючи по сторонах. Усе було незвичним: солдати і офіцери у погонах.

У мене жовтий чемодан і рюкзак. Чемодан дістався мені випадково, його викинули у готелі гості, яким він більше не був потрібен. Але чемодан цілий, чистий і, навіть, замки працюють. У чемодані деякі скромні пожитки, у рюкзаку пальто (ще з дому) і ковдра. Всі ми із своїми пожитками оточили офіцера і чекали, що він нам скаже. Він пояснив нам, що прямо зараз ми підемо до колишнього концтабору Риза (це недалеко від Дрездена), – там збірний пункт, це за сім кілометрів від того місця, куди нас привезли. День був сонячний, ліс заповнений пташиними голосами й квітами. Ми йшли лісом години дві. Раптом, просто у лісі з'явилися кулеметні вишки по кутах табору, колючий дріт у декілька рядів від однієї вишки до другої і бараки. Бараки стояли по два, розділені рядами колючого дроту. Посередині табору якісь кам'яні будівлі, призначення яких ми зрозуміли пізніше, – це печі, в яких спалювали трупи людей, і вузька колія, яка прямувала в ліс. Нас розподілили по бараках. У бараках ніяких меблів, навіть нар. Перш за все ми знайшли відро, ганчірку і вимили підлогу. Потім розмістилися купками. Барак сімейний.

Ми з Пашкевичами – теж одна сім'я. Я їх "племінниця": завдяки цьому мене не відправили додому пішки, як іншу молодь. Поступово освоюємося у таборі. Обслідували кам'яні споруди, побачили печі, пройшли по вузькій колії в ліс. Вузькоколійка привела нас на кладовище. Навкруги ліс, гарний, густий, а поруч ряди могил з хрестами. На хрестах надписи – прізвище, ім'я, дата народження і смерті. Із надписів видно, що поховані тут, в основному молоді люди двадцяти-двадцятип'ятилітні, але серед них жодного українського чи російського прізвища. Серед хрестів і магометанські півмісяці. Дати смерті 1942-43 роки. Мабуть тут ховали доти, доки не побудували крематорій. Ми почали розпитувати чи були тут українці і росіяни, – виявилось, що були, але їх закопували у спільну яму. Потім ми знайшли ці ями недалеко від кладовища і поклали туди букети лісових квітів. Страшне це було місце.

Із табору я написала листи до Києва на всі адреси, які пам'ятала. Один із цих листів (на нашу стару адресу – вулицю Мільйонну, 20 Гражданській Марії Йосипівні), як я дізналася потім, знайшов свого адресата. Марія Йосипівна повідомила бабусю Олену, а та матір про те, що я жива. Мені надіслали виклик у табір Ризу, але цей виклик мене там не застав, бо нас уже звідти відправили. Пробули ми в цьому таборі тижнів зо два. За ці два тижні надивилися всякого. Пройшли

медичну комісію, якщо, звичайно, це можна було назвати комісією, коли нас, голих жінок, молодих і старих вишикували перед сидячими за столами лікарями і ми повільно проходили перед ними. Одних нічого не питали, іншим задавали запитання: "з ким жила" і т.п. Мені таких запитань не задавали. Потім була ще перевірка на лояльність і догляд речей. Під час цієї перевірки питали, чи не знаю я прізвищ наших людей, які були б не задоволені радянською владою. Я сказала, що не знаю. А під час цього догляду забрали у мене мою "Арbeitskarte", мою фотографію біля готелю, значки "ОСТ" і "Тризуб". Ті, хто доглядали мої речі, були дуже здивовані, коли серед моїх паперів побачили шкільні похвальні грамоти з портретами Леніна і Сталіна. Спитали, як мені вдалося провезти їх через усю Німеччину, я сказала, що це ж документи і що їх у мене ніхто не питав.

Час минав. Ми з нетерпінням чекали відправки додому. Рахували не тільки дні, а і години. Відправляли людей на платформах із обладнанням, яке вивозили з Німеччини. Такі потяги, як правило, подавали вночі.

І ось настала й наша черга. Однієї ночі нас розбудили і наказали вантажитися на платформи з якимись станками. Крик, шум, галас, усі тягнуть свої клунки, бояться загубити один одного, стараються знайти місце більш зручне і все це у напівтемряві, – майже нічого не видно. Тільки ми залізли на платформу, трохи заспокоїлись, гамір трохи стих, як пролунала нова команда: "слезай" – не на ту платформу повантажилися. Наступної ночі те саме, цього разу більш вдало. Злазити не довелося, ешелон рушив, і ми поїхали. Їхали не дуже довго. Ешелон прибув у зовсім зруйноване місто. Стояла липнева спека, минуло більше двох місяців після закінчення війни, а тут серед руїн не скрізь були прибрані трупи і можна було потрапити на міну. Бої у Бреслау продовжувались і після дев'ятого травня.

Нам наказали вивантажитися, а наш состав пішов далі на схід. Серед руїн траплялися курені, сколочені із фанери, картону або з якогось-небудь мотлоху. У цих куренях мали притулок люди, такі ж самі репатріанти, як і ми. Були там і маленькі діти. Таких таборів було декілька, в них люди жили вже майже місяць. Із продуктів нам видавали горох, житнє борошно та рибне борошно. Ми теж знайшли стару фанеру і спорудили щось схоже на курінь, головне, щоб був, хоча і поганенький, але дах, куди можна було сховатися від дощу. У курінь склали речі і стали знайомитися з оточуючим середовищем. Серед руїн можна

було іноді знайти льох, а в ньому пророслу картоплю, а серед каміння, де пробивалася трава, навіть і щавель. Таким чином ми з Афанасією Володимирівною умудрялися зварити зелений борщ. Але найцікавіше – це те, що і як можна було приготувати із житнього борошна. Додумались ось до чого: спочатку до невеличкої кількості води добавляли трохи борошна, добре перемішували і виставляли на сонце. Сонце палило досить сильно, і наша бовтанка швидко прокисала. Після чого на кислому тісті замішували коржики, потім добре вимили залізний лист, розпалили вогнище і, коли дрова прогоріли, клали чистий лист на гаряче вугілля, і наші коржі пеклися. Але як нам не хотілося їсти, рибне борошно проковтнути не могли. У Бреслау ми пробули теж щось біля двох тижнів. Нам ще пощастило, бо серед нашого ешелону не було хворих, а в тих таборах, де були тиф, дизентерія – оголошували карантин. Це означало, що майже тисяча чоловік сиділи серед цих руїн тижнями. У таких таборах помирали маленькі діти.

Тижнів через два нам подали ешелон, на платформах якого лежали рейки. Це було просто розкішно після тих платформ, на яких ми їхали із Ризи. Можна було зручно розташуватися, прив'язати чемодан, щоб його не вкрали, покласти під голову рюкзак, прилягти або зручно сісти. Коли поїзд зупинявся де-небудь біля лісу, всі бігли збирати сухі гілки для вогнища. У нас на платформі цеглини, сухі гілки і каструля з горохом. На зупинці швиденько розпалюємо вогнище, де-небудь недалеко від поїзда, ставимо на вогонь каструлю і уважно стежимо за паровозом. Як тільки паровоз засвистить, відразу хапаємо каструлю і біжимо з нею до своєї платформи. Так у декілька прийомів варимо суп. На щастя, поки ми їхали, стояли теплі ночі й не було дощів. А коли поїзд йшов через Карпати, ми милувалися красою Карпатських гір, високими травами і квітами, а як хотілось зірвати сунички, червоні ягідки якої так вабили до себе. Але поїзд ішов, не зупиняючись.

Нарешті ми прибули до Львова. Львів запам'ятався нам не своєю архітектурою, і не собором Святого Юра, вузькими вулицями (все це я роздивилася у наступні приїзди до цього міста), а яечним порошком і хлібом, який нам видали. Адже із яечного порошку можна зробити омлет і з'їсти його з хлібом.

Пашкевічі дуже поспішали до Здолбунова, і ми досить швидко туди потрапили. У Здовбунові, прямо на станції, працювала сестра Афанасії Володимирівни, не пам'ятаю, як її звали. Вона сказала, що син Пашкевічів, Всеволод, живе у тіток у селі Могиляни. І ось ми іде-

мо у Могиляни. Я запам'ятала, як від станції ми йшли луками до низеньких хаток, критих соломою, в одній з яких жили старі тітки Афанасії Володимирівни. Так йшли ми утрюх лукою, як раптом побачили, що назустріч нам біжить хлопчик. Я ніколи не забуду цю зустріч. Сергій Володимирович упав на траву і заривався. Я перший раз у житті бачила, як ридає суворий чоловік. Афанасія Володимирівна теж плакала, обіймаючи сина. Скільки ж їм усім довелося вистраждати, поки вони дочекалися цієї зустрічі. Я розглядала Всеволода. Це був хлопець, навіть уже майже парубок стрункий і гарний, такого ж віку, як і я, з темними очима, такими самими, як у матері.

Коли всі заспокоїлись, пішли до хатинки. На порозі нас зустрічали старенькі бабусі. Вони теж дуже раділи поверненню батьків Севи (так звали його рідні). У однієї із тіток був син, років тридцяти п'яти, не жонатий і коли через кілька днів вони краще познайомилися зі мною, стали його сватати за мене. Але я сказала, що не збираюсь поки що заміж, що мені спочатку треба розшукати батьків і вчитися.

Хата у тіток була бідна, на земляній долівці і по ночах нам не давали спати блохи. Що ми тільки не робили, витрушували постіль перед сном, клали під матрац полин, нічого не допомагало, – блохи з'їдали нас "живцем". Відразу після приїзду до Могилян, я написала до Києва і досить швидко (днів через десять) одержала відповідь від матері. Мати написала, що мого листа одержала Марія Йосипівна Гражданська, передала його бабусі Олені, а бабуся Олена матері. Ще мати написала, що батько живий, скоро повернеться з півночі і збирається одружитися з Оленою Петрівною. Ця приписка наприкінці листа просто "убила" мене, тому що всі ці роки я не втрачала надію на те, що закінчиться війна, батьки помиряться і ми будемо жити нормальною сім'єю. Пізніше бабуся Олена розповіла мені, що коли передавала мого листа матері, то просила її нічого не писати мені про плани батька щодо Олени Петрівни. Олену Петрівну я добре знала, як нашого "друга дому", бабусину приятельку і не дуже любила її сюсюкання зі мною.

Поки я була зайнята своїми переживаннями і не дуже помічала, що робиться у Могилянах, а відбувалися тут досить дивні речі. Вдень було тихо. По ночах були чути постріли і йшла "війна" на кладовищі. На кладовищі були поховані бандерівці (як їх тоді називали), на їх могилах стояли хрести. Одного дня прийшли червоноармійці і позбивали ці хрести, а на другий день було зруйновано пам'ятник (колонка із зірочкою) на площі, де були поховані червоноармійці.

Разом з листом мати прислала мені гроші на дорогу і я почала збиратися додому. Але потрапити до Києва було не просто, треба мати перепустку і квиток. А за перепусткою треба було їхати у місто Дубно, до районного відділу НКВС.

Поїзд у Дубно прийшов надвечір. Було годин сім вечора і, звичайно, робочий день закінчився. Вийшовши із вагону, я спитала у людей, де знаходиться НКВС. Мені пояснили, що у місті, а до міста кілометрів – 4-5. Місто ледь видно у далечині. На станції а ні вокзалу, а ні житла, тільки декілька столів, де зранку бував невеличкий базарчик. Що робити, куди іти. Жодної знайомої душі. Дуже швидко станція спорожніла, всі поспішали додому і я залишилася одна на цьому базарчику. Вирішила переночувати на одному із столів, який був чистішим, – це все ж краще, ніж спати на землі, а раненько вирушила до міста. Спати на столі було твердувато, як я не крутилася, стараючись влаштуватися зручніше.

Ніч минула швидко. Вранці привела себе в порядок, пожувала трохи хліба, який мені дали з собою, і вирушила на пошуки НКВС. Цей заклад знайшла досить швидко і дуже здивувалась, коли побачила, що там уже стоїть невелика черга, а я думала, що як прийду так рано, то буду першою. У довгому коридорі троє дверей: одні входні, навпроти – до кабінету слідчого, посередині – двері із загратованим вікном і великим висячим замком. За ґратами небриті обличчя чоловіків. З-за ґратів у мене втупили очі ці небриті обличчя, а потім почалися запитання: що я тут роблю, як сюди потрапила. А я все їм пояснюю, що їду додому з Німеччини, що мені потрібна перепустка, щоб доїхати до Києва. Після мого пояснення мужики заявили, що мене зараз до них посадять. Я відповіла, що в це не вірю, мене немає за що саджати. За цими розмовами час минув швидко. Підійшла моя черга і я ввійшла до кабінету слідчого, чи інспектора, зараз не пам'ятаю, як його тоді називали.

За столом сидів молодий хлопець, а навпроти нього не британський чоловік у пом'ятому одязі, років за сорок. Коли я ввійшла, слідчий кивнув мені головою і показав на стілець. Я сіла. Потім він став задавати запитання цьому чоловікові. Той перемішуючи українські слова з німецькими пробував щось йому пояснити. Я прислухалася до їх розмови. А по моему обличчю слідчий здогадався, що я зрозуміла, що говорив той чоловік німецькою мовою. Тоді він покликав конвоїра, наказав йому вивести цього чоловіка з кабінету. Потім спитав у мене, що він сказав, "адже ти зрозуміла". Я переклала йому. Після цього він по-

сміхнуся, подякував мені і спитав навіщо я сюди прийшла. Я пояснила йому, що повертаюся із Німеччини додому, показала листа від матері і свої документи, – похвальні грамоти із школи. Інших документів у мене не було. Він дуже уважно все прочитав і відразу виписав мені перепустку у Київ. Мабуть він не знав, що таких "небезпечних" людей, як я, які поверталися із Німеччини, спочатку посилала до табору в Миронівку для ретельної перевірки, а потім до Києва, і то не всіх.

Я вискочила кулею із НКВС і побігла на станцію. На станції побачила, як мій поїзд стиха рушив, я побігла за ним, не питаючи навіть куди він іде. І тільки тоді, коли трохи отямилась і зрозуміла, що не наздогоню його, почала питати людей, коли буде поїзд на Здолбунів. Виявилось, що це саме цей поїзд і його переводять на іншу колію і, що він піде пізніше. Я заспокоїлась, купила квиток до Здолбунова, сіла у поїзд і без особливих труднощів доїхала до Здолбунова. На станції розшукала сестру Афанасії Володимирівни, яка дістала мені квиток до Києва і ось я їду. Сиджу на краєчку верхньої лави. Вагон повний людей. На всіх лавах внизу люди сидять, притиснувшись один до одного, а у проходах – на чемоданах та клунках. Поїзд рушив і пішов із частими зупинками. До Києва їхали довго, більше доби.

Моя подорож до дому, яка почалася 15 червня в селі недалеко від Бад Нейє Штадту, закінчилася 18 серпня у Києві.

У Києві пройшла злива і потоки води мчали по вулицях. Я шльопала по калюжах, не розбираючи дороги, тягла чемодан і рюкзак, питала у прохожих, як мені потрапити на Гоголівську вулицю. Цей район Києва я знала погано але досить швидко знайшла і Гоголівську і дім, де жила мама з Оленою. І ось я у матері, в маленькій кімнатці із саморобною грубою-плитою, дуже скромними меблями і великим дзеркалом у кутку. Мама зраділа мені але так, наче я повернулася із піонерського табору. Я сотні разів уявляла собі цю зустріч, але зовсім не так, як це відбулося при моїй появі на Гоголівській. Прибігла Оленка, тут уже радості не було кінця. Ми швиденько зібралися і пішли до бабусі Олени. Тут уже всі раділи, що нарешті я знайшлася.

Так закінчився один, може найстрашніший період у моєму житті.

ПІСЛЯМОВА

Відразу після мого приїзду з Німеччини я повернулася у свою, 109 школу, де знали мене і мого батька і куди мене відразу прийняли, навіть, без документів.

Після повернення батька із Півночі у 1946 році, де він після контузії у Сталінграді, будував завод боєприпасів, він влаштувався на роботу до Павлівської лікарні, де теж було якесь будівництво. Я перейшла у 123 школу. Закінчила там 8-й клас.

Батько краще мене зрозумів, що у Києві мені не отримати вищої освіти, через те, що мною почали цікавитися у деяких органах і ми виїхали з Києва.

У 1947 році, ще перед тим, як ми мали виїхати із Києва, батько дістав мені довідку із психіатричної лікарні і спалив мого паспорта, а мені наказав мовчати. От я і мовчала багато років. Мовчала, боялася, що рано, чи пізно все розкриється. Страх переслідував мене весь час: спочатку мені здавалося, що кожен міліціонер бачить у мені злодія, потім, що дізнаються в школі, а потім у інституті, що я була в Німеччині, і не дозволять довчитися. Це продовжувалося досить довго, аж до „відлиги”.

Усім тим, що я не скотилася у „провалля”, не загубила віру в людей, одержала освіту і, взагалі, вижила, я зобов’язана бабусі, батькові, сім’ї Поповських та чужим добрим людям, які зустрічалися на моєму шляху і, перш за все Марії Йосипівні Гражданській, Марії Дмитрівні Сульдчук, фройляйн Бінк та Пашкевічам.

Мабуть, усі ці роки я відчувала провину перед моїми друзями, яких я не могла навіть шукати, щоб хоча б подякувати за те, що вони зробили для мене, щоб допомогти, якщо їм було важко.

Так я нічого не знаю про долю Марії, про долю Пашкевічів, про долю фройляйн Бінк. Але я мусила мовчати та відчувала себе винною, навіть не знаючи за що.

Машинопис. 2002 р. Фонди НМІВВВ, КВ – 210319, Д – 33936.

КРАВЦОВ ВАСИЛЬ ПАВЛОВИЧ

**Василь Кравцов з товаришем
Іваном Ул'янченком.
Німеччина, 1943 р.**

1926 р.н., с. Нова Водолага, Харківська обл. Проживав у с/т Нова Водолага. Освіта – середня.

1942 – 1945 рр. – примусово працював на авіаційному заводі в Німеччині.

Мене забрали на примусові роботи до Німеччини ще підлітком. Це трапилося 18 серпня 1942 року. Я народився 11 січня 1926 року у Харківській області, в Новій Водолазі. У сім'ї було четверо дітей: три хлопчики і одна дівчинка, а я був найстаршим – 16 років. Відразу потрапив працювати на авіаційний завод “Юнкерс” у місті Дессау. До 5 листопада 1942 року нас хлопчаків-невільників ще навчали слюсарній та токарній справі. Потім працював токарем на моторній фабриці “Моторенбау” в містах Кейтені до 1

серпня 1944 року, а потім до звільнення американськими військами 28 квітня 1945 року – у місті Нордгаузен. Мій номер був 16404.

Після звільнення американці пропонували нам їхати з ними, але батьківщина була наймиліша. І повезли нас на Батьківщину, але не додому. До батьківського дому я так і не доїхав, повезли нас прямо на Урал, в Челябінську область на відкриті вугільні шахти. До біографії добавилась ще одна неволя, додому листів писати не дозволяли, аж через шість років вдалося зв'язатися з сім'єю, написати листа та поїхати у відпустку, щоб побачити матір, двох братів, рідних, знайомих. Дізнався, що батько загинув на фронті.

З дитинства мріяв бути льотчиком, вступав до авіаційного училища, але війна перебила. На Уралі здобув професію екскаваторника. Працюючи там, мав багато подяк за сумлінну працю. Лише в 1953 році зміг повернутися знову в Нову Водолагу, відразу влаштувався на Новоселівський гірничо-збагачувальний комбінат, де пропрацював екса-

ваторником до виходу на пенсію. У 1955 році одружився, маю двох дочок.

Все своє життя я не можу забути своє перебування в Німеччині. Пам'ятаю, що нам хлопчикам весь час до болю хотілося їсти, аж плакали навзрид. Їжа снилася, ввижалася, мріяв коли-небудь наїстися вволю хліба. Так хотілося їсти, що плачучи вголос, і серед ночі гукали маму, щоб дала хоч крихітку чогось. А та мовчала, бо її там не було. Можливо, десь далеко дома вона думала про своє голодне дитя в той час. А ще хотілося спати, навіть коли вели в строю на роботу, коли стояв за станком. Здавалось, що і спав би, і спав би, але старші підганяли, щоб не відставав, не лінувався, працював якісно, добре, бо нікому не хотілося, щоб били, карали.

Ще страшніші від голоду і непосильної праці були бомбардування. На очах рушилися будинки, перетворювалися в купу каміння, крики, кров, відірвані голови, руки, ноги тих, хто ось тільки що був поруч. В один з тих бомбардувань ми з друзями пізно вискочили з барака і, не встигаючи добігти до бомбосховища, попадали в якусь ямку на подвір'ї табору. Аж тут якраз в те місце, де ми перележували, потрапила бомба і розірвалась. Чудом залишилися живі, хоч і приглушені та прикидані землею. І такі випадки були мало не щоночі.

Боялися собак, з якими нас охороняли у дворі та під час дороги на роботу та з роботи. Були німці, які по-батьківськи ставилися до нас – хлопчаків. Але їх було так мало. Один майстер мені навіть колись чоботи подарував та шматок цукру.

Вже коли стали збирати документи на оформлення компенсацій перший раз, то стали ми зустрічатися – всі, хто був разом зі мною у Німеччині. Скільки тоді спогадів! Бувало – кожен говорить про своє одночасно, кожен по-своєму, про одні і ті ж події в повсякденному житті. А де ти тоді був, як розбомбили їдальню? А де ти був, як убили майстра бомбою? А де? А як? І так без кінця. Сміялись, як весь час Чистяк Вася плакав і кликав маму, як Федоренко Іллюша кричав уві сні, як Резніченко Андрій вкривався з головою, щоб не чути, коли вночі будуть бомбити. Або історію, як ми втрюх закохалися в одну дівчину, Надю, яка видавала їжу в їдальні. Виявляється, кожному здавалося, що вона сипле йому в миску більше, ніж іншим.

Сьогодні Василя Павловича вже не має. Він помер у лютому 2000 року. Його спогади записала дружина Кравцова Зоя Семенівна.

Рукопис. 2003 р.

ЛОБКО (ДРОБОТА) МАРИЯ ГРИГОРІВНА

Марія Дробота. Німеччина, 1943 р.

1927 р.н., с. Вельбівка, Гадяцький р-н., Полтавська обл. Проживає с. Данилівка Васильківський р-н. Київська обл. Освіта – вища.

1942 – 1945 рр. – примусово працювала в Німеччині спочатку на фабриці з виготовлення керамічного посуду, потім у міській лікарні.

Я, Лобко Марія Григорьевна, бывший оstarбайтер, обещала молодой симпатичной женщине, сотруднице Института истории написать свои воспоминания о днях, проведенных вдали от Родины. Украинский язык я знаю неплохо, но прошу меня извинить за русский. Просто я давно не бралась за перо, даже «руки не туда стоят», а по-русски мне писать легче, да и привычнее.

Сначала я (и думаю, со мной многие согласны) хочу выразить большую благодарность за работу, проведенную обществом «Взаимопонимание и примирение», также комиссии, которая защищала интересы украинцев в Германии, по-моему, это была комиссия под руководством Игоря Шарова; признательность и немцам, за стремление исправить несправедливость по отношению к нам. Жаль только, что ой как много не дожили до этого дня, не узнали. Для нас же, доживших стариков, можно сказать, и неожиданная помощь в материальном плане, ведь всем известно положение пенсионеров. А в моральном плане благодарим за то, что мы смогли себе позволить немного расправить плечи, почувствовать побольше внимания даже от своих близких. Это, так сказать, лирическое отступление.

А теперь пороюсь в своей дырявой памяти, какие-то моменты всплывут, ведь было это давно, порой, кажется, что и не со мной.

Угнали меня в Германию осенью 1942 г., мне еще не было и 16-ти лет, родилась я в 1927 г. Этого года вроде бы еще и не брали, а должен был поехать мой брат 1924 г. р., но его мама отправила специально в деревню. А меня, говорили все, не пропустит комиссия (у меня был врожденный физический дефект).

В Гадяче (оттуда я была угнана) комиссия пропустила, надеялись на Киев. Все лето 1942 г. уже шли эшелоны с угнанными, так что мой был не первый. Состав большой, думаю, что там были и из Зеньковского р-на, может, и еще откуда-то с близких районов. Везли нас в закрытых товарных вагонах, с частыми остановками, железнодорожные пути были заняты немецкими воинскими эшелонами. Охрана в дороге вроде была немецкая, но я что-то видела их редко. Почему-то яркое воспоминание о том, как где-то в районе ст. Гребенка нам дали какую-то бурду, сваренную из проса. И у всех, кто ее ел, началось расстройство желудка. На остановках творилось невообразимое, немцы с удивлением смотрели, видно думали, что мы все больны.

Итак, привезли нас в Киев, был вечер. Нас построили в колонну и погнали... Сначала шли вниз, потом, вроде бы под горку, загнали в бывшую школу, где это – сейчас я не пойму. Знаю, что мне было очень тяжело идти. Была очень тепло одета (пальто из солдатского сукна, подшитое кроличьим мехом), да еще и сумка с сухарями, сама мала, так что не до окружающего.

Разместились прямо на полу, народу полно, ругань полицаев: «Вы, такие-растакие, распустились при Советах». И самое страшное, что это были наши парни: красивые, здоровые, я их про себя называла «комсомольцами». В дальнейшем же на моем пути их встречалось немало, особенно в лагерях.

Вот какое мое первое знакомство со столицей. В Киеве же был и основной медосмотр, большой такой зал, врачей полно, подходишь к какому-то и «годен». Отошла в сторонку, заплакала и все. Все врачи и в Гадяче, и в Киеве были наши, не очень добросердечные, или же мне такие попадались. Долго потом жалела и думала, что надо было еще к другому подойти, но я была еще совсем ребенок, стеснительная.

Так что, поехала в Европу, так же в теплушках. Долго стояли, очевидно, в Бресте, потом, наверное, уже в Германии, потому что очень тщательно проходили санобработку: баня, все вещи и одежда прожарились, все очень быстро, слаженно, без суеты. Как ехали по Ге-

рмании, не помню, наверно, тоже в закрытых вагонах, иначе я бы что-то помнила.

Зато помню пересылочный лагерь в Эрфурте, большущий лагерь, ряды бараков, целый город. И снова все барачное начальство – наше, немцы где-то там далеко командуют. Дисциплина и порядок строжайшие, но иначе было бы еще хуже. На каждом шагу висят правила поведения с суровыми предупреждениями: за их нарушение – «расстрел, концлагерь». Подписаны они были, если не ошибаюсь, начальником лагерей Фрицем Заукелем. Сколько там была, не помню, потом выстроили нас на плац, сказали, что приедут покупатели. Выстроились, кто старается стать впереди, кто сзади – никто не знает, как лучше. Но уже знали, что в больших лагерях ужас. Я еще в вагоне с Гадяча познакомилась с девочкой Шурой Грек, примерно моего возраста, подружилась, так мы и держались за руки, боялись, чтобы нас не разлучили. Так мы и до конца были вместе.

Отобрали нас человек 50, посадили, очевидно, на платформы, и тут я уже увидела красивую Германию. Это была Тюрингия, все еще было в зелени, все необычно – войны не видно. А мне еще не было 16-ти, но девочка я была очень начитанная, любознательная. Читали бы столько, или хоть треть того сейчас мои внуки, хоть и книги везде лежат!

Приехали мы в маленький городок Ильменау – это километров 40 от Эрфурта, недалеко от Веймара. Отобрали нас человек пять девочек, остальных забрали. Стоим, подходит старик, ведет нас пешком – недалеко. Заводит в трехэтажное здание, под горкой, как сейчас вижу. Заводит в заводскую комнату, стоят три двухъярусные кровати, сами набиваем матрасы, наволочки, выдали «ОСТ»-ы, «шуги», обувь на деревянной подошве (я их ни разу не одевала, нога не сгибается), еще какую-то робу. В общем, страх прошел, попали мы не в лагерь, уже хорошо!

Опять делаю отступление. Много в жизни всего было, но запоминается в основном хорошее. Не знаю, как за меня молилась мама, но я знаю из ее слов, как она молилась за брата, из-за которого, по сути, я попала в Германию. Когда освободили Гадяч, ему было 19 лет, сразу же забрали в армию и, по сути, без никакой подготовки он попал на фронт. Так мама, как она говорила, взяла на себя «покуту», вечером в четверг ужинала, молилась, в пятницу ничего целый день не ела, молилась. И так до конца войны. При форсировании Днепра, где почти все, ушедшие с ним с нашей улицы, полегли, его только легко ранило в

ногу, дошел до Праги, вернулся, выучился, защитился и, слава Богу, еще жив. Живет в Кишиневе и до сих пор считает, что спасли его мамы молитвы. Хоть была она не так уж очень религиозная – как все.

Думаю, что и за меня мама молилась, хоть и без «покуты». Я веду к тому, что мой рассказ не совсем типичен, мне, прямо скажем, повезло. Я не была в лагере, не жила у хозяина в деревне, где приходилось многим тоже нелегко. Я не помню, чтобы я встречала на своем «немецком пути», людей злых, бесчеловечных. Понятно, были и презрение и «ду русише швайн», но это было вообще, не конкретно, и в основном от подростков. Хотя, говорят, и на фронте не всем одинаково.

Так вот, я просто работала. Попала на частную фабрику, хозяин полковник Арно Фишер был на восточном фронте, аристократ. Рабочих было человек 40, в основном женщины и старики, многие же были на фронте. Так как шефа не было, каждый день после обеда приезжал уважаемый старик, хозяин какой-то другой фабрики. Делали какие-то чашки. Все простое, ведь шла война. Как-то мы пробрались на склады, втихаря рассматривали очень интересные вещи, которые раньше делали.

Я просто стояла у станка. Дурачок Отто приносил раствор, наливала его в формы, ставили на просушку, а там еще процесс большой: обжиг, малярка и т.д.

Давали на неделю буханку хлеба килограмм полтора, немного маргарина, что ели утром и вечером, совсем вылетело из головы, а обед был сносный. Нашего мастера дочь имела какую-то общественную кухню, как уже они там уладили, думаю, что при их порядке не просто, но мы туда ходили с судками за обедом. И первое какое-то было и второе, в общем, неплохо, если бы только был хлеб, но он съедался раньше. Помню, что есть хотелось постоянно. Иногда, особенно в праздники, немки старались что-то немного подсунуть. Они во время обеда, доставали такие тонюсенькие кусочки хлеба, обязательно чем-то намазаны. Я старалась не смотреть. Это же были простые женщины – рабочие, у них дома дети, мужья на фронте. Относились по-человечески, грех говорить, а были и такие, что не обращали на нас внимания.

Хочу описать и самое яркое впечатление о том времени. Где-то зимой или весной 1943 года повел нас старик-мастер на концерт. Собралось нас в каком-то зале, думаю, человек 200-250 русских. Выходит ансамбль бандуристов, вроде это были настоящие артисты, хотя в то

время я не была избалованна искусством, не могла оценить уровень исполнения. Но дело в другом. То ли они так талантливо пели народные песни и песни на слова Т.Шевченко, или на нас повлияло то, что мы просто слышали родной язык. Не знаю, но я до сих пор помню каждую песню, которую они пели. А весь зал буквально рыдал. Немцы-сопровождающие растерянно смотрят, не могут ничего понять. На следующий день мастер (шумливый, но добрый был старик) ко всем рабочим подходил, разводил руками, говоря «плачут дети». Что-то он почувствовал.

В городке было несколько небольших стекольных заводов, еще какие-то предприятия, везде на них работали по несколько человек русских, а жили они в основном в лагере. Где-то были и французы, немного поляков. В выходные устраивались летом и танцы. В кино ходили недалеко в деревню. Днем «ОСТ» уже не одевали, но ни разу не выгнали. Ходили в лес на прогулку, везде чистота, помню в лесу беседку «домик Гете» – это его места. Тоска по дому постоянная.

Домой посылали открытки, пока не была освобождена Украина, получала тоже что-то. Даже разрешалось посылать с Украины посылки по 200 гр., я две получила с тыквенными семечками, что еще можно было послать в 200 гр. Переписывались и с землячками, угнанными в Германию, уже не помню, как узнавали адреса.

Напротив нашей фабрики был стекольный завод, работало там два парня наших, там же они и жили. Так на этот завод привезли однажды человек 30 английских летчиков-военнопленных, а за обедом они ездили в ту же кухню, что и мы, ехали они мимо наших окон. Два англичанина везут тачку с бачками – сытые, холеные, со всеми регалиями, а немец-охранник, видно нестроевой, идет за ними с винтовкой, как замухрышка. Наши ребята говорили, что они через Красный крест получали все, что надо. Недолго они и были, говорили, что их поменяли. Позже туда же привезли пленных итальянцев. Это уже не то, это уже ближе к русским, шумливые, но пели они чудесно. Сидят на лужайке и поют, заслушаешься.

Помню, когда окружили Сталинград, был у них большой траур, собирались кучками, вроде бы и с нами с обидой говорили, а мы радовались, понятно. Когда было покушение на Гитлера, мы тоже поняли, но тут они больше шепотом говорили.

Ночами, особенно в 1944-1945 гг. армады англо-американской авиации летели бомбить Берлин, Кассель. Почти каждую ночь стоял

гул. А ведь на этих заводах работали тысячи наших, представить страшно, как они натерпелись. Уже по дороге домой рассказывали мне люди, пережившие эти ужасы.

Еще раз повторяюсь, что доброта помнится дольше. Вот я, например, помню, как приехал на фабрику наш шеф с фронта, спросил нас, как мы поживаем, и даже подарил две книжки на русском языке: «Новь» и «Отцы и дети» Тургенева. Это была радость, читать ведь было нечего. Несколько солдат-фронтовиков приезжали, заходили к своим матерям на фабрику и к нам подходили. Ведь они видели фронт и уже что-то понимали. Потом где-то в конце 1944г., когда на фронтах начали их хорошо прижимать, с частных предприятий рабочих стали забирать на военные заводы.

Как я уже говорила, нас на фабрике было 5 девушек, три были с Гадяча, две с Донбасса. Три девушки постарше, лет двадцати-двадцати пяти, и мы с Шурой – совсем молодые. Так вот, троих забрали и отправили на пластмассовую фабрику, а я с Шурой еще оставались некоторое время, а потом и нас перевели на стекольный завод. Работа нетяжелая, паковали какие-то термометры, но жить уже надо было в лагере. Он хоть и небольшой – 100-120 человек, но попробовала я и лагерной жизни. К счастью, мы там недолго оставались. Узнали, что наш бывший шеф опять приехал на побывку, пошли к нему, как водится, поплакались. Очевидно, знакомство и там имело место, в общем, мы вернулись назад, на фабрику. Но все равно, вскоре забрали нас теперь в городскую больницу. Жили при больнице, было нас шесть женщин из них две француженки: Мими старая и Диди молодая – веселые, компанейские. Помню, провожали Диди во Францию в отпуск, наряжали сообща.

Четыре девушки работали в основной больнице для немцев, а я и еще одна – в бараке для иностранцев, который стоял отдельно на территории больницы. Заведовала там полька, видимо, фельдшер. Очень злая, где-то лет 35, мне тогда казалась старой, спуску нам не давала, но опытная, свое дело знала. Было две палаты: мужская и женская, и две маленькие, в конце перегородка и там совершенно изолированные лежали туберкулезные больные. Они все делали сами, нас туда совсем не пускали, еду ставили с внутренней стороны на столик и все. Но помню, лечили их. Вообще впечатление тягостное. Жалко их было очень.

В общих же палатах лежали, в основном, русские, несколько французов и совсем единицы поляков, их в том городе было мало. Сес-

тра им там что-то давала. Температуру мерила, это я помню, так как термометры раздавала. Врачи бывали очень редко.

Кормили сравнительно неплохо. Еду приносили из немецкой кухни. Мы же ее и приносили. Работа здесь была тяжелее, но, понятно, сытнее, ведь еду мы тоже раздавали. Правда, я там уже не долго была, до освобождения оставалось месяцев пять.

Помню, как умирал на моих глазах ребенок месяцев одиннадцати, родители (украинцы) привезли его, видимо, поздно. Это была первая смерть на моих глазах. А потом француженка, и не очень молодая, родила мальчика, вроде очень желанного, и сонная придушила – она так кричала! Немцы разбирались, помню и меня спрашивали. Да к тому времени и немцы уже были другие. Уже знали или чувствовали близкий конец.

Незадолго до освобождения появился советский военнопленный, не знаю, сам пришел или его привезли, не знаю, откуда он там взялся, лагерей там близко не было. Рассказать он уже ничего не мог, был совсем плох, полностью во вшах и в язвах. Его даже в барак не взяли, правда было уже тепло. Он так в сарайчике и скончался. Чей-то сын, муж... Не дождался его.

Были еще смерти. Но эти запомнились больше, врезались в память.

Освободили нас американцы. Помню, как они сидели на машинах, в основном негры, впервые я их увидела. Американцев я близко не видела, мне кажется, они нами особенно не интересовались. И опять мне повезло. В городе был организован в основном французами «Комитет иностранцев», грабежей больших не было, сумели навести порядок, взяли под контроль магазины, всем что-то выдали. Даже я получила два платья из ацетатного шелка и осеннее пальто – долго мне потом они служили.

Скоро нас начали собирать, чем везли и кто – не помню, наверное же американцы. Опять собрали в пересыльный лагерь. Бывший какой-то военный, целый город. Дома казарменные. Народища уйма. И опять же американцы где-то там наверху. Командуют наши и переводчики. Кормили, как на убой, кто сколько может, все веселые, освобожденные. Там можно было жить долго, кто поопытнее, жили – мы же рвались домой, нам ничего не надо было. Как-то сумели вне очереди пролезть, и уже дней через пять колонна больших машин, наверное, «студебекеров» перевезла нас на советскую территорию, на сборный

пункт. Помню, американцы-водители остановились подальше, нас высадили на большой поляне с тремя портретами президентов. Высадили и сразу – мужчин отдельно, женщин отдельно, а там уже много было пар – слезы, крик, ругань. В общем, здравствуй долгожданная Родина! Загнали в лагерь за проволокой, видимо, бывший для военнопленных. Начали обживаться, искать земляков. Я как раз познакомилась с землячкой из Гадяча Надеждой Макаровой Кондрашовой (по мужу), которая стала для меня самой близкой подругой и кумой. Год как ее не стало. Родилась Надя в Гадяче в 1922 году, так что была от меня старше почти на пять лет. Перед началом войны окончила школу. Сразу же в 1942 году ее угнали в Германию и попала она в самое настоящее рабство. Она всего извела: лагерь, в котором находилось около трехсот человек, рабский труд на военном заводе Крупа, колючую проволоку и лагерную брюкву. Рассказывала мне, что были рады те, кто попадал периодически на кухню, и могли как-то утащить там бурячок, картофелину. А самое страшное началось в 1944-1945 годах, когда союзники стали регулярно бомбить, по-моему это был город Кассель. Завод разбомбили, лагерь тоже, все разбежались, кто куда, кто выжил, кто – нет. Вернулась она домой, не зная что ее ждет там. А дома ее ждал только младший брат. Отец еще не демобилизовался, а мать от тоски по дочери тронулась умом. Говорили, что ночами ходила да звала ее. Когда Надя вернулась, ее уже похоронили.

Вернулся отец с фронта, свой дом – стали жить. Но об учебе уже речи не шло. А была она отличницей. Очень интересная женщина, с величавой осанкой, с косами до колен. Очень скоро вышла замуж за фронтовика, занимавшего по тем временам неплохую должность. И стала она чудесной хозяйкой, образцовой матерью. Воспитали двоих детей, построили чудесный дом, но мысль, о том, что она недоучилась, грызла ее постоянно, особенно первое время. Мы дружили семьями, крестили детей, могли с ней говорить часами и не могли разойтись, теперь я уже и вспомню, о чем? Пусть будет земля ей пухом, все мысли мои о ней только добрые.

Но вернемся в советский фильтрационный лагерь. Помню, в этом же лагере нам сказали, что будем мы идти колонной пешком. Повели, дней пять мы шли – жара, очень уставали, цеплялись даже по дороге на наши танки, которые шли маршем. Потом, видимо, кто-то из «больших» это увидел, посадили на машины, привезли в пограничный город Герлиц. Жили мы в больших, но совершенно разгромленных до-

мах. Тут, а может и не тут, прошли и медкомиссию, и другую комиссию. Помню, плюгавенького офицера-еврея, с каким он презрением нас допрашивал! К счастью, не все такими были. Уже с Герлица посадили на поезд и повезли домой, наверное, в тех же товарняках, которым все мы были очень рады.

Страшно много шло составов с заводским оборудованием, везли, казалось все. Думалось, ну все – Германии «капут», как говорили сами немцы. Надо же, а сейчас еще и гуманитарку просим. Не доезжая Полтавы, среди ночи высадили нас всех гадячан на станции Сагайдак, предупредили: осторожно – полно бандитов. Помню, как крепко держала свою торбу и не спала всю ночь. В общем, как-то с пересадками в конце августа 1945 г. добралась я домой. Отца нет, брат еще в армии. Но это уже «другая опера», у каждого своя судьба, своя жизнь это уже дома. Как бы там не было, учились, выходили замуж, рожали, о Германии старались молчать.

В 1946 году я вышла замуж за молодого офицера-фронтовика, Лобка Михаила Ивановича. Мой муж был родом из с. Веприк Гадячского района. В 1938 году, не окончив школы, уехал от деревенской нищеты на Донбасс (тогда так многие делали). Там уже окончил вечернюю школу, учился в аэроклубе, а в 1940 году был призван в армию. Во время Второй мировой войны он был водителем, а потом механиком-водителем танка Т-34. Воевал он, мне кажется, на всех фронтах: Калининском, Ленинградском, Сталинградском, Прибалтийском, освобождал Украину. Был несколько раз ранен, сгорело у него три танка, а в 1944 году был направлен в танковое училище, которое окончил в 1946 году. Война уже закончилась, он сразу же уволился из армии и работал в Гадячском райкоме комсомола, где мы и познакомились. А в 1949 году его снова призвали в армию, где он прослужил до 1970 года в разных местах на разных должностях. Была и Украина, и Заполярье, уволился он с Архангельска, дослужив до командира части. Его болезни, связанные с ранениями, постоянно давали о себе знать, поэтому и умер он довольно рано, в 1985 году, в этом году уже будет 25 лет.

Михаил был серьезный мужчина, с мужицкой хваткой, жестковат, как и время. Рассказывать о своих военных подвигах не любил. (Кстати, он награжден тремя медалями «За отвагу» – это, говорят, на фронте очень серьезная награда). Был он скромненький. А вот один случай он рассказывал не один раз. Во время боев на территории Украины ему

посчастливилось освободить свое родное село Вепрык. Подъехал он на танке к своей родной хате, в которой не был с 1938 года, заходит – а там уже полно было солдат-пехотинцев, которые сидели и лежали на полу, кто где примостился. А его мать с порога кричит: «Не треба, вже, повна хата!» – не узнала в чумазом танкисте своего сына. Вот такая она война, такие ее зигзаги. Пусть никогда, нигде и ни с кем не повторится пережитое нами.

Как жене военного, мне довелось очень много поездить по Союзу. Я очень люблю Украину, что называется, патриот. Правда, и Россию тоже. Я долго жила на Европейском севере, там очень добрый и гостеприимный народ, и все мы свои.

От политики, я понятно, далека, да и возраст не тот, но слышу, что мы рвемся в Евросоюз, а нас не очень-то ждут. Наверное, у них есть на то причины. Киев, Львов еще несколько городов, может, и близко от Европы. Но наши глубинные села – еще далеко. А там ведь каждый уголок эта самая пресловутая Европа. Наверное, нам надо стать еще покрепче на ноги, чтоб не оказаться на ее обочине. Это, так сказать, риторика.

Рукопис. 2005 р.

ПЕЛЕХАТА ОЛЕКСАНДРА ПЕТРІВНА

**Олександра Пелехата.
Німеччина, 1944 р.**

1923 р.н., с. Нова Водолага, Харківська обл. Проживає в смт Нова Водолага. Освіта – вища.

1942 – 1943 рр. – примусово працювала на фармацевтичній фабриці в Німеччині.

Напевне, я не виправдаю Ваших сподівань на змістовну розповідь про своє життя. Біографія моя дуже коротка, хоч прожила я довге життя.

Народилася я 7 лютого 1923 р. в с.Нова Водолага на Харківщині, в сім'ї сільського робітника. В 1941 р. закінчила Нововодолазьку середню школу. 19 липня 1942 р. була примусово вивезена окупантами до Німеччини на каторжні роботи. 9 вересня 1945 р. повернулась на Батьківщину. З 24 вересня 1945 р. стала працювати вчителькою молодших

класів Нововодолазької восьмирічної школи. Того ж року поступила в Харківський педагогічний технікум на заочне відділення. Закінчила в 1947 році. Протягом 32-х років працювала вчителем молодших класів у школах райцентру. В 1977 році вийшла на пенсію. Одинокa. Оце й усе. Додати нічого. Але Ви просили, щоб я докладно написала про своє життя. Що ж, поспробую. Але дозвольте мені почати зі свого коріння, про яке я ніяк не можу не згадати. Моя біографія – це біографія мого покоління, нерозривно пов'язана з історією нашої країни, в якій ми народились і жили.

Мої предки по лінії батька були чоботарі, по лінії матері – бондарі.

Спогад батька про своє дитинство: „Щоб шити чоботи, потрібний товар, а грошей не було, тому мій батько клав на візок шевське приладдя і їхав на село. Там він шив і лагодив взуття, а звідти привозив

борошно, крупи та інші продукти. Але цього вистачало не надовго, бо в сім'ї було семеро дітей. Ми завжди були голодні, і з надією виглядали батька. Якось зайшов до нас жебрак, подивився на нас і висипав на стіл свої куски. Ми їх зразу розхватали”.

Дві зими батько вчився в 3-класній церковноприходській школі, а третьої зими залишився вдома – батько його почав вчити шити чоботи.

Спогади матері про своє дитинство: „Взимку з хати дітей не випускали, бо не було в що взутись і одягтись. Нас було 12 (5 померло). Всі босі, долівка холодна. Щоб зігрітись, бігали, стрибали, стояв гамір. Я часто підходила до замерзлого вікна, намагалась зазирнути, що там за вікном яка вона, та люта зима і чого вона приходить?”

Мати в школу не ходила, а читати й писати навчилася самотужки, коли навчався брат. З 14 років вона почала найматися до болгар, які приїздили з Донбасу, щоб набрати дівчат на городи, де вирощували здебільшого капусту і возили шахтарям. Працювала мати 10 років. Робота була дуже важка, носили сапетками овочі і навантажували на воза. Мати надірвалась, скривила хребет і все життя хворіла.

Мій батько, Пелехатий Петро Гнатович, пройшовши всі війни (Першу світову, революцію, громадянську) повернувся додому, в 1919 році одружився. Взяв земельний наділ на околиці Н-Водолаги, в хуторі, що до революції називався х. Сомово. Але мешканці назвали його по своєму – Перелісок. Стара назва забулася. Через Перелісок пролягала головна дорога до багатьох сіл, аж до Полтави. Це чарівний куточок нашої Батьківщини, не дарма ж зараз там знаходиться санаторна школа-інтернат. Ліси чергуються з полями. Тут, серед чудової природи, і провели своє дитинство ми з сестрою (вона на 3 роки старша). Вийдеш з хати, перейдеш город – зразу ліс.

Хата наша стояла на краю хутора, біля хати – колодязь. Хто йде-їде не минає. Часто просились переночувати. Нікому не відмовляли, на такий випадок залишали вечерю. Мати говорила: „Це їжте, а цього не трогайте, може, хто явиться”. Через дорогу – навпроти – було наше поле. Ніякої худоби у нас у дворі не було. Орати й боронувати поле – наймали. А засівав батько сам вручну. Жито було рідке, в ньому було багато волошок, з яких ми плели вінки.

Зиму переживали трудно, хліба не вистачало до нового врожаю. Весною виручав ліс. Мати знала безліч їстівного зілля, яке різали і їли сирим, а в борщ клала яглицю (така рослина). Влітку ліс пригощав нас

суницями та полуницями, збирали гриби. Все це ми заготовляли і на зиму.

Я в дитинстві була дуже щасливою, думала, що на світі, взагалі, немає зла. Батьки були лагідними, ніколи не сварилися, ні між собою, ні з сусідами, не гримали й на нас. Обоє любили читати. Мати з базару приносила не цукерки, а маленькі 5-копієчні книжечки-оповідання М.Вовчка, П.Куліша, О.Пчілки. Сідала на ще теплу лежанку, садила по обидві сторони нас і повільно, по складах читала спочатку прізвище автора, а потім і саме оповідання. Закінчивши, говорила: „От би подивитись на цих людей, які вони, що так гарно пишуть”.

На стіні в кімнаті висів портрет Шевченка, навпроти нього – Леніна. Батько говорив: „Шевченко – це наш батько, над усіма українцями, а Ленін – як Ісус Христос – прийшов на землю, щоб дати людям нове життя”.

На полиці, що батько зробив власноручно, довго стояв одиноким лише "Кобзар", якого батько часто читав вечорами, бо в кімнаті вже горіла лампочка Ілліча. На відкриття електростанції приїжджав сам всесоюзний староста М.І.Калінін (Харків був тоді столицею України).

Одного разу скликали всіх мужиків на сходку, приїхало з району на хутір начальство, щось важливе мали говорити. А говорили: „...що поодиноці з нужди селянам не вийти, треба об'єднуватись в колективні господарства”. Почали об'єднуватись. Зводили коней, корів, звозили інвентар. Землі відійшли до колгоспу. Два двори самих заможних господарів не захотіли об'єднуватись і вели господарство індивідуально. Незабаром у них забрали все, що було і кудись вислали. Років через 3-5 вони повернулися на хутір і пішли в колгосп, який на той час уже був більш-менш заможним.

У нас нічого було зводити та звозити у колгосп, і батько поступив на Харківський електромеханічний завод (ХЕМЗ) робітником. Був спершу торником (зшивав ремні), а потім працював строгальщиком. Приїжджаючи додому, захоплено розповідав, який тракторний завод величезний будують, зводиться не по дням, а по годинам, скоро замість коней вийдуть на поле трактори. Ото буде життя!

І пішли через наш хутір трактори у села. Ото диво було! Весь хутір виходив на шлях дивитися на величезні колеса та високу трубу, що пихкала димом. А ми, дітлахи, бігли за трактором, поки ставало нам духу. Потім стали літати в небі літаки, як тільки загуде, так і вибігають усі з хати з криком: "Аероплан!", задирають голови догори, роб-

лять руки козирком над очима і розглядають. А я пригадую, як бабуся говорила: "Доживете дітки, будуть залізні птахи літати та вас клювати". Помилася, думаю, бабуся, вони літають, але не клюють, а граються в небі.

Та в моє щасливе дитинство ввірвалося таке горе, що залишило в серці слід на все життя. Пішли чутки „...ходять ударники і забирають усе...”. До нас не приходили і я їх не бачила, але в маминого брата, дядька Якова, знайшли пуд проса, судили і кудись погнали. Прислав листа, що риють Біломорсько-Балтійський канал. Якщо не повернеться, то щоб не згадували лихом, бо нічого лихого не винив. Не повернувся.

Почався голод 33-го. Ішли через наш хутір люди. Куди? Звідки? Ніхто не знав. Вони падали мертвими або сідали під стовпи і вмирили. Це були здебільшого чоловіки. Виходили, ледве волочили ноги, хуторяни і закопували в землю, бо самі були майже такими. З нашого хутора одна жінка відвезла своїх двох дітей у Харків і там кинула, а потім голосила на весь хутір. Брав жах. Почав косити людей тиф. Не минув і нашу родину. Спершу захворів батько, тоді мати. Забрали в лікарню. Залишилися ми без нічого. Та добрі люди допомагали нам. То принесли варений буряк, то очистки з картоплі. А ще збирали під вишнями і сливами кісточки, розбивали і їли зерна. Була весна і пригодились мамина наука про зілля. Їли все: кульбабу, молочай, бруньки з ліщини, яглицю (сестра вміла готувати, їй було 13 років). Цілий день щось жували, а вночі я не могла заснути, дуже хотілося їсти, тихенько плакала, щоб не чула сестра. В школу не ходила цілий рік. Я з 2-го класу перейшла зразу в 4-й .

Та люди працювали і життя продовжувалось. Вчителька, що вчила нас, ввечері збирала людей в „лікнеп” (ліквідація неписьменності). Це були переважно жінки, які за зиму навчались читати і писати. Не стало неписьменних. Почала виходити районна газета "Колгоспник". В Н-Водолазі запрацювала бібліотека для дорослих, а потім і для дітей. На полицю біля "Кобзаря" ставали все нові й нові книги, твори світової класики, які батько купував кожної зарплати. Всі діти ходили до школи, відкрились 3 дитячих садки, почали і жінки працювати в колгоспі. Линули по селу їх чудові пісні. Моя мати дуже жалкувала, що не може через хворобу працювати разом з іншими. Одержували більш високі врожаї. Дуже урочисто везли хліб державі. Везли під червоним прапором валка підвід. Потім у колгоспі з'явилася вантажна машина (полуторка). На свята на ній катали дітей. Селяни стали жити

все краще і краще. Хоч нових хат і не будували, а жили в старих мазанках із солом'яною покрівлею та земляною долівкою, зате на кожному дворі було багато живності. Дворам, в яких не було корів, колгосп давав теличок, і скоро в кожній родині було своє молоко. Купив і мій батько корову і кожного року вигодовували кабана. Ми, селянські діти, були завжди в роботі. Під час жнив збирали колоски. (На полях працювали жнивварки, а потім прийшли й комбайни). Вдома працювали на городах, доглядали і пасли худобу. Ідучи додому, кожний пастух ніс на плечах мішок трави.

Створили лісництво, яке взяло під захист ліси. На схилах садили дуби. Кожного року коли починались канікули, я разом з однолітками, доглядала ці дубочки, підпушували землю. За це нам в лісництві випишували дрова. Їх вистачало на всю зиму, і ми вже не топили соломою. Зараз цим дубочкам більше 60 років. Рукотворні ліси відрізняються від природних, бо ростуть рівними рядами. Іноді я приходжу до своїх дубочків, стара, згорблена, а вони молоді, дужі. Хай ростуть 1000 років! Жити ставало все краще й краще. Змінився й побут. Замість важких дерев'яних корит і відер з'явилися нові, оцинковані, замість глиняних горщиків і мисок – металеві миски, каструлі, фарфорові чашки, появились чайники, праски. Батько купив примус, на якому швидко можна було зігріти чай або щось зварити.

В Водолазі йшло будівництво. Зносили маленькі дореволюційні лавочки, а будували великі просторі магазини: „Парторг”, „Комсомольський”, „Потребуловка”, „Рибний”. Збудовано хлібопекарню, два цегляних заводи, гончарний цех, працювали артіль „Червоний чоботар”, „Швейпром”, „Вишивальня”. Був побудований клуб (називали його – театр, бо там ставили п'єси місцеві „артисти”). В парку був і літній театр, де грав вечорами духовий оркестр і збиралася молодь. Побудовано дві школи. Одна з них двоповерхова, велика. Це була перша в районі середня школа, моя рідна школа, яку було відкрито в 1936 році. Гуртожитку ще не було. Учні із сіл жили по квартирах.

Увійшла я в цю школу ученицею 7 класу а вийшла 55-річною пенсіонеркою (але це була вже інша школа. Приміщення не збереглося). З Переліска до школи ми йшли цілою ватагою, відстань – 3 км. Старші ніколи не ображали менших. В школі навчались охоче. Які чудові у нас були вчителі! Вони нам віддавали все тепло своєї душі. Моїми улюбленими предметами були математика та німецька мова. Без втоми до ранку я могла сидіти над задачами з геометрії та прикладами

з тригонометрії. В кімнаті всі стіни були обвішані німецькими словами. А тепер, через 60 років, я не можу пригадати жодної формули, з трудом пригадую німецькі слова і забуваю російські, бо думаю лише по-українськи і говорю теж. А прикро.

Клас у нас був дружний, активний, робили безліч справ. То збирали жолуді і всяке насіння і здавали в лісництво, розповсюджували літературу, виступали з концертами в колгоспах, ходили в піонерські походи, розпалювали вогнища і співали піонерські та революційні пісні, відвідували гуртки, здавали норми на значки "ГТО" та "Ворошиловський стрілок", взимку ходили в лижні походи. На все вистачало часу. Одягалися скромно – ситцева сукня та парусинові туфлі і білі шкарпетки. Ніхто нікому не заздрив, у всіх були однакові достатки. Від батьків не вимагали ніяких обнов. Носили, що справлять. Були веселі, щасливі, співали пісні. Співали всі: колгоспниці на колгоспних полях та йдучи додому. Увечері – парубки та дівчата, сидячи на колодах біля чийогось двору. Співали учні, йдучи в школу про Чапаєва та славних командирів.

Колгосп очолював голова – дбайливий господар С.О.Либа (під час Вітчизняної війни – командир партизанського загону) і більше стали видавати на трудовень усякого збіжжя, овочів, кавунів.

Але в січні почалася Друга світова війна, збройні сутички на Далекому Сході, війна з Фінляндією. Тривога закрадалася в душу про себе, про Батьківщину. У клубі часто читали лекції на міжнародну тему, лектори, що приїздили з Харкова. На них запрошувались учні старших класів.

Йшов 1941 рік. Я закінчувала 10-й клас. Збиралася бути вчителем математики, батько схвалював і дуже радів за нас (сестра вже навчалася в Харківському хіміко-технологічному інституті).

Та ось успішно здані екзамени позаду, 20 червня видадуть атестати, буде випускний вечір. Батько на такий випадок справив мені сукню не з ситцю, як завжди, а з батисту. Легенька, прозора, в яскравих квітах, вона мені дуже сподобалась. Але я не знала тоді, що судилось мені одягти її лише один раз – на вечір. Вечір пройшов добре, хоч і сумно було прощатися з школою, вчителями, товаришами.

Наступного дня мій сусід і однокласник Саша запросив мене на вечір – його забирали в армію, прийшла повістка з воєнкомату. Ранком, 22 червня, прийшли проводжати, і тільки там дізналися, що почалася війна. Були ще хлопці з нашого класу, майже всі. Стиснулося від

болю серце. Закінчилося дитинство, а з ним і юність. Війна стала реальністю. Як то воно буде? Що нас чекає? Всі стали серйозними і більш дорослими. Радіо в Переліску ще не було, невідомість гнітила душу, з нетерпінням чекали газет.

А нашим Полтавським шляхом почалася евакуація. Гнали спершу корів, як наче океан прорвався, запрудив увесь широкий шлях, гнали здалеку. Корови ревли, спотикалися, були дуже втомлені, люди, що їх гнали – також. Пили воду і йшли далі. Безперервно по шляху їхали машини, підводи.

Почалася осінь 41-го. Сіре небо, надоїдлива мряка. Гуркочуть танки, бризкаючи навкруги грязюкою, чавкаючи багнукою, проходять обмоклі піхотинці:

- Яке поселення?
- Водолага.
- Та це Грязолага, а не Водолага.

Пішли в безвість захищати від ворога свою батьківщину, дім, рідних.

Такою нелегкою фронтовою дорогою йшов десь і мій батько, рядовий 172 стрілецького полку, що записався добровольцем, сказавши мені тільки при прощанні: „Не бросай матір”. Прийшов всього один лист. Він писав матері: „Як хату розіб'є або згорить, не журися, проженемо ворога, я повернуся, збудуємо новий дім. Ми ще молоді”. Хату дійсно розбило снарядом, а батько не повернувся. Прийшла похоронка: „...Був тяжко поранений. Помер у госпіталі. Похований в братській могилі в м. Балаклеї Харківської обл.”. Я часто там бувала, на могилі батька. А тепер... Яка вона? Чи не поросла бур'яном?

Фронт наближався. Безперервно чувся гуркіт, вибухи. Вночі на небі схрещувались промені прожекторів, які шукали ворожі літаки. Та вони проривалися, бомбили мирні села, строчили з кулеметів. Уже давно не ходили поїзди, розбиті були залізниці, зруйновано станцію. Шляхом проїжджали танки, машини з бійцями. Іноді зупинялися біля колодязя. Мати виносила бійцям вареники з сливами і говорила: "Що ж, синочки, ви нас покидаєте?" Відповідали: "Ми еще вернемся, мамаша".

Боїв великих за Водолагу не було, наші частини відступили, німці зайшли. Ми на той час покинули свої оселі, що були по шляху, і пішли до людей, що жили по яру. Там у льохах ми й пересиділи лиху годину. Та вона лише починалася. Зима була багатосніжна, з лютими

морозами. Їсти було нічого. Лишалася одна картопля, але якщо її поїмо, то нічого буде садити. Це ми розуміли і думали, як нам жити далі.

А тим часом по залізничних шпалах снував, як мурашник, людський потік. Це жителі Харкова і приміських районів несли або везли на візках свої пожитки на село, щоб обміняти їх на продукти. Слава Богу в селян вони були. Почала ходити на село і моя сестра з рідною тіткою. Спершу міняла своє придане (збиралася заміж), потім наші суцні, простирадла, ковдри, все, що батьки надбали за своє життя. Поміняли і весь батьків одяг (якщо повернеться, то не голий же). Приносили з села зерно, кукурудзу. Я його кілька разів прокручувала на саморобних жорнах (з колеса) і варили суп, а сестрі на дорогу – мандрики.

Скоро наших пожитків не вистачило, а зима ще не кінчилася. Сестра стала частину зерна носити в Харків (52 км) і там обмінювати його на сірники, мило, голки, сіль, а потім несла на село. Так ми і дожили до весни. А тоді весь народ висипав на колгоспні поля, де зимувала невибрана картопля. Ходили і ми. Принесемо, засохлу шкірку зніmemo, черви повикидаємо, а крохмаль розітремо, розколотиmo і ложкою кладемо прямо на плиту. А з самого буряка зваримо борщ, заправимо хроном. От на таких харчах ми скопали й посадили город.

Наступило літо. Одного дня ми збиралися снідати. Зварила мама молоді картоплі, збрала огірки, я нарвала вишень. Та раптом почула, кричали хлопчакі: „Дівчат німці женуть у Германію!”. Глянула на шлях, йшов гурт дівчат, за ним озброєний німець, а два поліцаї (місцеві) вигонили дівчат з сусідніх дворів. Наказали і мені швидко виходити. Мати знайшла торбину, висипала в неї ще гарячу картоплю, огірки, насипала бідончик вишень. Я приєдналася до гурту, а мати до жінок, які йшли позаду на деякій відстані.

Нас погнали прямо на станцію, де стояли вже товарні вагони, в яких перевозять худобу. На станції було вже багато дівчат, серед них я побачила і своїх однокласниць. Було багато німців та поліцаїв. Незчулась я, як опинилась у вагоні. Матері плакали, щось нам кричали, а ми, ще не усвідомлюючи, що з нами трапилось, дивились широко розкритими очима і мовчали.

Поїзд рушив. На дверях сидів німець, звисивши ноги. У вагоні було брудно, темно, лише вгорі манісіньке віконце. Ми довго стояли, потім посідали, мовчали, не говорили. Настала ніч, двері закрили на засов. Ми прихилились одна до одної, намагались заснути. Пройшли

ще дні, ночі, ніхто до нас не звертався, не говорив, неначе й справді везли не людей, а худобу.

Якось, проїжджаючи повз якусь станцію, я на пероні побачила поміж німцями хлопців у широких синіх шароварах з тризубами на правій стороні грудей. Я дуже здивувалась. Та це ж українці! Чому вони так вирядились, наче збираються танцювати і не бояться німців. Молоді, дужі, а не на фронті? Під'їжджали до лісів, де діяли партизани. Ми чули, що іноді партизани нападають на поїзди і звільняють дівчат. Як ми хотіли, щоб так було! Але до вагону скочив ще один німець і двері закрили. Чуда не трапилось.

Ось ми і в Німеччині. Десь ішли пішки, десь їхали уже пасажирським поїздом. Прочитала: „Дахау”. На воротах табору стояли два поліцаї і, пропускаючи нас, били гумовими палицями по спині, промовляючи „Шнель”. Був вечір. Ми зайшли і побачили багато низеньких бараків, які стояли майже впритул один до одного. Людей ніде не було. Нас завели в просторе приміщення (напевно їдальня), столи всі були уже здвинуті, на підлозі стояв таз із картоплею в мундерах. Нам запропонували її брати. Дівчата були дуже голодні, і всі кинулися до тазу, почалася штовханина, деякі присідали й діставали картоплю з-поміж ніг. Німці, що знаходились там, стояли і реготали. Взяла і я в обидві руки по картоплині. Мене охопило таке почуття, якого я ще ніколи не відчувала. Його не можна передати словами. Це було, і ненависть, і лють, і безсилля, і відчай. В мене так стислися кулаки, що коли я глянула на картоплю, що взяла, то чистити і їсти не було чого.

Уже сутеніло. Повели в барак. Там стояли 3 або 4-ярусні нари щільно здвинуті, і на весь барак був один вузький прохід. Злізти на нари можна було лише з боку проходу. Я залізна на самий верх. На нарах були голі цупкі матраци і більш нічого. Поряд зі мною розмістилася моя односельчанка, 15-річна Дуся. Чую, вона говорить: „Матраци набиті людським волоссям”. Дуся заплакала, полилися і в мене сльози рікою. Ще дівчата заплакали і скоро ридала вся кімната. Не спали до ранку. Це була перша ніч у неволі.

На другий день були вже у м. Мюнхені. Поселили нас у велике приміщення. Стояв один ряд столів, а стільці складені під стіною. Давали лише обід: тушена стара чорна картопля, яка дуже тхнула. Тут нас продавали. Кожного ранку виводили і ставили в довгу шеругу. Покупці (переважно баури) вибирали, крутили на всі боки, ляскали долонею, заставляли відкрити навіть рота. Вибирали дівчат здорових (переважно

із Західної України), а ми були такі замучені, що нас ніхто не брав. Сиділи тижнів зо два, поки залишилось всього 15 чоловік. От тоді й прийшла по нас маленька привітна жінка і сказала, що забере всіх. Ми дуже зраділи, що будемо всі разом. Сказала, що відведе нас до табору, а завтра – на фабрику, де виробляють ліки.

Табір був розташований у великому котловані, обгороджений колючою проволкою. З нього можна було побачити лише небо, коли задереш голову, а щоб побачити щось навколо, треба дертись на насип, який складався з гальки, що було неможливо, та й поліцаї відразу помічали. Кожного ранку звідси нас вели на роботу і пізно увечері приводили. Неділя – вихідний. Лазні не було. Було приміщення, де знаходились кілька довгих корит, над якими – прибиті умивальники. Отут ми себе й приводили в порядок – обмивались, мили голову, прали. Були великі черги.

На сніданок нам давали 200-грамовий чорний хлібець пополам з тирсою (це було добре видно, коли його розріжеш), каву-сурогат без цукру та молока. Обід привозили на фабрику: картопля, брюква, весною капустині зелені листки з червами, шпинат. Вечері – не пригадую, чи її не було, чи ми не ходили вечеряти, були дуже втомлені, зразу падали на ліжко. Так було три роки – одне і теж.

Фабрика знаходилась на Віртстапсе, 5. Хазяїн фабрики – Фогель, жив у Берліні, приїжджав рідко, нас не помічав. Робота була переважно важкою. Ми возили залізні бочки на тачках з сировиною, ящики з готовою продукцією, лотки заповнені пляшками з ліками. Находишся так, що ледве долізеш до табору.

Працювали на фабриці майже самі жінки, якщо не рахувати управляючого та технологів. Які це були чуйні, душевні люди! Я й зараз з великою теплотою згадую їх. Мабуть, ми й вижили завдяки їм. На фабриці виробляли харчові продукти для дітей. З яблук – „Апльони”, з моркви – „Даукарон”. Свіжі яблука або моркву подрібнювали, сушили на лотках у великих печах, а тоді мололи на порошок. Пакети з таким порошком вони нам і приносили (нас у цех не пускали), пошепки говорили: „Ховайте”. Хліб у них був по карточках. Але майже кожного дня німкені, що були над нами старшими (фрау Ган і Й. Міллер), приносили нам по кілька бутербродів, ледве помітно намазаних маслом, це здавали їм жінки, що працювали в цеху, для нас. Іноді ми їм допомагали упакувати ліки. Це коли вони не встигали, то ми сідали з ними поряд за столи і тоді ми співали пісні. З нами були дівчата з Ростовської обл.,

з м. Смоленська, з Донбасу. Вони співали наші українські пісні, а ми їх, російські. Пісні виходили сумні, протяжні, німкені їх душею розуміли і плакали разом з нами. Кожної неділі то одна жінка, то друга брала когось із нас додому. Це було великим святом, бо пригостила нас супом з картопляними кнедлями та манним пудингом, политим варенням. Вони приносили нам і свої приношені сукні, бо наші ситцеві давно порвалися, а на фабриці видавали нам грубі, виткані з чогось колючого, що натирало тіло. На ногах були дерев'яні товсті колодки-шуги з прибитим ремінцем. Йдемо ранком по місту, торохтимо шугами, як кайданами, прокидаються обивателі, піднімають фіранки.

На фабриці, де ми працювали ("Kahli Chemie") сидів на прохідній старик-інвалід ще Першої світової. От від нього ми й дізнавалися про все, що діється на фронті. Він нам і вселив надію на повернення додому. Весь час м. Мюнхен піддавалось бомбардуванню. Здійснювали нальоти англійські літаки. Вночі ми не спали – сиділи в траншеях. Були й прямі попадання, а в результаті – вбиті і поранені. За весь час ми поміняли 6 таборів – вони були спалені прямим попаданням. Зруйнована була і фабрика. Пішла чутка: „Захоплено Берлін Радянською Армією. Гітлер ist todt”. Американські танки в'їжджали в місто без жодного пострілу. На будинках з'являлися білі прапори. Майже всі військові були негри. Ми кілька днів сиділи в підвалі зруйнованої фабрики. Ніхто нами не цікавився, їсти було нічого. Ми зрозуміли, що кинуті напризволяще, треба рятуватися, як хто може. Пішли за місто, на села. Ці два місяці були найтяжчим періодом мого життя, про який згадую з великим болем. Наймалися за один харч до баурів, брали одного-двох на день-два. Розгубили один одного. Залишилось нас двоє з подругою. Знесилені, ходили по дворах, нас виганяли, блукали по лісу, їли якесь коріння, плоди і навіть листя, падали непритомними, ночували під кущами. Кошмар! По лісу блукало багато остарбайтерів і німецьких солдатів. Одного разу низько над головами пролетів літак. Він скинув багато листівок. Німець підняв листівку і подав нам. Мовляв, не розумію – читайте. То була російська листівка. В ній писалось: „Дорогие братья и сестры! Мы вас не забыли. Потерпите еще немножко. Все собирайтесь на Фраймане в лагерь перемещенных. Мы все сделаем для того, чтобы вы скорее возвратились на Родину”.

Якась додаткова сила з'явилася, ми, розпитавши німця, як знайти дорогу на Фрайман, пішли з лісу. Далі розпитувати не треба було –

потоком йшли остарбайтери на Фрайман. Деякі з великими візками й валізами. Ми з домашніми торбинками.

Табір був величезний. Дуже багато чоловіків-полонених і небагато дівчат. Охоронявся американцями. Суворо заборонялося виходити назовні – відразу стріляли. Годували добре, ми набиралися сил. Один раз приїздив і говорив з нами російський капітан, забрав наші листи рідним.

Скоро видали нам американці сухий пайок, і нас машинами повезли на Батьківщину. Десь пересіли на поїзд, довго стояли, бо повертались додому військові частини, і їм давали зелену вулицю. Потім повезли на південь і зупинились аж в Угорщині в м. Янош-хаза. Там був пропускний пункт. Завели на нас карточки, пройшли медогляд.

Потрапила я додому аж у вересні місяці. Не впізнала Водолаги. Суцільні руїни, порослі бур'янами, які сягали майже грудей. Між ними протоптані деінде стежки. Вулиці завалені купами цегли, які важко було навіть обійти.

Через два тижні я переступила поріг класу в ролі вчительки. Мене чекали діти різного віку від 7 до 12 років, бо у війну не навчалися. Після уроків і в вихідний виходили розбирати завали. Ставали ланцюжком і передавали цеглину за цеглиною, складаючи в купу. Ніхто не залишався вдома, не скаржився на втому, бо так треба було, так працювали всі. Колгоспники, які орали ниви коровами й скопували лопатами, йшли по осінній грязюці босими ногами на станцію, де прийшли вагони з Далекого Уралу і Сибіру з посівним зерном, повертались додому з дорогоцінною ношею за плечима – клунками з зерном. Це були переважно жінки з навколишніх сіл, які йшли через Перелісок один за одним цілими селами протягом кількох днів. А потім вручну засівали ниви. Це був відбудовний період, треба було так працювати, щоб жити. А вчителі взялись за відбудову шкіл, бо не залишилося жодної цілої. Учні навчались у звичайних хатах за довгими саморобними столами, які називали „козлами”. Було холодно і в класах, і вдома. Не було навіть світла. Поки з'явився гас та гасові лампи, весь час перевіряли зошити до каганця, зробленого з гільзи.

Першу свою відпустку я провела на колгоспних жнивах. Це було дуже спекотне літо 1946 року. Неврожай. За ним ще один голод. Черги за пайком хліба, що видавався на карточки. Колгоспники працювали даром, за трудовень. Але підписувались і на позику, бо хто ж нам допоможе, як не ми самі, не капіталісти ж?

Пережили. Карточки відмінили, двічі була знижка на товари. В колгоспах появились машини, сільськогосподарська техніка, збільшились урожаї. У селі почали зводити добротні будинки, прокладати асфальт. З центру до сіл почали ходити автобуси. В центрі Водолаги збудували нові багатоповерхові будинки, школи, дитсадки, поліклініку. Заклали парк. Селище стало невпізнаним.

За 32 роки вчительської праці я вчила до 600 дітей. З них вийшли люди різній професій. А всіх їх об'єднує те, що вони порядні люди. Багато з них проживають у країнах СНГ, але коли приїжджають, то обов'язково заходять і до мене. Приходять і наймолодші, яким по 30 років і найстарші – пенсіонери з своїми дітьми, теж моїми учнями. Розмови бувають різними але щирими, від душі.

Недавно прийшла до мене учениця, принесла хлібину, працює парикмахером. Скаржилась, що на роботі відключили газ, сидять одягнені, клієнтів немає. Вийшовши ранком на базар, я біля одного з лотків почула знайомий голос: „Валя, дай мені в борг кілограм гречки, я скоро поверну”. Це була та учениця, що приходила до мене. Мене так і обпекло, вона купила мені хлібину за останні гроші! Як я цього не помітила?

Чи змістовна вийшла моя розповідь не знаю, а що правдива, то це так.

Бажаю Вам здоров'я і всього найкращого, дожити до кращих часів.

Рукопис, 1998 р. Фонди НМІВВВ, КВ-209153/1-2, Д-33723.

ПРЕЖЕДРОМИРСЬКА (КІБИШЕВА) ЮЛІЯ ПЕТРІВНА

**Юлія Кібишева,
Німеччина, 1945 р.**

1925 р.н., с. Шахта 1-2 Горська, Попаснянський р-н, Луганська обл. Проживає в м. Луганськ. Освіта – вища.

1942 – 1945 рр. – примусово працювала на декількох промислових підприємствах в Німеччині.

Кибишева Юлія Петровна, по мужу Прежедромирская, родилась в апреле 1925 года на шахте 1-2 Горская Попаснянского района Луганской области. В семье у меня было еще два старших брата и две сестры.

После окончания школы в 1940 г. я поступила в Луганскую фельдшерско-акушерскую школу. Перед самыми экзаменами началась война. Студентов 2-х и 3-х курсов оставили в школе, а нас первокурсников отпустили домой.

На Горском расположился полевой передвижной госпиталь №2, и я пошла туда работать сандружинницей. Братья ушли на фронт. Сестры эвакуировались, а я осталась с родителями.

С приближением фронта госпиталь свернули, эвакуировали со всем квалифицированным военным персоналом. Я осталась.

И вот пришли «гости». Отец увидел их на терриконе шахты, и мы с мамой с ужасом смотрели, как на ветру развивались их длинные шинели. Стали приходить к домам – забирали курей, подстрелили поросята, и сосед-полицай увел корову. Я пряталась на сеновале, сосед часто приходил. Уже мы знали, что забирают на какие-то работы, угощают в Германию. Сосед-полицай знал, что я прячусь, что братья на фронте, сестры уехали. Отец с ним и ссорился и пытался как-то договориться, но полицай принес все-таки повестку. Утром, чуть свет, выгнали меня на улицу и моих соседок-подруг.

Погнали нас в Попасное. А там, в здании кинотеатра, было уже полно людей. Подогнали товарный поезд, с зарешеченными окнами, с травой на полу, с дыркой в полу «для нужд», двери закрыли снаружи засовом и все – поехали. Ехали быстро, иногда двери открывали, ставили бидоны с водой, в сетках ставили огурцы, помидоры, куски хлеба. Поезд надолго нигде не останавливался. Уже не помню, сколько дней ехали.

Остановились как-то, нас выгрузили возле каких-то домов, построили, в доме раздели совсем, забрали все вещи, остригли всех «наголо», провели мимо каких-то людей в халатах, они осматривали тело, глаза, некоторых отводили в сторону.

Принесли вещи вонючие и влажные все, какие были с нами. Погнали опять по вагонам, и опять поехали.

Подъехали, ночью стали выходить у каких-то бараков, окруженных ключей проволокой с вышками. Что-то сверкало на горизонте, слышался гул, далеко – как будто взрывы (потом говорили, что это бомбили Кельн – мы в Германии). Поселили в бараках. Утром кормили отварным буряком, фасолью, хлеб тонюсенькими скибочками с непромолотым зерном, кукурузой и буряком.

Потом целый день из мужских и женских бараков выводили на площадь. Оказывается, это приезжали покупатели из разных городов за «товаром». А в бараки все поступали новые люди. Пришла и моя очередь. Отсчитали, погрузили в грузовую машину нас человек 20. Я попала в г. Золинген (земля Северная Рейн Вестфалия), в громадный лагерь на восточной части города на самой окраине. В лагере было человек 300 из разных фабрик города. Двухэтажные нары, шкафчики на двоих. На нарах матрацы и подушки набитые сухой травой. Тонкие одеяла. Окна в бараке были только с одной стороны. Лагерь обнесен колючей проволокой в один ряд, проходная, вышка у входа, рядом еще барак поменьше – туалет.

Барак никогда не был пустой, одни уходили на работу, другие приходили.

Я попала на фабрику господина Генкельса Цвилинзверк. Фабрика находилась недалеко от лагеря. Вели нас на работу в сопровождении полицейских по окраине города.

Форма рабочая, комбинезон, был на меня очень велик, так как я ростом 1,45 м, рукава и штаны подогнуты, стриженная, поэтому меня в цеху называли «русисше кнабе», русский мальчик. Цех – полуподвал.

Немка уже немолодая в первый раз рассматривала меня, мой «OST» и номер, который был написан ниже «OST» почти на животе. Она вставляла под пресс пластинки, которые я смазывала каким-то жидким, как масло, вонючим раствором, и пробивала в них дырочки. Я также подметала цех, убирала от станков стружку. Кормили в маленьком помещении, утром до работы и вечером после работы все ту же брюкву, фасоль, кольраби. Иногда давали шпинат – это было объедение, потому что в шпинате была картошка. Две тоненьких скибочки все того же удивительного «хлеба». Работали с 8 до 8. Через 2-3 месяца на фабрику ходили сами без полицейского, но перед выходом из лагеря и на проходной фабрики – считали. В воскресенье – выходной, но заставляли чистить, вытряхивать постели, мыли полы, мыли шкафчики, стирали. Немцы очень аккуратные, педантичные, бояться, а вдруг у русских вши.

Позже я упаковывала в ящики ложки, ножи, вилки с эмблемой фабрики. Под табуретку у станка поставили ящик, и я стала самостоятельно пробивать дырочки, предварительно смазав их.

Меня все время не покидала мысль, вот бы попасть на работу к хозяину (бауэру), там хотя бы ела (хоть сырую картошку) и пила (хоть из вымени коровы), молоко во время дойки.

И я решилась. В воскресенье, рано вышла с узелком, как в туалет постирать. За баракком подняла колючую проволоку, подлезла под нее, просунула узелок, порвала на спине пиджак, чуть не потеряла одну «шугу». Быстро в кустарник и пошла просто вдоль трамвайной линии на восток от лагеря. Шла долго. Прошел трамвай на Золинген. Я шла, домики почти не встречались, и вдруг услышала, кто-то догоняет меня сзади. Догонял маленький, пожилой уже мужчина. Остановил, спросил куда и откуда иду. От хозяина, вчера попал снаряд, хозяйство разрушено. Он усмехнулся. Дернул меня за рукав, пощупал узелок, сказал, пойдём.

Я пошла впереди, он то сзади, то сбоку, сильно прихрамывал. Пришли в какое-то местечко, одно- и двухэтажные, аккуратные домики. Повернули, и вот лагерь и небольшая фабрика. Подошли к проходной лагеря, вышел дежурный полицейский, такой же пожилой мужичок. Они о чем то поговорили. Мой «проводжатый» ушел, а другой отвел меня в барак лагеря. Это был городок Бург на берегу реки Вупер в 8-10 километрах от Золингена. Переночевала в бараке, а утром пришли двое: мой «проводжатый» и еще один полицейский и повели меня в по-

лицейский участок. Тот второй подмигнул мне, погрозил и сказал: «Я, я... Бауэр, Золинген фабрика Генкельс Цвилинзверк» и ушел. Хорошо, что «проводжатый» был немощный и старенький, чем бы все закончилось, один Господь знает, а так избил меня резиновой палкой, спросил, как зовут. Я сказала вымышленное имя и фамилию, он записал Телешик Лариса (знакомая девочка с Горска) и сказал «ком», и отвел меня в лагерь господина Шульте.

Новый лагерь был маленький: деревянный барак и недостроенный кирпичный и небольшая кухня с проходной. Жили в лагере человек 40: девушки из Западной Украины и девушки и женщины-полячки. Барак был с комнатами отдельными, но так же двухэтажные нары, тумбочки. Из лагеря уходили и приходили по разрешению полицейского на проходной. Фабрика была рядом с лагерем. И при фабрике же жила семья самого хозяина г-на Шульте. Через речку на берегу стоял еще жилой дом второго Шульте, который был на фронте.

В лагере всеми руководила Анна – высокая, худая, злючая сволочь из Ростова. У нее была дочь, которая где-то работала в г. Ремшайде или Вупертале. Иногда она приезжала к матери. Работала она переводчицей, да и Анна свободно говорила по-немецки. Потом мне говорили, что так вот, как я, в лагере появилась одна русская, молодая женщина – так ее отправили в концлагерь, как говорили не без участия Анны.

На фабрике меня сразу поставили к станку. Пожилой мастер, немец, объяснил, как зажать патрон, подвести (вращался он) к нему бур и снять в середине патрона резьбу. Все время на бур текла белая жидкость. Патрон был горячий, я разжимала патрон и вытаскивала. Немец стоял рядом тихонько говорил «ланксам» (не торопись, медленно, береги пальцы руки). Подходил (видимо начальник цеха) поджарый немец, высокий. Кругом все работали из нашего лагеря. Работали тоже все с восьми до восьми.

Утром до работы завтракали. Кусочек хлеба (все такой же с не промолотым зерном), обедали на территории лагеря в кухне, готовила наша русская женщина, варила борщ со щавелем, горохом, кое-какой суп и брюква, капуста свежая и кислая, шпинат с картошкой. Хлеба конечно очень мало и все такой же. У немцев была строгая карточная система.

В субботу (как и в Золингене) получали зарплату за неделю, марка с мелочью или две уже не помню точно. Но купить было нечего.

Ситро (чуть подслащенная газированная вода), прокладки, пуговицы, нитки. Однажды полячка Марыся позвала меня с собой. Зашли в магазинчик и хозяин за весь наш месячный заработок, одарил нас ржаным хлебом (буханочка грамм 400). В магазинчике Марыся встретила высокую немку лет сорока. Немка немного знала по-польски. Родители ее жили на границе с Польшей. Марыся назвала меня, и сказала, что я хотела бы работать у бауэра. На другой день эта женщина пришла к господину Шульте попросить, чтобы он отдал меня для работы в ее доме, хозяин отказал, но разрешил помогать ей по дому после смены на фабрике.

Отработав ночную смену, я часа на 3-4 уходила к фрау Богайм. Она меня сразу кормила, потом я убирала комнаты, стирала белье, а когда уходила в лагерь, она меня снова кормила или давала что-нибудь съестное с собой. Дала мне белье и верхнюю одежду, которую по возможности переделала на меня. У фрау Богайм был муж намного старше ее и двое детей: мальчик 16 лет и девочка 3-х лет.

Но главная жизнь – лагерь и фабрика. На проходной фабрики дежурил пожилой немец – безжалостная, толстая скотина. Однажды я очень сильно порезала палец и всю почти кисть. Я кричала, подбежал немец-мастер, остановил станок. Еле размотали от стружки пальцы правой руки. Пошла на проходную, там была аптечка с медикаментами. Он выругался, дал мне пузырек с йодом и забрал его тут же. Орал, что я швайне-райне замазала кровью пол проходной. Я кое-как обмотала пальцы, сняв с головы косынку, а потом мыла полы проходной, а он все ругался... русиш швайн, донорветер и т.д.

В цехе у каждого станка стояла небольшая тумбочка для инструмента, и вот туда кто-то клал или маленький бутербродик или яблочко, грушу. Потом узнали, что это кладет наш маленький шустрый мастер. Не знаю, кто и почему, его у нас звали Шопочка.

Как-то немцы пришли на работу с черными повязками на рукавах. Шопочка точил мой бур, я спросила у него, он подмигнул мне, и тихо сказал: «Шталинград, Гитлер капут». Все стало ясно. Слава тебе, Господи!

В лагерь привезли солдат-итальянцев (солдаты Бадوليو), разместили на втором этаже цеха. Они работали в цехах завода за станками, кормились где-то у себя. За территорию фабрики их не выпускали.

Осенью, очень рано утром, стали бомбить Золинген, а потом и Бург. Разрушили дома, упал наш деревянный барак, сильно пострадала фабрика. Много погибло немцев, наших и итальянцев.

Мы уцелевшие перебрались в подвал недостроенного кирпичного барака. Итальянцы, немцы стали кое-как восстанавливать фабрику. Мы убирали мусор. Кормить стали еще хуже. Домик фрау Богайм уцелел, но мне ходить к ней запретили.

Молодая немка, которая работала в доме невестки гер Шульте, была мобилизована. Когда мы убрали мусор и битые кирпичи у дома владельца фабрики, вышла хозяйка дома фрау Шульте (Эльза), ткнула в меня пальцем и сказала «ду гие бляйбен», останься здесь. После окончания уборки все ушли, итальянец, который стеклил окна, крикнул и позвал меня в дом.

Я стала домработницей в доме сына владельца фабрики господина Шульте. Ночевала в лагере, утром приходила, вечером с разрешения хозяйки уходила. Часто приходил в дом итальянец Амадео. Я мыла полы, убирала, стирала. Обеды готовила старая, более 60 лет, немка. Они с хозяйкой обедали в столовой, мне фрау Маргарет наливали суп на кухне. Потом, после обеда, я мыла, убирала посуду и т.д. Хозяйка уезжала (иногда с Амадео) к своим родителям бауэрам, у них жил ее шестилетний сын. Привозила оттуда продукты, к Амадео она очень благоволила.

Бомбили вокруг часто, иногда одна люфт-мина попадала и в Бург.

Немецкие солдаты на машинах, пешком проезжали через Бург в одну сторону, потом шли в противоположную. Анна исчезла. В мае союзные войска (американские солдаты) вошли в Бург. Моя хозяйка вышла к калитке и разговаривала с ними по-английски. Фабрика не работала. Я ушла как обычно к себе в подвал лагеря, а на утро к фрау Шульте не пошла. Пришел с проходной дежурный, как обычно отругал меня и швырнул мне зарплату от фрау – несколько марок.

Американские солдаты подъехали к лагерю с фронтовой кухней, накормили нас. Через пару дней, нас несколько человек оstarбайтеров, оставшихся в живых, переселили в немецкое село, недалеко от замка. Туда стали переселять всех русских репатриантов из лагерей и концлагерей, из близлежащих городов. Поляков и итальянцев с нами уже не было. В домах деревни все было оставлено, мы готовили себе

сами. Я посетила фрау Богайм. Ее 17 летний сын был мобилизован в армию и на радость матери вернулся домой.

Нас посетил наш представитель, сказал, что скоро вас вывезем. Вывозили машинами. Помню, (никогда не забыть) как прошли по мосту. В начале моста американские солдаты, на середине моста – наши в незнакомой форме, с погонами и в орденах и медалях. Мы шли плакали. «Спасибо, Вам дорогие!!!»

На той стороне моста так же все разрушено. Нас покормили из солдатской кухни и расположили в полуразрушенном доме. Как мне помнится, это был Берлин, громадный, под когда-то стеклянным куполом, вокзал.

В какой последовательности уже не помню, проезжали Цызарь, Гюхрат, Эльберфельд. В некоторых из этих городов, тоже разрушенных, останавливались надолго.

По предложению офицера-политработника из наших бывших остарбайтеров был создан коллектив художественной самодеятельности, довольно большой. Среди нас оказались музыканты, хорошие чтецы, песенники, танцоры. Солдаты Советской Армии тоже охотно принимали участие в самодеятельности. Пели песни военных лет и наши душевные русские, украинские песни. Ставили небольшие инсценировки. Знаете ли и помните ли?

Схватили немцы девушку Татьяну

И потащили в хату на допрос.

В глазах ее бесстрашие сияло,

У ней нашли гранату и наган.

Пытали, но не слова не сказала,

Не выдала Танюша партизан.

Это о Зое Космодемьянской, казненной фашистами под Москвой.

Пели громко, во все горло «Вставай страна огромная, вставай на смертный бой...». Пели и слезы лились и подпевали нам все солдаты, а вокруг все разрушено, и мы на этих развалинах.

Немцы расчищали дороги. Развалины и кормили их наши солдаты из солдатских кухонь, из котелков солдатских.

Фильтрационную (ПФК) комиссию прошла в г. Цызарь. Поездом, как больная, в октябре 1945 г. вернулась домой в г. Горское. Родители были, слава Богу, живы. Брат старший погиб на фронте, второй уже был дома (маркшейдер). Я пошла работать на шахту табельщицей. В 1946 году поступила в Днепропетровский строительный техникум.

После окончания его работала в Днепропетровске, Макеевке, Луганске. В 1980 году вышла на пенсию.

У меня сын (бывший военный офицер), два внука и правнук. Господи! Огради их от несправедливых, кровавых войн.

У меня до сих пор хранится как память о Германии Lohnkarte. Это такой небольшой листок бумаги, который мы заполняли. Ставили наши рабочие номера, которые были написаны ниже или выше пришитой OST, и клали его в каждый ящик с готовой продукцией. Из-за неимения бумаги на этих чистых незаполненных картах (они лежали у нас около станков) мы оstarбайтеры писали с обеих сторон кому что надо. Я до сих пор сохранила этот листок бумаги, на котором записала Отче наш: «Отче наш иже еси на небесах. Да освятится имя Твое, да будет воля Твоя, да придет Царствие Твое. Яко на небесах и на земле. Хлеб наш насущный дай нам днес. Остави нам долги наши, яко мы оставляем должникам нашим. И не введи нас в воискушение, но избави нас от лукавого. Яко царствие Отца и Сына и Святого духа. Ныне и присна и во веки веков.

Аминь.

Мать Божья сохрани мя яко мама моя!»

Рукопис. 2004 р.

РОМАНОВА МАТРОНА КОСТЯНТИНІВНА

М. К. Романова. 1970-ті роки.

1926 р.н., с. Слов'яносербськ, Луганська обл. Проживає в м. Фастів Київської обл. Освіта – середня.

1942 – 1945 рр. – примусово працювала в Німеччині спочатку різноробочою на приватній фабриці, потім служницею в німецькій родині.

Народилася 12 вересня 1926 року в Луганській області Слов'яносербського району, с. Слов'яносербськ.

Мій брат Ніколай був в армії, Сеня працював помічником машиніста на станції Рудаково, був партійний.

Коли почалася війна, я училася у восьмому класі, а потім пішла працювати на ферму, за недостачу чоловіків пасла скот. Фронт просувався, почалась

евакуація. Із селян ніхто не від'їжджав, а скот погнали в Сталінград село Песковка. А потім я трохи пізніше погнала скот з бригадою Кудимова аж на Північний Кавказ. Фронт нас догнав у селі Сабліно, але в село його не пустили. Ми скот здали в колгосп ім. Будьонного, а самі: Кудимов, Омельченко М.І., її дочка Валя, Морозова Е.І. і її дочки Катя, Маруся стали пробиратися додому, бо німці відступали. Було дуже складно, але ми добралися таки додому, де хазяйнували німці. Село було зруйноване. Німець людей гнав на окопи, забирив у кого що було. Став забирати в Германію. Знав у кого молодь, то забирив з нагайками, а не то гнав на кладовище і розстрілював. Люди ховали солдат, які були ранені, теж палив хати, розстрілював.

Їжа була яка? Що запасли: картошка, буряк, а хліб німець позабирав. І ось я попала в ловушку, забрав німець у комендатуру. Там уже були люди і через тиждень нас погнали в Алчевськ на вокзал. Там ми сиділи тиждень, ще люд добавився. Посадили у вагон, закрили й увезли. Матері кричали, то вони пускали на них собак.

Не пам'ятаю скільки їхали і де. Привезли, в Німеччині відкрили двері, а то не вагон був – туалет: сморід, людей багато, води відро на

день. І стали розвозить. Я попала в Кіль, табір Осшнабрюк, фабрика або Танінберг або правильно звали хазяїна Вальтер, думала, що то був хазяїн цієї фабрики. Вивозили сміття, прибирали, вимивали, розмовляти строго забороняли, били, водили конвоєм із собаками. Коли стали бомбити Кіль, то ходили на розчистку руїн.

І тут мене забрав гер Нільзен до себе в будинок, бо мав двоє дітей: жінка Герта була вагітна, дочка Урсула і Барбара. Він евакуював їх в село Торзбалік. Робота була адская: лягала в 12 ночі, вставала в 4 ранку, бо німкеня народила дитину. Треба було і глядіти, і прати, прибирати, мити, їсти варить. Страшно били, а діти як гадьониші були.

24–28 квітня 1945 року увійшли американці. “Марушки” – так вони нас називали, – “война капут”. Звали їхати в Америку, але ми тільки додому. Десь уже у вересні нас зігнали чоловік 36 із сіл. Ми збиралися гуртом, тікали в Шлезвіг, щоб скоріш додому, але нас повертали до хазяїв. Потім привезли в одне місце, там стояв барак над річкою, держали доки всі не пройшли медкомісію, якісь відомості збирали, чи хто його зна. Ми ждали додомку. І ось поїхали. Розподілили по повозках, їхав військовий обоз. Одного разу в лісі стали стріляти, я давай ховатися і відстала від обозу. Прийшлося йти пішки аж за Львів. Холодно, я боса в ситцевому платті і платку – все, що я мала. Потім полячка дала мені півковдри. На станції побачила состав, що їхав до Києва. Мрія зігрівала, що я додому. Доїхала до Києва і тут біля “Ленінської кузні” стояли машини і напис на кузові “транзит Донбас”. Я на колінах просилася, щоб доїхати до Кадіївки. За Києвом набрали соломи, я в соломі, шинелями укрили, дали поїсти і потім мені ще прийшлося пішки йти 36 км. До Славяносербська добігла уже був сніг по кісточки. Я відкриваю двері і бачу маму і більш не пам’ятаю нічого (втратила свідомість). Це було 27 листопада 1945 року. Потім сходила в міліцію за паспортом і довго ще хворіла, боліли ноги.

Всього не опишеш, не розкажеш про наше митарство. Нам не дозволялося, щоб збиратися між собою, поговорити, німці не розрішали, а побачать, то б’ють.

Сестра повернулася з евакуації зі стадом корів, потім стала розмініровщиком, бо багато було в області мін. Брат Коля загинув під Ленінградом. Менший Сеня – інвалід II групи за Сталінград. Я вийшла заміж за Грязнова А.Ф., маю четверо дітей, виховала хлопчика-сироту. З 1950 року проживаю у Фастові.

Рукопис. 2002 р.

РУДНЄВ ЄВГЕН МИКОЛАЙОВИЧ

1936 р.н. м. Миронівка, Київська обл. Проживає в м. Києві. Освіта – вища, доктор геологічних наук, член Спілки письменників України.

1943 – 1945 рр. – разом із родиною примусово перебував у Німеччині, м. Берлін.

Понівечене дитинство.

Нарис.

Тут – ані слова вигадки. Тільки правда – гірка, колюча, жорстока часом.

Коли мене інколи питають, чому я ніколи раніше не писав про своє перебування у фашистській неволі у 1943 – 1945 рр., я, зазвичай, відмовчуюся. Люди мого покоління і так усе зрозуміють, ну а молодь... Далеко не всі із нинішніх молодих людей вірять у те, що у колишньому Радянському Союзі був період, коли про перебування на окупованій німцями території під час Великої Вітчизняної війни або, тим паче, у Німеччині, краще було взагалі і не говорити ніде, і не писати. В „Особистому аркуші обліку кадрів”, тобто в “Анкеті” при вступі на роботу існувала навіть спеціальна графа: чи знаходився на окупованій території під час війни? І не дай Боже, якщо людина писала „так”...

Якби я все це у ті непрості часи не приховав, то навряд чи став би надалі геологом, навряд чи шукав би коли-небудь уран, золото, мідь. Та й прізвище довелося взяти мамине, дівоче – для страховки, так би мовити, адже в архівах репатріаційного пункту „Миронівка” (Україна, Київська область), який знаходився у тодішньому горезвісному департаменті МДБ України, на мене, напевно, також було заведене „Діло”, незважаючи на те, що був тоді малоліток – вісім з половиною років. Усіх нас – маму, сестру Людмилу і мене, – у вересні 1945-го року, після повернення із фашистської неволі, допитували майже місяць. Потім дали поселення: село Рассава, поблизу Миронівки або ж та сама Миронівка. А у Київ, незважаючи на те, що у нас там до війни була квартира у Святошині, – ні, ні. Дзуськи! А ще – кожен місяць треба було відмічатись у районному відділі держбезпеки, у міліції. Таким чином, ми стали людьми другого сорту. Изгоями. Тими, що вельми проштрафилися. Майже зрадниками. Чому? А не треба було їхати **т у д и**, говорили нам!

Дивно звучить усе це зараз. Дико навіть!

Однак це було. Це теж наша історія і від цього нікуди не дінешся.

Шістдесят років минуло відтоді. Нині німці навіть виплачують грошові компенсації колишнім остарбайтерам. Усе тече, усе змінюється. Свого часу уряд СРСР відмовився від таких компенсацій з боку ФРН – горді всі були, до світлого майбуття, комунізму прямували. Та ба – не дійшли. Не для Гриця паляниця.

У 2003 році відповідно до Закону ФРН „Про створення Фонду „Пам’ять, відповідальність і майбутнє” рішенням експертної комісії УНФ „Взаєморозуміння і примирення” мені була призначена компенсаційна виплата за примусову працю в період націонал-соціалізму за категорією „Діти” в розмірі 916,94 євро. Сестра отримала трохи більше. А мама... мама, на жаль, померла 1978-го року, а виплачують тільки живим. Сьогодні вже і сестри Людмили немає – не встигла навіть отримати другий транш, адже німці проводять виплати у два етапи.

Та головне в іншому. Оці євро, які дають, – це мізерні кошти. Це, врешті-решт, – глум, наруга. Та й взагалі, хіба можна оцінити тепер у марках, доларах чи то євро, які саме збитки поніс кожен із остарбайтерів – моральні, фізичні, психологічні?! На яких терезах можна все це зважити, якими показниками оцінити? Голод, приниження, знущання, побої, бузувірські експерименти, залиті кров’ю карцери... Хіба ж усе перелічиш?! До речі, компенсаційні виплати громадянам інших країн, які були підневільною робочою силою у гітлерівській Німеччині під час Другої світової війни, перевищують отримані нами виплати на порядок і більше. Де ж справедливість, де німецька пунктуальність?! Мабуть, за принципом: добре тому дати, хто не хоче брати; а тим, хто бере, як по душі дере.

Має сенс також підкреслити, що для одержання навіть цих, досить невеликих коштів треба було – за вимогою німецької сторони – обов’язково підписати спеціальне зобов’язання, згідно з яким опісля отримання компенсації ніяких претензій до німців у тебе віднині немає. Якщо не підпишеш – не будеш мати і цієї суми, цих крихт. І люди підписували.

Мізерні компенсації дітям обумовлені, як пояснюють німці, тим, що у гітлерівській Німеччині діти до 12 років – у відповідності з тодішніми законами рейху – не працювали. А значить, – за що їм платити?

Нівроку, досить дивна постановка питання! Адже діти до 12 років (я маю на увазі насамперед дітей з колишнього Радянського Союзу, малолітніх в’язнів фашизму!) не тільки працювали у гітлерівській Німеччині – в таборах, на вокзалах, на розчищенні руїн, заготівлі брюкви,

прибиранні вулиць, сортуванні окремих деталей на військових заводах, – а й підпадали під смертельний прес різних експериментів фашистських медиків. І це зараз можуть підтвердити тисячі, десятки тисяч колишніх остарбайтерів! Отака правда.

За шістдесят років багато чого забулося, відійшло у тінь. За плечима у мене довге і цікаве життя: Київський геологорозвідувальний технікум, а згодом – геологічний факультет Київського університету, численні експедиції на Чукотку, в якутську тайгу і гори Киргизії, у степи Казахстану і на острів Сахалін. Я захистив спочатку кандидатську, а потім докторську дисертації по гідрогеології, у 1982 році став членом Спілки письменників СРСР. Я зустрічався з багатьма цікавими людьми, чимало побачив, виконуючи різні геологічні завдання. Були радощі й печалі, розчарування і перемоги. Багато чого було. Однак ті далекі відтепер місяці у німецькій неволі не забуду ніколи. Більш того, з кожним роком спогади стають усе гострішими, проникливішими. Начебто, й не було цих довгих шестидесяти років. Начеб то все це відбувалося вчора.

Але все ж таки: на чому слід окремо зупинитися? Що є найбільш вагомим, значущим у тих затягнутих синім плином часу подіях?

Мабуть, краще всього описати все як було. Без прикрашувань і додавань. Без зайвої риторики та ідеологічної ретуші. Без боязні когось образити. Хоч із перцем, та з щирим серцем. Уже коли даєш правду, то нехай вона буде до кінця правдою. Тільки така оповідь має зараз сенс. Як то кажуть: гаман не свято, трясця не хвороба...

Отож, як усе починалося?

Осінь 1943-го року. Окупований німцями, увесь у руїнах Київ. Мені тоді було шість з половиною, сестрі Людмилі – тринадцять.

Німці, відчуваючи наближення Червоної армії, гарячково зганяли населення міста з усіх усюд на вокзали (Центральний та Дарницький) і в битком набитих товарних вагонах відправляли, як худобу, до Німеччини. Їхати повинні були геть усі: діди, діти, старі баби. Рейх конче потребував дешевої робочої сили. Тих, хто відмовлявся їхати або упирався, розстрілювали на місці, без вагань.

По місту нишпорили жандарми з вівчарками і лискучими бляхами на грудях, з автоматами напоготові, і перевіряли буквально кожен дім, кожну кімнату.

Моя дитяча пам'ять зберегла не повну картину тих буремних днів, а лише окремі уламки, найбільш яскраві епізоди того періоду. Тоб-

то те, що відкарбувалося у мозку якимось складними і незрозумілими законами, – навічно. Дещо доповнила сестра Людмила. Отже, наша сім'я – я, мама і Людмила – восени 1943-го весь час змінювала квартиру. Як тільки жандарми з собаками починали прочісувати вулицю, де ми зупинилися, ми зразу ж переходили в інше місце. Жили на Польовій – біля зруйнованих у перший же день війни, 22-го червня, сірих корпусів Київського політехнічного інституту, на Пісчаній (біля самісінького зоопарку), у Михайлівському провулку (це вже був Хрещатик).

Пам'ятаю на вулиці Польовій, яка йшла уздовж огороженої кам'яним муром території Київського політехнічного інституту, і де було багато одноповерхових будиночків з садами, старий і жінка з дитиною сховались у льоху, біля сарая. Жандарми кинули туди дві гранати...

Останнє наше пристанище на початку листопада – чотирьохповерховий старовинний будинок по Михайлівському провулку. Тут необхідно відмітити зразу ж: не тільки на Хрещатику, а і на інших вулицях Києва багато будинків, квартир на той час були порожніми. Раніше в них жили євреї.

Їх німці розстрілювали не тільки у Бабиному Яру, а скрізь. Якщо у тебе були чорні очі і характерний ніс, незважаючи на те дитина то, чи може дорослий, – гриміло грізне, крижаним тоном питання, від якого ноги підкошувалися:

Юде?!

Квартира у Михайлівському провулку запам'яталася мені не тільки тим, що у найбільшій, чомусь зовсім без меблів, кімнаті з високою стелею і квадратними вікнами з вибитим шибками, жила... ворона. Мабуть, вона утекла сюди від війни, від диму й пострілів.

Ми потоваришували з вороною, називали її Катериною. Невдовзі вона стала зовсім ручною: ми з сестрою годували її хлібними крихтами з долоні, а пила вона прямо з нашої алюмінієвої кварти. Попри всі наші негаразди – це була світла пляма, навіть і про війну забули.

Однак уже 4-го листопада все закінчилося – нас накрила облава. На цей раз жандарми ходили групами, по четверо, з чотирма злими вівчарками. А головне, серед них був носатий, високий німець в окулярах. З цим жандармом ми вже зустрічались якось у жовтні, на Польовій. Як на мене, він нас упізнав, тому що зразу ж побагровів і став кричати. Мама впала перед ним на коліна:

– Дітей.. дітей тільки не убивайте! Прошу вас, герр офіцер... вельми прошу..., дітей...

Він вдарив її кованим чоботом у груди.

– Век! – і показав на двері.

Жандарми вивели нас на вулицю. Тут уже зібрався натовп таких же, як і ми, убитих горем киян. Ані їм, ані нам не дали навіть хвилини на лаштування; з'явилися декілька поліцаїв з білими нарукавними пов'язками і погнали усіх, злісно лаючись, на Центральний вокзал. Йшли, хто в чому був; ані запасів харчів (та й де було їх брати?), ані води, теплих речей.

У товарні вагони з декількома поверхами нар набили чоловік по сто, не менше. Безжалісно штовхали прикладами, вигецували по спинах людей нагайками зі свинцевими наконечниками. Крики, стогін, дитячий плач...

Надвечір, того ж дня, коли лівий берег Дніпра, в районі Дарниці, був охоплений темно-червоними патлами пожеж і там оглушливо ляскали гармати, йшла безладна стрілянина, а в небі гасали літаки, – наш ешелон з поспіхом був відправлений до Німеччини. А шостого листопада, як потім ми дізналися, у Київ увійшли радянські війська. Тільки й лишалось, що зітхнути. Хіба не прикро?

Шлях наш лежав через Брест, Варшаву у далеке німецьке місто Франкфурт-на-Одері. Дорога була тяжкою і довгою. До Варшави їхали без зупинок. У польській столиці з вагона винесли дві параші, принесли дві інші – одна з їжею (щось смердюче, яке вельми віддалено нагадувало суп), друга – для туалету. Поки доїхали – двоє у вагоні померли: старий і хлопчик років десяти, а дівчина – повісилася.

Чим мені запам'ятався перший табір у Франкфурті? По-перше, це був розподільчий табір; розташовувався він у приміському лісі. Бараки, оточені подвійними забором; чотири вишки по кутах з кулеметами і прожекторами. При таборі була спецлікарня, де медики рейху перевіряли на в'язнях різні сировотки, вакцини, отрути.

Саме тут нас роз'єднали – маму направили працювати на завод, а мене і сестру опісля довгих медоглядин (особливо ретельно просвічували нас рентгенівськими променями, німці, як чорт ладану, боялися туберкульозу!) залишили у таборі, прикріпивши до блоку №3 при спецлікарні. У нас з сестрою взяли відбитки пальців, одягнули у смугасту форму з нашивкою „OST” і, повісивши на грудях дерев'яну табличку з номером, сфотографували у профіль і анфас. У мене був номер 631427, у сестри 631428; усе, зазвичай, як нам казали, бозна-відколи. І зроду-звіку інакше не буде. Після першого ж уколу під лопатку сестра втра-

тила свідомість, те ж сталося і зі мною. Дехто із в'язнів взагалі зразу помирав від цих диявольських ін'єкцій.

Мене і сестру врятував лікар – із наших, київських. Пам'ятаю тільки, що його звали Іван Платонович, і він їхав з нами до Німеччини в одному вагоні. Як і чому він потрапив у цей поїзд, не знаю. Проте чітко пам'ятаю: це був сухорлявий дідок з костистим обличчям – енергійний не по літах і моторний. Німці з першого ж дня залучили його до роботи у спецлікарні.

Вранці він прийшов до нас у барак (ті, кому робили уколи, знаходились у спеціальних кімнатах-комірках – по 2-3 чоловіка) і довго мовчки дивився то на мене, то на сестру. Потім зітхнув і сказав:

– Ще один такий дослід – і ви не витримаєте.

Він присів на нари і, розкривши теку з витиском у вигляді орла, який тримає в кігтях свастику, зробив якісь записи.

Більше нас уколами не катували, а наступного дня відправили – разом з партією інших в'язнів – на вокзал, а відтіля – до Берліна, у табір „Кепенік”.

Уже згодом ми довідалися, що Іван Платонович врятував не тільки нас з сестрою. Яка його подальша доля, не відаю...

Табір „Кепенік” знаходився у пригороді Берліна. Тут ми з сестрою пробули до 14 січня 1945 року, поки цей табір не розбомбили американці. До речі, вони бомбили тільки вдень, а англійці – тільки вночі. Можливо, американські льотчики воліли знищити якийсь військовий об'єкт у Кепеніку, проте бомби потрапили у бараки остарбайтерів. Ми із сестрою вціліли випадково.

Третій і останній наш табір – „Кельніше Хайде” самі німці називають зараз так: „Gemeinschaftslager Köllnische Heide” – тобто загальний трудовий табір „Кельніше Хайде”. У 1945-му році тут були і діти, і дорослі. Знаходився табір у пригороді Берліна Нойнкельні; звідси добре було видно мости через Шпрее. Бараків було багато, і вони були оточені колючим дротом, по якому пропускали електричний струм. Щоправда, починаючи з середини квітня, електростанцію американці розбомбили, і колючий дріт був знеструмлений. Посеред табору, між бараками, височіла велика піч, а біля неї – бурти з брюквою.

Сестра працювала спочатку на залізничній станції, потім – на пошті, на розчистці руїн, а я – прибирав табір, залізничний вокзал, вулиці міста. Працювали по 16-18 годин на добу. У бараках жили по 40-50 чоловік в одній кімнаті, причому вираз „кімната” – досить умовний,

тому що стіни її утворювали за допомогою навішування різного лахміття. Нарі були двоярусні і триярусні. Підйом – рівно о четвертій ранку. Потім „апель” – ранкова перекличка, сніданок, котрий складався з алюмінієвої кварти „ерзац-кави” (справжня бурда, від неї у мене завжди болів живіт), до якого видавали дві таблетки сахарину та 70 грамів хліба з грубих вівсяних і житніх висівок, спресованих чимось кислим в одне ціле. Кляйне, тобто малоліткам, таким, як я, належало ще по таблетці сахарину, проте це німці рідко коли виконували.

На обід давали юшку з гнилої брюкви, а на вечерю – знову ж таки був той же ерзац-кофе, однак тепер уже без хліба. Від такої їжі ми ледь волочили ноги.

Тут має сенс підкреслити, що німці початку 1944-го року і німці 1945-го року – це зовсім різні німці. І зміни у їхній поведінці були обумовлені в першу чергу перемогами Червоної армії, наближенням радянських військ до Берліна. Пам’ятаю, як у 1944-му році і в таборі, і на вулицях на нас майже завжди німці – і цивільні, і охорона табору – дивилися не тільки з бундючністю, але й з непідробною зневагою. „Русіше швайн” – російська свиня, – тільки й чулося звідусіль. Побої, знущання, згвалтування наших дівчат, – це було нормою. Тоді іще вони всі (або майже всі) вірили в перемогу: геній фюрера не має меж! Любили цитувати Бісмарка, який говорив, що головне для нації – це єдність поглядів. Так от, Німеччина нині єдина, як ніколи, її лозунг: „Один народ, один рейх, один фюрер”. Німецька національна страва айнтопф („усе в одному горщику”) – також приклад єдності. Як і партійний гімн „Хорст Вессель”. Третій рейх, котрий було започатковано генієм Адольфа Гітлера, проіснує як мінімум тисячу років...

А ось взимку 1945-го року ставлення до нас з боку німців по trochu стало змінюватися. Як і тодішня філософія їх, ставлення до Гітлера. Можливо, це почалося після невдалого замаху на фюрера 20-го липня 1944-го року, а можливо пізніше.

Ні-ні, попусків нам не було. Полякам – так, а нам чорта лисого. Як і раніше, доводилося вкалувати із самісінького ранку і до пізнього вечора – і старому і малому. Проте бити остарбайтерів тепер стали менше. Та й на вулицях, коли ми розбирали берлінські руїни, старі німкені, які зустрічалися на нашому шляху, зі співчуттям поглядаючи на наші виснажені брудні обличчя, не ховали сліз. Іноді давали нам хліб. Справжній хліб...

Помітно зменшилось охоронців у таборі. В березні 1945-го року у нас з'явився новий комендант: худорлявий, миршавий німець з протезом замість лівої ноги. Звали його, здається, Вальтер; казали, що ногу він втратив на Східному фронті, десь під Харковом. Новий комендант був жорстоким і злопам'ятним, діяв на кшталт гестапівців. Упродовж першого ж тижня він застрелив двох дорослих остарбайтерів за те, що вони вкрали посилку, працюючи на пошті. Потім застрелив ще й дівчинку – не втримала відро з ерзац-кофе...

У що ми вірили, які в нас тоді були ідеали?

Вечорами хлопці, більш старші, збирались у бараці і згадували довоєнний час; пам'ятаю, розказували по декілька разів зміст кінофільмів „Путівка в життя”, „Чапаєв” і „Семеро сміливих”, дехто декламував вірші. Життя у цих довоєнних кінофільмах здавалося нам тоді ошатним і безмежно привабливим, наче з якоїсь дивної казки.

Траплялося, що і в карти різалися: той, хто програвав, віддавав сахарин або свою хлібну пайку.

Чи боролися остарбайтери проти німців?

Так, я це добре пам'ятаю, і сестра, коли була ще живою, підтверджувала. Звісно, головним було одне: вижити! Але в той же час у таборі існувала підпільна організація: до дня Червоної армії 23 лютого, наприклад, на бараках з'явилися зроблені від руки листівки із зображенням радянського танка, який переможно в'їжджає в Берлін, через Бранденбурзькі ворота. Під малюнком хімічним олівцем було надряпано: „Смерть кату Гітлеру!”. Наступного дня був переполох: охорона шукала тих, хто написав листівку.

Сестра Людмила, яка з березня 1945 року працювала на станції „Шлишебанхоф” на вантаженні харчових посилок німецьким солдатам, розповідала, що їй декілька разів доручали підмінити ці посилки. Підмінені посилки потім намагалися завантажити у той вагон потяга, який був ближче до платформи з військовою технікою, котра прямувала разом з посилками на фронт. Згодом приходила звістка, що під час прямування ешелону в напрямку передової Східного фронту вибухнув такий-то вагон, і військовий потяг зазнав аварії. Ці повідомлення передавали по ланцюгу такі ж остарбайтери. Багато із них загинули згодом у гестапо.

Хто керував усім цим, звідки брали вибухівку, Людмила не знала і не питала ні в кого. Та й хто б їй відповів? Все робилося без зайвих запитань. Як звичайна, всім зрозуміла справа.

Сипали і пісок у букси вагонів військових ешелонів. Щоправда, опісля таких подій німці зразу ж повністю міняли бригади обслуговування, а остарбайтерів, на яких падала підозра в саботажі, відправляли або розстрілювали тут же, на залізничній станції.

Людмилі пощастило: після вищезгаданих НС її декілька разів переводили з одного місця роботи на інше, цим все і обмежувалося – німці просто не вірили, що вона спроможна скоїти якусь диверсію проти них. Маленька, хирна..., уміла Людмила їх переконували! Та й німецьку непогано знала у свої неповні п'ятнадцять років...

Квітень 1945-го року був особливо важким. Абсолютно ніхто у таборі не був упевнений, що завтра залишиться живим. Усе двигтіло – люди, земля, повітря. Пронизливе виття „алярма”, який сповіщав про наближення вдень американських літаків (по 6-10 разів на добу – хвиля за хвилиною, армада за армадою), незліченні наші перебіжки із бараку в бункер, поспіхом споруджений уздовж колючого дроту – на поверхні землі – із змонтованих у вигляді трапеції нетовстих бетонних плит (це захищало хіба що від осколків), болючий страх (або німці вб'ють, або союзники), постійна напруга, гострий голод, тривога, – ось чим були наповнені дні.

Справедливості заради зазначимо, що американці не тільки бомбили район Нойкельна, але й максимально знизивши літаки (німецька артилерія після 15-го квітня мовчала), кидали нам іноді великі мішки – в них були вельми смачні галети, шоколад, сигари. Мабуть, реабілітуватися хотіли за табір „Кепенік”.

А ночами нас бомбили англійці. У кинджально-яскравому світлі численних прожекторів, які прокреслювали чорнильно-чорне небо, розпізнавальні знаки на фюзеляжах англійських літаків – велике коло з червоним, білим і синім кільцями – було вельми добре видно, особливо коли літаки знижувалися або входили у піке.

Саме в той час я вперше по-справжньому став вірити в Бога. Скажу зразу: наша сім'я раніше ніколи не була релігійною. Це й зрозуміло: релігія тоді була не в пошані серед радянських людей. Релігія – це дурман, забобони, опіум для народу – говорили нам. І ці крилаті слова, здавалося, навічно поселились у душах і дорослих, і дітей.

А потім спалахнула війна, ми опинились у фашистській неволі. І чекати допомоги було нізвідкіля. Можна було поклатися тільки на себе. А ще – на Бога.

Мабуть, так завше буває: в тяжких безвихідних ситуаціях людина незмінно повертається до Бога. Це – велична, висока, справедлива віра. Вона тричі рятувала мені життя у німецькій неволі.

Перший раз це було – як зараз пам'ятаю – 20 квітня 1945 року. То був день народження Гітлера, і всім в'язням у таборі „Кельніше Хайде” на обід, окрім миски жовтої юшки з брукви, видали ще й по чотири таблетки сахарину, а малоліткам – по плитці шоколаду із сої, величиною приблизно з дитячу долоню. Для тих, хто народився в цей день, однак раніше чимось проштрафився, карцер, різки та інші езекуції були відмінені. Табірне радіо з самісінького ранку транслювало популярні німецькі військові марші. Комендант табору Вальтер вперше дозволив в'язням вихід у місто – через центральні ворота. Однак ще раніше хлопці зробили дірку в колючому дроті з боку залізничної колії. Треба підкреслити, що табір „Кельніше Хайде” був розташований поблизу самісінької залізниці, яка проходила у вузькій, шириною приблизно п'ятдесят метрів долині, що мала по обидва боки майже прямовисні схили. Якщо перелізти через колючий дріт, то вниз доводилося стрибати з висоти метрів п'ять, не менше. А далі під прикриттям крутого схилу, уздовж залізниці малолітні в'язні у квітні 1945-го року вже не раз здійснювали вилазку у місто. Це звісно заборонялося, але охорона табору у той час робила вигляд, що нічого не бачить. Адже радянські війська вже підійшли близько до Берліна, німцям було не до нас, - навіть на роботу вже не гнали. Та й куди могли податися в'язні? Одежа була різна, на грудях у кожного був пришитий брудний білий клапот з чорним написом „OST”, на ногах – дерев'яні сандалети, котрі розложисто стукали, коли ти ходив по асфальту. Від офіційної смугастої форми ми мало-помалу звільнялися – ті, хто працював у Берліні, приносили іноді стару поношену одежу. Так, сестра моя, наприклад, принесла мені якось просторі шорти – на дорослого чоловіка, і великий піджак...

Однак повернемося до 20-го квітня. Після обіду на портреті Гітлера, який висів у їдальні, хтось виколов очі, до рота фюрера був приклеєний шматочок погано провареної жовтої брукви, щоби розмальовані деревним вугіллям, а внизу – кострубатий нерівний напис: „Пес паршивий”. Схоже зробив усе це хтось із малолітніх в'язнів.

Вальтер залютував. Він не тільки відмінив розважальний вихід оstarбайтерів у місто, але й нишпорив з двома охоронцями по бараках, намагаючись будь-що довідатися, хто ж саме зіпсував портрет великого фюрера. Ось-ось комендант мав з'явитись у дитячому блоці, де усі

ми жили. І тоді хлопці, як по команді, кинулися до рятувальної дірки у колючому дроті. Усі нестямно поспішали, але дірка була малою і виникла пробка. Я, як самий малий, був у „хвості”. Гризла одна-єдина думка: тільки б встигнути перебраться на той бік і сплигнути вниз. Там – порятунок. Тільки б встигнути...

І раптом з'явився Вальтер...

– Русіше швайн! Кляйне швайн! Цюрюк! – загорлав він.

Його не слухали: діти, яких підганяв несамовитий страх, плигали один за одним вниз. І тоді Вальтер вихопив пістолет і навів на мене. До коменданта було метрів десять. Зараз він мене вб'є...

– Біжи! Стрибай! – крикнув хтось із хлопців внизу: прохід у дроті був уже вільним.

А я оторопіло дивився на пістолет коменданта.

„Боже, врятуй мене!” – прошепотів я задерев'янілими губами. І у ту ж мить почув сухе клацання: пістолет дав осічку. Я кинувся до дірки в колючому дроті, миттєво переліз і стрибнув униз. І лише після цього прогрімліли три постріли. Проте влучити в мене комендант уже не міг – я був під прикриттям стрімкого схилу...

Другий випадок стався вже тоді, коли нас звільняли – це було 26 квітня 1945 року. Дим застеляв мости через Шпрее, гупали гармати, але табір радів: свобода! Ми цілували чоботи наших солдатів-визволителів. Дуже добре пам'ятаю: ці чоботи пахли дьогтем, супіском і ще чимось чужим, неприємним, німецьким. Солдати частували нас тушонкою, сухарями і колотими шматками цукру, до яких прилипли крихти махорки. Дещо із їжі ми сховали і того ж дня увечері побігли до табору військовополонених, який знаходився прямисінько навпроти наших бараків, на протилежній стороні долини. У таборі військовополонених було два великих бараки, в яких гітлерівці тримали чоловік триста; це були колишні радянські солдати, взяті німцями в полон в різний час. Ми знали, що умови там – вкрай жорстокі, а годують військовополонених – тільки один раз на добу, тією ж юшкою із гнилою брюкві, хліба взагалі не давали.

Тут же, на території табору військовополонених, зовсім недавно ще – декілька годин тому – розміщувався штаб військової частини, яка звільнила нас.

Ми із сестрою швидко роздали військовополоненим цукор та сухарі і хотіли було вже йти, але раптом над бараками спалахнула рожева ракета.

Сигнал дає! Зрадник якийсь або німецький диверсант, – з тривогою сказав хтось.

І зразу ж з'явилися літаки з такими рідними червоними зірками на крилах.

– Ховайтеся, діти! Ховайтеся!!

– Але це наші, дядечко! Наші!

Не встигли всі й отямитися, як з літаків посипалися бомби...

Ми з сестрою сховалися в кущах, між бараками. А бомби влучили саме в них. Пряме попадання! Вибухи, вогонь, дим.

„Боже, врятуй... Врятуй нас”, – нашіптував я, міцно притиснувшись до сестри.

І на цей раз мені пощастило – уцілів. І сестра теж. А військовополонені в бараках – загинули.

Про такі епізоди Великої Вітчизняної війни, зазвичай, не пишуть. Але я веду оповідь лише про те, що сам бачив, що сам добре пам'ятаю. Для мене і сестри до сих пір лишається загадкою ця подія на околиці Берліна – в Нойкельні – в кінці квітня 1945-го року. Хто ж навів радянські літаки на табір військовополонених в „Кельніше Хайде”? Невже ця трагедія сталася тому, що у той час усі, хто потрапив до німців у полон, вважалися зрадниками? А може, усе ж таки німецький диверсант це скоїв? Питання, питання...

І врешті-решт третій, останній випадок, коли мене від загибелі врятувала віра в Бога.

Серпень 1945-го року. Німецьке місто Ландсберг на сході тодішньої Німеччини (зараз це польське місто Хожув, Катовіцьке воєводство). Тут ми мешкали більше трьох місяців – я, сестра і наша мама, яка відшукала нас. У Ландсберзі знаходився перший фільтраційний пункт для тих, хто побував у фашистській неволі і мав тверде бажання повернутися додому, на батьківщину. До речі, багато колишніх остарбайтерів ще у Берліні перебралися до американської зони, а перед відходом говорили нам:

Нічого хорошого на батьківщині вас не чекає. Будете жаліти ще!

Однак ми їх не слухали.

У Ландсберзі спеціальні команди (ходили чутки, що це люди із „СМЕРШу”) по декілька разів на день допитували нас: де жили до війни, чому поїхали до Німеччини (сховатися треба було, а не їхати сюди і допомагати німцям!), де саме працювали в рейху і те де, і те пе. При цьому заповнювалась спеціальна анкета і бралися відбитки пальців – так само як і німці у Франкфуртському розподільчому таборі.

Але ми тоді на все не звертали уваги: якщо треба – значить треба. Головне – ми серед своїх! Ми на свободі. Живем, дихаєм. А потім – на батьківщину!

Кожен із нас, колишніх остарбайтерів, вимовляв слово „батьківщина” з якоюсь особливою теплотою і непередбутною радістю. Це було щось святе, високе і світле. Це зараз дане слово дещо потьмяніло для нас, стало звичним. А ось тоді майже кожен із колишніх в’язнів фашизму тільки й мріяв про той день, коли знову ступить на рідну землю. Побачить рідне небо, рідні дерева, вулиці, будинки...

Один за одним відходили на батьківщину ешелони з колишніми в’язнями фашизму – остарбайтерами. А нам ще не дозволяли...

Ландсберг був красивим, типово німецьким містом. Тут було багато тінистих парків, квіткових оранжерей. Яскраво-червоні тюльпани, широка у блискітках станіолу річка з піщаними пляжами, викинуті на берег пароплави у пробоїнах уздовж ватерлінії, сірі кірхи зі стрільчатими вікнами, – ось що назавжди вкарбувалось у дитячу пам’ять. Місто майже не постраждало у війну; збереглися мости через річку, багатоповерхові будинки, штучні стави з вимощеними бетонними плитами бортами, кар’єри з вагонетками. І навіть тюрма, де 1932-го року перебував Гітлер. Багато хлопців – колишніх остарбайтерів – гасали по порожніх будинках і квартирах (німці давно все покинули), збирали речі. Брали в основному килими, одягу, взуття, годинники швейцарські.

Ганси вивезли нашого добра набагато більше, – говорили ми один одному.

Декілька разів нас обстріляли польські жовніри у конфедератках: нічого не можна брати!

Уже було відомо, що місто Ландсберг незабаром відійде до Польщі, і поляки мало-помалу прибирали все до рук. Практичні були.

Якось в один із погожих і теплих днів серпня 1945-го року я марно намагався запустити паперовий човник на одному із численних штучних ставків Ландсберга. Вітру не було, і човник не плив. Схилившись над бетонною плитою, я ще раз підштовхнув човник правою рукою і, не втримавшись, втративши рівновагу, шубовснув у воду. Плавати я тоді зовсім не вмів – коли було вчитися і де?

Ставок був глибокий, а бортові плити розміщувалися під кутом градусів у шістдесят. Учепитися було ні за що. Я гарячково шльопав руками, шалено двигав ногами. Глитав каламутно-зелену німецьку воду і відчував, що вибиваюсь із сил, відчував, що задихаюсь, тону.

– Допоможі-і-іть! – закричав я.

Кроках в двадцяти, – справа біля будинку – стояв старий німець і хмуρο дивився на мене.

– Допоможіть, дідусю! Тону-у-у! – знову вигукнув я, з мольбою дивлячись на старого німця.

Проте той і з місця не зрушив – наче й не чув.

“Боже, допоможи. Врятуй мене, Боже”, - прошепотів я, схлипуючи..., і зразу відчув, що правиця намацала у воді залізну скобу на бетонній плиті. Чіпко обхопивши скобу затерплим пальцями, я перевів дух. Однак самостійно вибратися на берег усе ще не міг – не вистачало силовки.

– Допоможі-іть!

Мене витягнув з води наш солдат, який проходив мимо. Миттєво зняв пасок з лискучою пряжкою, на якій була зірка, і кинув мені один кінець.

– Давай, синку! Тримай міцніше... Як же це ти, га?

На батьківщину нам дозволили виїхати лише в самому кінці серпня.

У Києві ми були 4-го вересня 1945-го ранку. Довоєнна квартира наша у Святошині була зайнята, та й слухати маму ніхто не хотів. Дали 24 години на те, щоб ми залишили столицю України і відбули на “сто перший кілометр”, у Миронівку – другий фільтраційний пункт для тих, хто побував у фашистській неволі.

Опісля довгих перевірок і допитів у Миронівці нам заборонили жити не тільки в Києві, але і в інших великих містах.

Тут же у Миронівці, до нас приєднався батько. Радощам нашим не було меж: адже ми так давно не бачилися!

Батько наш – Микола Федорович – воював у складі військ Південно-Західного фронту. У серпні 1941-го року він потрапив в оточення під селом Борщі (Київська область). Контузія, важке поранення. Потім – полон, німецькі концентраційні і трудові табори. Натерпівся він, набідкався – побільше нас. Однак ті, хто побував у полоні в німців, вважалися тоді зрадниками; з боку влади до них були тільки відчуженість і презирство. “У нас немає військовополонених, у нас є тільки зрадники”, – виголосив якимось Сталін.

Батько помер від отриманих поранень у 1948-му році – з трьома осколками в легенях. Ховали ми його втрьох – мама, сестра і я...

У Миронівку ми привезли не тільки німецькі речі, але й німецьку красуню-вівчарку на прізвисько Рената. Вівчарка була ласкавою собакою і великою розумницею; вона не раз виручала нас у складних ситуаціях – і в Ландсберзі, і на шляху до батьківщини. Ренату подарував нам у Ландсберзі один наш офіцер за те, що ми з сестрою повернули йому його іменний годинник, забутий ним на пляжі. По приїзді в Миронівку Ренату у нас зразу ж забрали в міліцію і того ж дня застрелили у нас на очах.

– Фашистам усім туди дорога, – сказав спохмурнівши один із міліціонерів.

Ми з сестрою поховали собаку у балці – вночі, – і довго потім плакали. Ми не розуміли жорстокості радянських міліціонерів: чим же завинила ця симпатична тварина перед людьми?

Ну а німецькі речі виявилися у пригоді – ми їх потихеньку продавали і на це жили. Особливо голодним і важким був 1946-й рік. Два рази на день ми їли устриці з річки Рассавки, більше нічого не було. Від устриць цих у мене сильно болів живіт.

Після смерті Сталіна по відношенню до колишніх оstarбайтерів з'явилися деякі послаблення: не так часто стали викликати до Миронівського райвідділу держбезпеки, не треба було кожні шість місяців “відмічатися” в міліції. Більш того, один за одним оstarбайтери почали покидати і Миронівку, і Рассаву...

І все ж таки, враховуючи тодішнє ставлення до тих, хто побував у полоні чи то у фашистській неволі, доводилося багато що приховувати, замовчувати. Щоб уникнути неприємностей, люди старалися змінювати прізвища і ніде не говорити про те, що в період Великої Вітчизняної війни були в Німеччині, значилися оstarбайтерами...

Йшли роки, їх змінювали десятиріччя. І лише опісля 1989-го року кардинально стало змінюватися ставлення і до тих, хто побував у німецькому полоні, і до колишніх оstarбайтерів...

Працюючи над спогадами, я зараз, начебто, заново пережив усі ці події.

Закінчивши оповідь, поставив крапку і замислився: не дай Боже, якщо подібне коли-небудь повториться! Люди не повинні вбивати один одного. Не повинні завдавати біль один одному. Людина створена для творення. Для любові, для добра.

Рукопис. 2005 р.

САВЧЕНКО МАЙЯ ГАВРИЛІВНА

Майя Савченко. 1941 р.

1923 р.н., с. Косівка Олександрійський р-н, Кіровоградська обл. Проживає м. Київ. Освіта – вища.

1941 – 1943 рр. – учасниця радянського підпільно-партизанського руху в Кіровоградській обл.

1943 – 1945 рр. – примусово працювала в Голландії на фабриці з переробки овочів.

Родилась я 26 июля 1923 года в селе Косовка, Александрийского района, Кировоградской области в семье служащих. Село расположено вблизи г. Чигирина, на территории бывшей Запорожской Сечи и окружено многочисленными казачьими курганами-могилами, достопримечательностью Сечи.

В период освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. усилилось переселение вольнолюбивого народа от жестокого польского и католического угнетения с запада на восток, на малозаселенные земли Сечи и название селу Косовка дали переселенцы. В селе, в конце 18 – первой половине 19 веков располагались гусарские и пехотные полки, участвовавшие в Отечественной войне 1812 года. Со временем, аракчеевщина пополнила эти полки участниками заговоров и восстаний против российского царизма, в том числе и участниками польского освободительного движения 1830-1831 гг.. Одним из организаторов и активных участников этого восстания был Петр-Павел Ярошевский, служивший ранее в армии Княжества Варшавского, а во

время восстания – капитан батальона Народной гвардии варшавской, командир 2-й роты, 1-го батальона. Это был прадед моей матери Ярошевской Анны Тимофеевны, уроженки села Косовка. Отец – Савченко Гавриил Минович имел корни запорожских казаков, в 1923 году был директором школы с Косовки, затем по призыву «Комсомолец, на коня!» стал комиссаром 4-го эскадрона, старшим учителем 19-го кавалерийского полка (призывники этих лет были либо малограмотными, либо вовсе безграмотными), 3-й Бессарабской дивизии под командованием легендарного Григория Котовского.

Мать в гражданскую войну, в 16-летнем возрасте участвовала в красном партизанском движении, в Чрезвычайной комиссии (ЧК), затем работала переводчицей в Александрийской районной газете „Известия Александрийщины”.

Дед мой – Ярошевский Тимофей Иванович, внук варшавского повстанца, бывший волосной писарь Косовской волости, погиб в 1919 году от рук петлюровцев. Он расплачивался за своего сына Антона – участника взятия Зимнего Дворца в 1917 году, служившего до этого в Преображенском полку, перешедшем на сторону Октябрьской революции; затем Антон воевал в рядах дивизии под командованием Василия Ивановича Чапаева. Расплатился дед мой и за зятя, Илью Даниловича Диброву, командира красного партизанского отряда, бывшего грозой беляков и белых банд на Кировоградщине в гражданскую войну. После войны семья нашла в тайнике газеты деда – «Правду», почти с первого ее номера.

Волостное село Косовка во все века славилось прочными корнями трудолюбия, высокой культуры и лучших традиций вольнолюбивого народа непокорившихся. Так что и в октябрьской буре 1917 года село выдвинуло новому времени многих, в том числе и указанных выше революционно настроенных односельчан.

Мне и сверстникам моим посчастливилось родиться вскоре после того, как Великая Октябрьская социалистическая революция расколола мир на две системы – систему социализма и систему капитализма. Над нашим молодым отечеством еще раскатывалось эхо десяти дней, которые потрясли мир. В этой обстановке мое поколение росло верными последователями своих отцов и дедов, доказав это тем, что выстояли и победили в доставшихся на нашу долю, и тоже потрясших мир своей значимостью тысяче четыреста восемнадцати днях. И выстояли потому, что со дня рождения нас оведали самые высокие идеалы

человечества – свобода, равенство, братство, интернационализм, бескорыстие, радость созидания, самопожертвование во имя своих идеалов.

Выросла я на руках молодых энтузиастов этой исторической эпохи, друзей и товарищей отца – первого комсомольца села, и матери, в 19 лет возглавившей первую коммунистическую ячейку волости, со временем персональной пенсионерки союзного значения. Шла активная борьба с косностью религиозных убеждений, с попами и церквами, ставшими нередко убежищами и местом хранения оружия для врагов советского государства, священнослужители были не простонародьем, а элитой, и именно к ним обращались наши враги за помощью. Следует подчеркнуть, что страдали священнослужители именно по причине вышесказанного, а не за свои религиозные убеждения, это точно знаю от очевидцев. Например, ЧК Александрии стало известно о посещениях белогвардейцами александрийского батюшки. Обыск, сделанный в его доме, ничего не дал. Тогда с обыском чекисты пошли в церковь, на колокольню. И вот на колокольне, под полом обнаружили склад оружия. Задание это выполняли молодые чекисты, в том числе и моя мать, от которой мне в подробностях известен этот факт. Батюшка Косовской церкви не был замешан в связях с белогвардейцами, его не только никто не тронул, но даже на его дочери Марфе был женат один из первых, активнейших комсомольцев села, Лелека Михаил, который был лучшим другом моего отца. И, конечно же, ее, как дочь священнослужителя, никто не преследовал, а их дети окончили институты.

Молодежь внедряла свои советские обряды, сама создавала их. Так, в Користовской комсомольской организации было принято решение вместо крестин устраивать звезды новорожденных. Пример этому подала моя мать. На торжественном первомайском собрании секретарь райкома комсомола Яша Шахунянц, держа меня на руках, торжественно дал обещание, что отныне комсомол берет шефство над озвезденной Маей (имя здесь же дали в честь Первого мая) и воспитает ее в духе любви и преданности своему Отечеству и верности марксистско-ленинским идеалам. В протоколе собрания было записано, что «учитывая заслуги родителей в деле организации Коммунистического Союза молодежи, дать имя их дочери Мая, принять ее на этом торжественном собрании в комсомол, а по исполнении 16 лет выдать ей комсомольский билет с шестнадцатилетним стажем». Родителям был вручен протокол собрания, хранившийся в семье до Великой Отечественной войны, которая лишила нашу семью крова и всего имущества.

Это было время высокой творческой активности молодежи, которая ломала старые стереотипы, создавая свои, народные законы, училась самостоятельно принимать ответственные решения, бороться с врагами молодой республики, стоять за нее не на жизнь, а на смерть, ликвидировать неграмотность и многое, многое другое. К слову, мать моя в стычке с бандитскими группировками получила тяжелое сквозное пулевое ранение в области сердца, и ее шрамы были для меня в детстве первым уроком о классовой борьбе, о героической молодости мамы.

С раннего детства, вращаясь в этой среде, училась я у комсомольцев оптимизму, активности, бескомпромиссности, я пела их песни времен революции и гражданской войны: «Смело, товарищи, в ногу», «Интернационал», старинные народные песни о Кармелюке и т.п. Моеими сказками были рассказы очевидцев, односельчан, друзей, сподвижников героев гражданской войны. Свою принадлежность к комсомолу я воспринимала серьезно и с детской ответственностью – носила значок КСМ до поступления в школу, с пренебрежением относилась к шуткам непосвященных взрослых.

Как только стала на ноги, сама находила дорогу в РК ВЛКСМ и бабушка знала, где меня искать. Писать и читать меня научили в четыре года, и я стала, не сознавая того, участницей ликвидации неграмотности, помогая одолевать грамоту тете и ее соседкам, которые меня часто звали: «Майя, как пишется та буква?». С раннего детства я любила слушать рассказы дяди Антона о переходе Преображенского полка на сторону революции, их марш-броске из Царского села в Петербург, участии взятия Зимнего Дворца, о том, что именно юнкера дольше всех сопротивлялись, а не так, как сейчас их рисуют молодыми и безответственными, сразу разбежавшимися. Рассказывал дядя и о жестокости, свирепости женского батальона, теперь часто любят говорить о том, что они с визгом тоже разбежались, как и юнкера. Кому-то очень хочется доказать то, что царское самодержавие вовсе и не защищалось и оставило все на произвол судьбы, делая этим медвежью услугу как царю, так и армии России; по сути отстаивая точку зрения, что власть передали из рук в руки без сопротивления, чему противоречат рассказы очевидцев и участников революции. Это так же противоречит простой логике: если отдали власть большевикам без сопротивления, то тогда кто же воевал в гражданскую войну? Эта война по сути дела, была продолжением революции, борьбы за власть.

Дядя Антон охотно отвечал на бесконечные расспросы о Василии Ивановиче Чапаеве и Фурманове, о боях и, в частности, о подробностях боя, где погиб Василий Иванович, оторвавшийся далеко вперед с передовым отрядом от дивизии. Заслушивалась я рассказами дяди Ильи Дибровы, бывшего с ранних лет каторжанином за революционную деятельность, о его побеге из-под расстрела, о вооруженном сопротивлении конвою, в казематах и побегах; о его боях совместно с К.Е.Ворошиловым, Примаковым в годы командования красным партизанским отрядом, о совместной с ними ликвидации семеновцев. Слушала рассказы отца и его сослуживцев о Григории Котовском. Из первых уст знаю подробности его жизни, богатой легендарными и почти неправдоподобными его действиями, знаю и подробности его трагической смерти, ставшей тяжелым ударом для всех, беззаветно любивших его, однополчан отца. Именно Г.И.Котовский подарил К.Е.Ворошилову лошадь во время всесоюзных маневров в Бердичевском районе, на которой Климент Ефремович появлялся в торжественные дни на Красной площади, и которую мое поколение знает с детства. Подробности об этой умной и красивой лошади заняли бы много страниц, т.к. в дивизии эта лошадь славилась своей сообразительностью, находчивостью и даже хитрыми своими выходками. Много я слышала от отца о М.И.Буденном, с которым отец много раз встречался на маневрах, совещаниях, съездах. От отца я впервые узнала о лидере германской компартии Вильгельме Пике, члене Исполкома Коминтерна, с которым отец неоднократно встречался, и о многих партийных и политических деятелях Украины, с которыми отцу приходилось встречаться по службе, на конференциях, съездах.

Все эти рассказы настраивали на героические действия и подвиги. С детства во мне был мальчишеский задор, который проявлялся совсем неожиданно, т.к. я была стеснительной и немногословной. Так, в пионерском лагере, когда наш «отряд» козаков-разбойников оказался в безвыходном положении, я взяла командование на себя и повела «отряд» через глубокую балку, заросшую густой крапивой выше нашего роста. И это при том, что были мы голые до пояса, в одних трусах. Все, увидев, что я бросилась в крапиву, сразу последовали за мной. «Враги» козаков сразу опешили, такого не ожидали, и мы победили. Обожженные крапивой, мы почти не спали три ночи, но никто меня не обвинял в этом, все чувствовали себя героями.

Свое стремление, наследовать героические примеры взрослых, дети могли также проявить в спортивных кружках военно-прикладного направления. Так, уже в шестом классе Алма-Атинской школы № 14, я с большим интересом и удовольствием окончила курсы санитаров и получила свой первый оборонный значок «ГСО» (Готов к санитарной обороне). Очень гордилась тем, что одной из первых освоила бинтование головы, т.н. «шапку Гиппократата». Пользуясь высоким ростом, скрыла свой возраст и поступила в Клуб «Осоавиахим» (ДОСААФ), окончила курсы по противохимической обороне и получила второй значок – «ПВХО» – готов к противовоздушной и противохимической обороне. Одновременно сдавала нормы на значок «Готов к труду и обороне» – «ГТО». В это же время, до лета 1938 года окончила при «Осоавиахиме» курсы снайперов, получила навык стрельбы из всех видов ручного оружия, в том числе ручного пулемета и пулемета «Максим», получила значок мастера спорта «Ворошиловский стрелок». Таким образом, будучи школьницей, одолевала курсы со сложной программой, рисовала в детской художественной студии при Дворце пионеров, успевала, как все дети, играть в казаков-разбойников, ездить на велосипеде, лыжах, коньках, фехтовать деревянной «саблей»...

В годы войны мне это очень помогло в подпольной и партизанской борьбе, давало уверенность в себе, смелость в выполнении заданий и гордость за порученное мне дело. Причем, чем сложнее и опаснее было задание – тем большая гордость одолевала меня, да и всех моих друзей, товарищей по борьбе с фашизмом. Даже моя учеба в художественном кружке Дома пионеров дала свои плоды – мои карикатуры на фашистов веселили друзей по борьбе, заставляли улыбаться командира, людей старшего возраста. Отдельные из карикатур сохранились и находятся в Национальном музее Великой Отечественной войны.

Много в нашем развитии давали пионерские лагеря, находившиеся в горах, на высоте до 4 тыс. метров, где нередко облака шли по территории лагеря, накрывая густой белой пеленой все вокруг, как молоком заливая окрестность. Здесь мы впервые учились охране лагеря, дозорам, разведке подступов к лагерю – ведь на сотню километров вокруг не было населенных пунктов, а каждый, случайно появившийся человек, оказывался под нашим «прицелом».

Нам, детям, отдавалось все лучшее в стране. Обстановка учила нас быть хозяевами там, где жили, учились, развлекались. Уже в те го-

ды мы не чувствовали себя иждивенцами, нам не приходило в голову упрекать старших в каких-то недостатках или словами (как теперь нередко приходится слышать) – «Что вы нам оставили?». Мы с детства были уверены (так нас учили) в том, что будущее зависит лично от каждого из нас. Мы пытались всего добиваться своими руками, были счастливы, изобретательны, активные, не упускали возможности все постичь, испробовать, сделать, научиться.

В школе нас обучали слесарному и столярному делу, работе на токарном и слесарном станках. Росли мы не белоручками и недотепами, а настоящими людьми. Например, я сама с пятого класса ремонтировала велосипед, клеила покрышки, камеры, галоши и др. резиновые изделия, точила простые металлические детали и т.п.

Довольствовались мы малым, доступным для того времени, радовались белым парусиновым спортсменкам, поддерживали их вид зубным порошком, а белая блузка с красным галстуком была вершиной моды. Мы никогда не боялись в любом коллективе говорить то, о чем думали, говорить правду, так как нашей правдой была наша действительность и наша Родина. Да, мы были по-настоящему счастливы. И дело было не в том, кто из нас находится в избранном обществе, а кто в простой семье тружеников, т.к. школа, кружки детские, пионерлагеря были доступны одинаково всем и среди нас не было деления на касты. Авторитет каждого зависел от его знаний, умения, расторопности, аккуратности.

Нас вырастили не просто благодарными потомками, а сознательными последователями социалистического строя, родившегося на одной шестой части земного шара, последователями политических убеждений своих отцов и вырастившей нас страны.

И было само собой разумеющимся то, что в первые дни начала Великой Отечественной войны, видя нависшую опасность над нашей страной, мы остро почувствовали и свою ответственность за судьбу Отечества. Мы не могли представить себя вне рядов его защитников. И не удивительно, что именно из выпускников школы 1940-1941 годов, моих ровесников, возвратилось живыми с войны только трое из каждой сотни. И вспоминаются при этом слова моей одногодки писательницы Ольги Либединской: «Сверстники мои! Счастливое и трагическое поколение» («Зеленая лампа»). Для отдельных из нас трагедия начиналась еще в 1937 году.

Так, мой отец, пример преданности своему народу, пример трудолюбия был назван врагом народа, а для матери и для меня были готовы документы в ГУЛАГ. Спас случай, а точнее – боевой друг отца, служивший в Алма-Атинском КГБ, ночью, перед арестом мы тайно выехали. Из самой общительной и вечно веселой, в свои 14 лет я стала намного старше, сама чуждалась однолеток (чтобы меня не оттолкнули). Потускнели глаза, замкнулась в своих мыслях о том, как помочь отцу, как доказать его правоту. Писала в «Правду», писала И.В.Сталину о том, какой преданной Родине воспитывал меня отец, каким был он сам, коммунистом и патриотом, поэтому не может он быть врагом народа.

В 1939 году прочла в журнале «Огонек» о первой женщине-капитане дальнего плавания Анне Щетининой и удрала из дому в Херсонское мореходное училище им.Нахимова. Правда, меня опередила телеграмма матери к директору мореходки с просьбой не принимать меня. Мне было не уютно среди намного старших меня абитуриентов, но я упорно сдавала экзамены. Окончилось тем, что директор, вызвав меня, долго доказывал, что мне надо окончить десятилетку и потом меня обязательно примут. Обнадеженная я возвратилась домой, но война помешала мне осуществить мою мечту.

Поступок мой с мореходкой оценили в школе, я снова стала в ряд лидеров, как и до 1937 года. Поступила в комсомол, и меня приняли, не взирая на то, что отец был репрессирован. Стала пионервожатой, причем, седьмой класс настоял, чтобы именно я была у них пионервожатой. Была старостой группы, по-прежнему отлично училась. Помогали этому сведения о том, что вскоре может возвратиться реабилитированный отец. Но несмотря на это, жизнь показала, что наша действительность дала нам широкую возможность чувствовать и видеть прекрасное, иначе мы не имели бы своей целью – прекрасное будущее.

Настоящим торжеством в доме нашем стало возвращение отца в декабре 1940 года. Приехал он неузнаваемо постаревшим и... инвалидом в свои 38 лет. Тем не менее, это не помешало ему одному из первых 22 июня 1941 года подать заявление с просьбой отправить добровольцем в действующую армию для защиты Отечества. Услышали мы его заявление по радио из Москвы, где отец находился в командировке. И вот снова четыре года, где бы я ни была, думала об отце, а зная его характер – быть всегда там, где опасность, зная, что он комиссар, мало оставалось надежд на то, что он останется жив – в бою впереди

полка, в затишье – в окопах с солдатами, по пояс в воде (Ленинградский фронт), свой офицерский поек делил с адъютантом, дневальным или оказавшимися рядом солдатами.

Воевал заместителем начальника политотдела 5-го кавалерийского корпуса, возглавлял который будущий министр Обороны СССР Андрей Антонович Гречко. Корпус выходил в глубокие тылы немецкой группировки на Барвенково-Лозовском направлении и громил ее в районе Александровки, Славянска, Красноармейска. По личному поручению А.А.Гречко отец выводил из окружения 60-ю кавдивизию в предельно сложных условиях форсирования реки Северский Донец, под непрерывной бомбежкой и артобстрелом. Участвовал комиссаром 1156-го стрелкового полка во взятии г.Мемеля (один из последних оплотов фашистов, за который они стояли насмерть), за что награжден очередным орденом – Боевого Красного знамени. Был трижды ранен, тяжело контужен и снова рвался на фронт. Участвовал в жесточайших боях по ликвидации Курляндской группировки противника, причем, это уже будучи инвалидом ВОВ I группы, т.к. получив эту инвалидность, категорически отказался от выезда в глубокий тыл страны и добился через Верховное Главнокомандование отправки снова на передовую. Пишу это потому, что все годы жизни отец был для меня примером честности, трудолюбия, беззаветного служения Отечеству. О военной дороге отца я узнала только в декабре 1945 года.

Но возвращаюсь в июль 1941 года. Первые недели войны отрезвили нас, романтиков, знавших уже о финской войне, о войне на Халхин-Голе, но смутно т.к. были они далеки от нас и уму школьника еще не подвластны. А здесь, теперь, мы были более взрослыми, а вокруг не единицы – а все шли на фронт. В военкоматы мы ринулись вполне сознательно, хотя нас еще не принимали всерьез и требовали не путаться под ногами, особенно нас, девочек. Мои банты в косах, в лучшем случае вызывали грустную улыбку: – «Иди подрасти, и на твою долю ещё хватит».

Эвакуируясь с семьей И.Д.Дибровы, я с двоюродной сестрой Людой Дибровой не пропускала ни одного военкомата. Пытались мы присоединиться к отступающим или к идущим на фронт воинским частям, но у каждой из них находился обоснованный отказ в приеме нас. Но я не унывала, в кармане у меня лежал важный документ – последняя фронтовая открытка отца маме: – «Если Майя по-прежнему рвется на фронт, то не удерживай ее».

Военкоматы уходили в тыл быстрее, чем мы настигали очередной населенный пункт. Тогда мы с Людмилой увязались за одним из отступающих стрелковых полков. Но за селом Великая Писаревка Сумской области, в проливной дождь, глядя, как мы увязаем в грязи, подошел к нам комиссар полка: «Дочки, мы сейчас уже в кольце врага и будем с тяжелыми, смертельными боями прорываться к своим. Не имеем мы права брать вас на верную гибель». И добавил: «Не отчаивайтесь, Родину можно защищать и в тылу врага».

Поняв все окончательно, мы пересмотрели свои планы и решили возвращаться на Кировоградщину где (из разговора наших матерей мы знали) И.Д.Диброва остался для организации партизанского движения.

Постоянно голодные, в проливные дожди, а затем в мороз и снег, не по сезону одетые, мы шли около месяца по дорогам войны. Все лучшее из одежды променяли на еду. Дорога, которую мы прошли пешком по Сумской, Харьковской, Полтавской, Кировоградской областям только укрепили в нас волю, ненависть к врагу. Сожженные, опустошенные села, встречи с полицией и немецкими карателями, сопровождавшими пойманных и найденных окруженцев в лесах, советских воинов, как правило, раненых, в разорванной, окровавленной одежде, поддерживавших друг друга. Расправы фашистов над местным населением, пытавшимся спрятать, спасти наших воинов. От бессилия помочь чем-то разрывалось сердце, мы ждали своего часа мести за все это. Впервые в жизни мы столкнулись с реальными последствиями жестокой войны. Мы шли как будто вымершими селами, в центре и на окраинах которых, а так же на проселочных дорогах, на виселицах качались от ветра заледеневшие советские люди, патриоты нашего Отечества, с доской на груди «Партизан», а часто – «Бандит», т.к. немцы не считали партизан одним из родов войск. Случалось видеть неглубокие ямы, которые, по рассказам местных жителей, копали сами приговоренные к смерти, а фашисты расстреливали во время копания ямы. Немецкие власти, запрещали хоронить этих наших людей под страхом расстрела, и эти ямы с трупами так и стояли не закопанными.

Люди прятались в домах, боясь выйти во двор даже днем, но нас, блуждавших по дорогам войны, они принимали на ночлег, обогревали, кормили, как говорили «Чем Бог послал», деля с нами кусок хлеба, соленый огурец, миску похлебки. И всегда мы чувствовали, что в нашем лице они кормили и согревали своих сыновей, находившихся на

фронте, дочерей, потерявшихся в водовороте войны. Но встречались и предатели – полицаи, старосты сел, сыщики и другой сброд, которых мы учились избегать, обойти, а порой, в зависимости от ситуации, дать отпор.

Так начиналась наша большая, серьезная учеба борьбы в подполье, в окружении врага, встречая его лицом к лицу. Усилилась наша наблюдательность, способность быстро сориентироваться, принять решение, по взгляду, не сговариваясь найти выход из положения, принять в конкретном случае самую удачную легенду. Именно поэтому мы с Людмилой в дальнейшем выполняли сложные задания без единого провала. И именно поэтому командование подполья, а затем и партизанского соединения посылало на задание нас вдвоем, не разъединяя, не подменяя кем-то другим.

К концу декабря 1941 года мы добрались до Александрии. Первые встречи с бывшими соучениками, товарищами по школе определили все дальнейшее. Алеша Абоян и Шурик Уколов доверили нам тайну о существовании в Александрии действующей подпольной партийно-комсомольской организации, возглавляемой опытными большевиками и офицерами из окруженцев. В эту организацию мы были приняты безоговорочно и с радостью. Руководил Александрийским подпольем в это время окруженец, генерал Чичканов Александр Семенович. Надо сказать, что надежда наша на встречу с Дибровой И.Д. не оправдалась. В это время и до конца 1942 года он обучался в диверсионной школе. Но об этом мы узнали гораздо позже.

Одной из основных задач в это время было создание советского подполья по селам, районам, прилегающим к Черному лесу, так как конечной целью ставилась вооруженная борьба в составе партизанского отряда. Мы занялись организацией групп из числа окруженцев и освобожденных из лагерей военнопленных для переправы их в партизанские отряды. Главное место в этом занимала устная и письменная агитация, пропаганда населения на срыв мероприятий и указов оккупантов, разведка дислокации немецких войск и боевой техники, оказание помощи в укрытии лиц еврейской национальности и мн.др.

Я была направлена в село Косовку, где родилась я, мои родители, деды, прадеды, где были ближние и дальние родственники, но никто не знал меня, т.к. там я не проживала ранее. В Косовке я встретила с моими родственниками Андреем и Михаилом Варавами, и стала одной из организаторов подпольно-диверсионной организации села. В

декабре 1941 года состоялась первая в селе официальная встреча патриотов – подпольное собрание, где присутствовали Андрей Варава, Михаил Варава, я, Ольга Шульга и Нина Синицкая. Следует отметить, что устраивали эти встречи мать Андрея Варавы – Василиса Никитична и сестра Дора Федосеевна. Они прекрасно понимали ту ответственность, которая ложилась на них и на всю их семью и опасность подобного мероприятия. А у Доры было двое малолетних детей – Володя и Тамара. (Тамара ныне проживает в Киеве). Василиса Никитична всегда была нам как мать, принимала у себя и скрывала подпольщиков и партизан, помогала одеждой, продуктами, поддерживала добрым словом и мудрым советом и всегда называла нас «мои детки», подсовывая вкусный кусочек за столом. Чудом она осталась жива, потеряв на войне двух сыновей и пятерых зятьев-офицеров. И еще многие годы, со слезами на глазах вспоминала погибших членов подполья, ее деток и их друзей, оставшихся в живых: «Как они друг друга берегли, как они друг другом дорожили. Не все родные братья и сестры так преданы были друг другу!». Нам, оставшимся в живых, были эти слова дорогим откровением. Часто, глядя смерти в лицо, мы свои поступки и действия считали само собой разумеющимся, естественным и только после войны осознали, как это выглядело со стороны, в глазах мудрых, старших, близких людей. Следует отметить, что с годами я все чаще вспоминаю те бурные и трагические годы нашей юности. И, следует сказать, что с удовлетворением взвешиваю поступки свои и своих друзей по борьбе, ни в чем не находя темных пятен, сомнений, стенаний в своих судьбах. Мы перед жизнью выдержали свой экзамен в честности, преданности Родине, в чистоте своих помыслов. В мирные годы может звучать даже высокопарно то, что многие из нас никогда не задумывались над тем, что дело наше опасно, мы даже были по-своему уверены, что придется погибнуть, не дожить до окончания войны, где мы видели только Победу! Это как раз то, что называют «стояли не на жизнь, а на смерть». И это не громкие слова! С другими мыслями в подполье не выдерживали, партизаны не были бы настолько смелыми и решительными, боясь смерти, а точнее – всегда помня о ней. Борьба в тылу врага была не игра с принятием присяги в верности, со словами «Пусть покарает меня рука товарищей», с протоколами... Мы все были добровольцами, знали, на что мы идем, и было не до бравирования словами. Война есть война, и все остальное из нее вытекает независимо ни от чего другого, кроме самого главного – защиты Отечества. Да, мы шли на смерть, и

пусть теперь пустословят о том, что война выиграна большой кровью. Это была наша кровь, а кто еще вправе ею распоряжаться если мы сами искали Победу, говоря, что «мы за ценой не постоим». Пусть кому-то эти слова из песни – обычная лирика. Нет, это не лирика, это драма нашего поколения, драма, правдивая в каждом слове.

Возвращаюсь к первому заседанию Косовского подполья. Мне было поручено осуществлять связь между селами Косовка, Новоалександровкой и городом Александрией. При этом, я оставалась членом и Александрийского подполья, осуществляя связь между селами, выполняя другие задания. Это наряду со всеми главными задачами подполья:

Разведка безопасных подходов к Черному лесу в районе Знамянки, сел Плоское, Пятихатки, Дмитриевка;

Решение вопросов безопасного прохода людей – групп товарищей и отдельных лиц на случай ухода в лес; Проводники;

Подбор людей из окруженцев, бежавших из лагерей военнопленных, местных жителей окружающих сел;

Агитация и пропаганда населения на срыв указов и мероприятий немецкой властей;

Спасение населения от угона в Германию и многое другое, связанное с борьбой в тылу врага.

Перечисленные задачи в одинаковой мере стояли перед всем подпольем, а результатами мы постоянно обменивались.

Предлогом для моих походов в Александрию было посещение сестры Людмилы, которая по заданию подполья тоже ходила в Косовку, если я долго отсутствовала.

Приходил опыт, мы крепили духовно и политически. В Александрии появился поэт – капитан медслужбы Троянker Ефим Михайлович, окруженец, член подполья г.Александрии, сатирические стихи и поэмы которого разоблачали оккупантов, их жестокость и мародерство, беспощадно осмеивали Гитлера и Геббельса, их методы пропагандистской работы. Все это использовалось в наших листовках, вселяя веру населению в непобедимость советского оружия, советского народа, поднимая боевой дух, привлекая новые силы в подполье.

Были у меня две общие тетради с этой «лирикой», наиболее удачными текстами для листовок. При очередном уходе для разведки перехода линии фронта, эти тетради я передавала Марии Микизиль (она погибла во время войны). После войны ее мать рассказывала, что когда перекрывали соломенную кровлю дома, обнаружили тетради из-

ьеденные мышами. К сожалению, эти остатки тетрадей не сохранили. Не поняли их цены.

Листовки писались вручную, приходилось писать по 100-150 листовок за один присест, немедленно распространять, т.к. хранение их стоило жизни. При распространении листовок и выходах для связи, как само собой разумеющееся, осуществлялась разведка дорог и населенных пунктов, выявлялось наличие немецких контрольных пунктов, полицейских участков, немецких комендатур, располагающихся по нашему пути следования родов войск, их количество и т.п. Естественно, все держалось в памяти, для чего всю дорогу повторялось, чтобы не забыть.

Лучшими местами для распространения листовок были базар, вокзал, церковь и другие многолюдные места. При этом никогда не позволялись несогласованные, не продуманные, а тем более, легкомысленные действия и такие действия расценивались руководством подполья как разоблачающие подполье.

В начальный период Александрийское подполье, возглавлявшееся генералом Чичкановым, окруженцем, активно готовило (в период наступательной операции 1942 г. на Харьковском направлении) при приближении линии фронта к Днепру, восстание Александрийского и примыкающих к нему подполий для отвлечения на себя сил противника при форсировании советскими войсками Днепра. Планировалось это на высоком профессиональном уровне, с учетом обеспечения подполья оружием.

Но после неудач Советской Армии на Харьковском направлении восстание было отложено, а генерал Чичканов ушел через линию фронта на Большую землю. Подполье возглавили Сидоренко Леонид Михайлович, Яковенко Яков Кириллович.

Зная, что рано или поздно нам придется переходить в лес, к открытым действиям, в 1942 году из Александрии была направлена в Черный лес группа товарищей (Алексей Абоян, Скринник Владимир, Козинец Шура и др.) для попытки обнаружения уже действующих партизанских отрядов и соединения с ними. Для привлечения внимания партизан, они взорвали несколько гранат, вели стрельбу в Черном лесу. Попытка успехом не увенчалась, а немного позже повторили это снова. Из Косовки, в состав группы входили Мария Микизиль, я, Нина Синицкая, Александра Ярошевская, Михаил Варава. Снова неудачно. На этот раз ходили без оружия, якобы искали потерявшихся из стада ко-

ров, кричали в лесу имена коров и шли вглубь Черного леса. Так было намного безопаснее.

Работа подполья усложнилась из-за частых облав немецких властей с целью поимки и угона советских людей на принудительные работы в Германию. Тогда мы сумели установить связи с людьми, которые предупреждали подполье о предстоящих облавах. Одним из них был Задериенко Даниил, бывший бригадир колхоза им.Щорса. Таким образом, мы сумели спасти от угона в Германию сотни, а возможно и тысячи наших граждан, т.к. сообщения об опасности очень быстро по цепочке распространялись в соседние села. Хочу отметить то, что гитлеровцы оценили удобство оставления колхозов, т.к. председатель и бригадиры были поставлены в положение безвыходное: – «Работал на советы – работай и на нас или к стенке». Многие оставались работать, т.к. в заложниках была вся семья. Но такие люди зачастую оставались нашими, советскими и очень много сделали как для населения, колхозников, так и для работы подполья. Например, разрешали брать овощи, зерновые культуры, конечно соблюдая максимальную осторожность, не требовали работать на совесть.

После ареста товарищей из Александрийской подпольной организации зимой 1942 г. и расстрела многих из них, оставшиеся члены ее перешли на нелегальное положение. В числе расстрелянных оказался и муж моей сестры Людмилы Дибровы – Владимир Скринник. С этого времени связь моя с Александрийской организацией прекратилась, но увеличилась нагрузка в Косовской организации, ставшей многочисленнее и активнее в своей работе и диверсиях. Продолжался сбор оружия. Людмила полностью перешла на нелегальное положение, прятывалась в селах Косовка, Ново-Александровка. Все подполье жило одной мечтой, и всю работу вели с расчетом на активную подготовку к переходу в лес, создание партизанского отряда.

В начале 1943 года исполнилась заветная мечта всего подполья. Было так, в начале февраля 1943 года встретился со мной руководитель Косовской подпольно-диверсионной организации Гужеля Харлампий Григорьевич, обязал явиться в условленное место. Гужеля Х.Г. повел меня в село Ново-Александровку, в дом на окраине села. Усадьба примыкала к начинавшемуся просторному лугу, заросшему кустарником, ивами. С другой стороны – выход в поле. Одним словом, место для явок отличное. Усадьба принадлежала руководителю Ново-Александровского подполья Василию Ивановичу Бобошко, с которым

я уже не раз здесь встречалась. Но в этот раз, по особо тщательно рассставленным постам, которые только мы, подпольщики могли заметить, встреча предстояла с особо важным лицом или лицами: у калитки на лавочке сидел сын Бобошко, Михаил с девушкой Татьяной, их я уже знала, как постовых. Во дворе отчищал снег мужчина, в спину я его тоже узнала, Свирид Руденко – муж Татьяниной сестры. Этого было достаточно, чтоб понять все, тем более, что были явно посты еще и секретные, конспирация была на уровне. После сильного мороза, в теплой комнате, чистой, убранной яркими ткаными дорожками, казалось что попала я в другой мир. Долго сидели молча, вопросы были неуместны. Я ждала с нетерпением причины, которая привела нас сюда. Томительно тянулось время, наконец, в сопровождении Бобошко, в дом вошел, как мне показалось, человек высокий, в полувоенной форме – полупальто на хорошей цигейке («Московка»), хороших яловых сапогах (в оккупационной нищете это сразу бросилось в глаза), в шапке-ушанке. Черная борода опускалась между полами накинутаго сверху длинного тулупа. Все это я схватила взглядом в одно мгновение и поняла, что человек с Большой земли, остановилась взглядом на бороде, лице, слегка прищуренных глазах, в которых угадывалась легкая улыбка. Не веря своим глазам я бросилась к нему, нервы не выдержали и на глазах появились слезы. – «Так это я с такими партизанами буду бить фашистов?» – рассмеялся Илья Данилович Диброва и обнял меня. Да, это был мой дядя Илюша, заменивший мне отца в печальном 1937 году. Уже более двух лет я не испытывала объятий родного человека. Здесь было два чувства – личное и общее, ответственность перед долгом защиты Родины и теперь возможность иметь рядом человека родного, надежную защиту от непродуманных поступков, иметь человека, на которого можно во всем положиться, на что я уже давно не могла рассчитывать.

До встречи со мной, Илья Данилович попросил руководителя Косовского подполья дать ему для связи и разведки двух-трех опытных подпольщиков и был очень поражен, когда Гужеля назвал ему меня и его дочь Людмилу. Он же сам, лично проводил нас в эвакуацию, надеясь развязать себе руки, оставаясь в подполье и избавляясь от заложников, какими будут члены его семьи. Но судьба распорядилась иначе.

От дяди Илюши шел дух крепкого мороза и надежности. В это время подошла и Людмила, еще накануне, тоже со слезами узнавшая

отца. В этот день мы получили первое боевое задание командира десантной группы, прибывшей с Большой земли для организации партизанского движения на Кировоградщине и координации действий разрозненных отрядов, увязки их действий с действующим подпольем¹.

С этого времени нашей задачей было установление постоянной связи с тяжело болевшим (неудачное приземление) И.Д.Дибровой, находящимся все время на новом месте, и членами десантной группы, оставшимися для работы в Знамянском районе – села Заломы, Плоское, Пятихатки, на расстоянии 40-45 км от с. Косовки.

Несколько слов о подробностях выполнения заданий – выход на связь для передачи и получения сведений, для разведки определенных сел, районов, дорог... До того, как немецкие власти заподозрили о существовании подполья, ходили днем, прикрываясь тем, что идем к тетке, к родственникам, идем выменять где-то соль и.п. Это было намного легче, чем ходить ночью. Мы встречали полицаев и улыбаясь осыпали их девичьими вопросами, шутили с ними, сердитым предлагали бутылку самогона, закуску, которую нам собирало подполье, друзья. И неприятных опасных стычек с ними просто не было в моей практике.

Ночевали в дороге летом, предпочтительно в скирде на поле, а в холодные времена заходили в село и ночевали у селян, которые редко в этом отказывали. Но когда начались диверсии, то насторожились и немцы и по полиция. И здесь приходилось ходить предпочтительно ночью, чтобы не давать повода на вопросы полиции и местных жителей: «Что? Зачем? Куда?». В 1942 году на Кировоградщине летом была очень хорошая погода, но в поле появились волки, ночью идти не всегда и не везде было безопасно. Даже ночевки в скирдах требовали большой осторожности. Мы вылезали наверх скирды, не оставив при этом возможности волку воспользоваться нашей лазейкой, брали с собой махорку и посыпали след за собой. Сейчас даже трудно себе представить, как это мы 18-19 летние девчонки ходили ночами по незнакомым местам, как находили выход из ситуации, когда попадаешь на заранее предвзятого, обозленного полицая или немца, или целую их группу. Летом ходили босиком, в холод надевали обувь – клееные из автокамер т.н. чуни (глубокие галоши). В дальних походах (20-25 км) но-

¹ Судя по документу, который хранится у меня дома, Диброва И.Д. – командир группы организаторов партизанского движения, был десантирован Центральным штабом партизанского движения 17 января 1943 года. Комиссар Дзюрак С.З., пом. по разведке Коцаренко И.Г.

ги как правило растирались до крови из-за того, что обувь чаще всего была не по ноге. А портянки из старых тряпок, с рубцами, рваные. Нередко, при переходе ручьев, оврагов с водой набирали воды в обувь и шли в мокрых портянках, отчего ноги еще сильнее растирались.

А как-то я нашла нечто пушистое в виде ватина и пошила из этого и брезента, себе невысокие бурки для чуней. После двух суток перехода и после ночного отдыха я не могла стать на ноги. До сих пор помню это адское мучение. Мне казалось, что я стаю на густую щетку острых тонких иголок. А идти то надо! И только при моем нечеловеческом терпении, после нескольких километров ходьбы, боль немного утихала. Это просто ноги немели от боли. Теряли чувствительность. Люда не могла понять, почему у меня так болели ноги. Наконец она требует: «А ну покажи ноги!». И выяснилось, что мои ступни и ноги до колена покрыты густой щеткой стеклянных иголочек. Оказывается, я пошила себе бурки из стекловаты, которой раньше никогда не видела. Люда буквально сутки вынимала эти иголки и поражалась, как я могла идти! С такими ногами – только в госпитале лежать. Пришлось выпороть подкладку со стекловатой и выбросить, а идти дальше только в брезентовых тонких «сапожках» и чунях.

Как-то нас шло по заданию четверо. Идти надо было более 300 км и мы договорились с машинистом, нашим украинцем, что он нас подвезет поездом. Шли мы в сторону линии фронта – самое опасное направление. Сам машинист дал своему напарнику-немцу самогон, сало, яички (до сих пор за него молюсь у нас то не было и куска хлеба) и сказал, чтобы тот шел в вагон отдыхать, мол сам поведу поезд. А в это время он пустил нас в тендер и присыпал углем. Теперь тяжело даже себе представить, насколько этот машинист рисковал. Он знал, где мы должны сойти. Не доезжая до конечного пункта (на вокзале в таком виде не покажешься!) он подал знак, мы сползли с углем вместе к машинисту и повыпрыгивали на ходу. Но немцы (а это был состав с солдатами) заметив замедление хода поезда, начали выглядывать в окна, смеяться и показывать на нас друг другу. Когда мы переглянулись, тогда все поняли – мы были черные как негры. Нам, конечно, было не до смеха, все ждали, что немцы начнут стрелять. Но, слава Богу, наш вид их только веселил.

После этого, мы вспомнили случай, произошедший с нами еще до того, как оказались на оккупированной территории. Два партизана, перешедших линию фронта, рассказали, что по дороге к линии фронта

их подвозили и немцы, которые двигались обозом. Я и Люда потом называли их лгунами: «Вот уж выдумывайте, но вмеру!» А потом, оказавшись в немецком тылу, нам самим приходилось попадать в самые невероятные истории и использовать для достижения своих целей тех же немцев. Конечно, не всегда было гладко, иногда хотелось что-то «отколоть», просто слегка похулиганить. Возраст 18-20 лет! Как-то по дороге нас с Людой обогнала открытая грузовая машины, «упакованная» немецкими солдатами, сидящими на лавках с автоматами. Вдоль дороги тянулся обширный сад. А я заложила пальцы в рот и раскатисто свистнула (это я умела неплохо). Немцы мгновенно вскочили на ноги и направили автоматы на сад (он боялись рощ, посадок). И только потом я поняла, что им ничего не стоило дать очередь и по нас. Но, слава Богу, они о нас девчонках не подумали. Номер прошел, но больше я так не баловалась.

Однажды летом я шла вместе с Мишей Бобошко куда-то по поручению командира. Шли ночью. Хотя и светила луна, но под ногами было плохо видно. Шли лугом и вдруг я, шедшая впереди, провалилась с головой в глубокую копанку. Тропа была мокрая, скользкая по самому краю копанки. Миша меня вытянул, но пришлось всю одежду снять, выкрутить и идти в мокром дальше. Тогда это было все нормально. А через десяток лет спустя, во время встречи бывших партизан 9 мая в Александрии, я Мише сказала: «Как ты мог! Не сам шел впереди, а за мной пристроился?» «Да у тебя такая фигура была, что я любовался всю дорогу!». Вот такие мы были временами непосредственными.

Зима 1942-1943 года – это был тяжелый организационный период будущего партизанского соединения им.К.Е.Ворошилова. Значительно осложняла работу очень снежная и морозная погода. Но я уже прошла хорошую школу, что помогало в выполнении заданий, безошибочно угадывала, с кем можно общаться, как избежать конфликтов на немецких заставах, с кем притвориться глупой девчонкой, где отделаться шуткой или бутылкой самогона, а где вступить и в пререкания...

Одевалась я под местных жителей и хорошо освоила их манеру поведения, разговора, смеха. И нередко в те дни вспоминались стихи Джека Алтаузена, его поэмы о партизанах, которые с детства знала наизусть:

Как сюда вы пробирались, расскажите, братцы?

Где к траве, где к елкам, где овцой, где волком,

Отвечал Иван, руками управля с толком.

Где турой, где пешкой, где орлом, где решкой,

Отвечал Степан, нагайкой играя с усмешкой.

Не детской поэзией было полно наше детство, но ставшей нам
путевкой в жизнь, воспитав в нас мужество, патриотизм, силу воли:

Будьте тверже стали, чтобы не сказали,

Что вы с дрожью перед дулом сапоги снимали...

Этого автора не помню:

Раз повернувся татусь опівночі, чорний, худий і напружені очі,

Тільки у хату – за ним козаки, батька схопили, мов хижі вовки.

Тато спокійно: – синок, не тужи, жінко, не плач, я за діло помер.

“Швидше із хати!” – кричав офіцер...

Вот такая поэзия моего детства, формировавшая мою идеологию.

Получая задание от командира, одновременно мы получали подробное описание местности, если шли туда впервые, особые приметы ее, точные приметы людей, с которыми должны были встретиться; напоминания о возможных препятствиях и способах уйти от них, непредвиденных встречах и других неожиданностях. Задание излагалось предельно четко и целенаправленно, сопровождалось примерами из опыта гражданской войны, опыта лично И.Д.Дибровы. И приходилось признаться себе, что нам, с нашим опытом, еще невероятно далеко до опыта И.Д.Дибровы, и как ни странно, нас это радовало, внушало гордость за нашего командира, дядю и отца. Без расспросов все находили сами.

Следует отметить, что на Кировоградщине не только никто не удивился появлению в этих краях невоеннообязанного по возрасту И.Д.Дибровы, но наоборот, предполагались его действия как командира партизанского отряда и подполья еще с 1941 года. Диброва И.Д. был на Кировоградщине как символ борьбы и победы, как человек, который в мирное время занимался мирными делами и не стремился к власти, но в тяжелое для Родины время именно он становился лидером, командиром, умеющим повести за собой народ. Во все времена были такие люди, и таким был Илья Данилович Диброва. Доносы об этом от заподозренных поступали с первых дней оккупации немецким властям, ложились доносы от бывших обиженных революцией и советской властью. Во время моего ареста еще в январе 1942 года в Александрийской полиции, при допросах, основной акцент был направлен на действия якобы уже существующего отряда И.Д.Дибровы. Так, первый раз

меня, вместе с Людмилой и братом Владимиром Дибровой арестовали вскоре после возвращения в Александрию после неудавшейся эвакуации. Я как раз мыла волосы, длинные и густые, намылила, а здесь в дверь входят два полицаи (тогда двери днем не запирались):

– Кто здесь Диброва Людмила? А кто Мая Ярошевская (называют меня по фамилии мамы, кто-то хорошо помнил ее с гражданской войны и как коммунистку).

– Ярошевской у нас нет, отвечаю.

– А ты кто? Савченко? Идем и ты, там разберемся.

Не дали вытереть волосы, уже не говоря о том, чтобы домыть. На мокрые мыльные волосы завязала единственный мой тонкий платок. За шею текла вода, платок промок, а на дворе сильный мороз, под ногами скрипит снег. Скрип раздается на всю улицу, но нигде ни одного лица не видно ни на дворе, ни за заборами. Люди затаились и если смотрят, то через щель в заборе. Но видят из домов тоже, через щель в занавеске. Зная это, я подтянулась, вскинула голову – пусть видят, что не струсили, а считаем за честь свой арест врагами. В этом у нас еще не было своего опыта, и эту реальность еще не признавали до конца. И все же душа щемилась, т.к. уже видели и знали, чем это оканчивается, да еще с нашей родословной. Из соседнего двора слышали шепот:

– «Смотри, смотри, уже комсомольцев берут!»

Ранее забрали всех жителей города еврейской национальности и водили их на тяжелые работы, в том числе, на разборку разбомбленных зданий. На одежде у них был прикреплен знак – белая шестиконечная звезда на черном фоне. Со временем самых слабых начали расстреливать. Арест комсомольцев тоже не вселял никаких иллюзий. Буквально через несколько минут мои волосы и платок смерзлись в железные панцирь, но было не до этого. В голове витала одна мысль: «Хорошо если только за то, что комсомольцы. А если мы вдруг где-то оступились, замечены на встрече с товарищами?!» Ответа не было, поэтому нельзя было заранее даже обдумать ответы. А, конечно же, предстоял допрос, и, естественно, с пристрастием.

Оказалась я в камере-одиночке. Во-первых, постаралась снять с головы платок, т.к. морозом сковало голову. Но ничего не выходило, отдирали долго, в камере не топлено, и оттаять он не мог. Отдирали кое-где с волосами, наконец одолела. Расчесать волосы было нечем, да и невозможно, от мороза и мыла они были склеены, так что еле скрутила их в узел на затылке. А на голом топчане простелила платок и ле-

гла на него, чтобы высох. Время шло мучительно долго, я забывалась в полусне, хотя холод не давал уснуть. Периодически вставала согреться. Такой долгой ночи еще не было у меня. На следующее утро туго замотала влажную, липкую от мыла голову еле просохшим платком. Но это было как-то безразлично, я начала читать на стенах чьи-то короткие последние слова, последние наказы, презрительные реплики в адрес оккупантов и продажных земляков-доносчиков и полицаев, прощальные слова... Все было как в когда-то прочитанных книгах о героях гражданской войны. И поэтому все еще было полуреальностью, в которой я как бы играла роль героя... Нельзя было поверить в реальность происходящего.

Утром старик-надзиратель принес кусок хлеба, размером с двух спичечных коробочек и кружку воды. Хлеб был, как и везде для оккупированных, яркого коричневого цвета с зеленым отливом, из прелого проса, горький на вкус, это я знала не пробуя. О еде не было и мысли. И когда на следующий день старик принес снова хлеб и воду, то только сказал: «Вот сукины сыны, мокрую в мороз привели». Одна, не говоря в ответ ни слова, только читая стены, я провела в камере трое суток. Когда выводил полицаи в туалет (в камере ничего не было) то я присматривалась к обстановке и примерялась как оторвать доски задней стенки туалета и пролезть наружу. Нет, это не был выход удрать, т.к. туалет стоял на пустом месте, ни куста, ни постройки. Просто думалось о том, что если допросы не буду выдерживать, то сделаю это для того, чтобы уйти от полицаи подальше, чтобы он не кинулся догонять, а уже стрелял. На эту мысль навели меня стены камеры, где я провела все трое суток.

Но вот, наконец, повели меня к следователю-садисту, люто ненавидевшего советскую власть и нас, советских людей. Это был Пидковыря, будущий начальник полиции, не имевший понятия о человечности. Все подпольщики его хорошо знали и опасались, потому идя на допрос в голове была одна мысль – «Хотя бы не к Пидковыре!». Было невероятным сознавать, что все эти годы среди нас жили, скрывая свое обличье, наши враги. Да, меня таки привели к Пидковыре. Вопросы пока шли общего характера, но даже по ним было видно, что ничто хорошее меня не ждет. Вскоре зашел в кабинет следователя начальник полиции Юрків, поговору которого я поняла, что он западный украинец: – «Срочно продолжай последнее дело, а ее я забираю к себе». Я не знала что хуже, будто хуже могло быть. Юрків завел меня в свой ка-

бинет оставив охрану за дверью и заперев дверь с внутри. И я поняла, что сейчас все начинается...

Слушала вопросы, сидя на противоположной стороне его огромного, красивого, резного, из мореного дуба рабочего стола. А в голову лезли совсем не к месту мысли – «стол дореволюционный, из очень богатого дома, ага, видно купеческий»... А взгляд мой следил за красивой кожаной плеткой со свинцовыми кисточками на конце, которую Юрков, играючись, вертел в руке. Заметил мой пристальный взгляд, довольный эффектом, положил плетку в сторону, начал допрос, как бы не спрашивая, а констатируя факты, отрицать которые было бесполезно и незачем. Речь шла о людях, находящихся по другую сторону фронта.

– Значит отец коммунист, один из первых... Комиссар... воюет против наших освободителей, против немецкого Рейха... так?

– Так, – отвечаю, зная, что отца им не достать.

– А мать первая коммунистка на селе..., а раньше красная партизанка, так?

– Так, – отвечаю, догадываясь, что живы здесь те, кому она в гражданскую войну «наступила на большую мозоль», а такие конечно были. Вон как, двадцать лет в себе носили стремление отомстить..., жили, прятались, притворялись, а теперь сводят счета, пишут доносы, и конечно не только на моих родителей.

– Ну а дядько – червоный партизан, не давал белякам спокойно спать. Высокого полета птица, бедовый был парень! А как же, чекист, а потом депутат в горсовет, бессменный!

И что-то не заметно в словах Юркова ненависти, злобы, будто и в самом деле одобряя этого «бедового парня».

– Так, – отвечаю, видя что в полиции все как на ладони известно, радуюсь, что никого из них здесь нет.

Как же тяжело было тем, у кого родные и близкие находились на оккупированной территории и, по сути, были заложниками, если полиции или немецким властям было это известно. Но именно полиция, предатели из нашего народа были первоисточником всех интересующих гитлеровцев сведений, именно они были здесь наиболее опасными врагами, т.к. все сведения были у них в руках. Они были местными жителями и знали о нас все, что нужно было для «новых властей».

Как связывало это руки подпольщиков и партизан! Требовалась тройная осторожность и бдительность, тройная изворотливость.

– Ну, – продолжал Юрків, – а у таких родителей дочка-комсомолка! А как же?! Так что будем делать с этой дочкой? – и снова играет плеткой, довольно улыбаясь. Допрос вел на чистом украинском языке, правда, с незнакомым для меня выговором, но красивым, литературным. Незнакомый акцент не портил его.

– А чому не розмовляєш українською мовою? Бо в Казахстані її не учать?

Ну вот, и это знал, что приехали мы из Казахстана только перед войной. Этот враг как-то не вызывал ненависти... пока не вызывал. И не был парой Пидковыре, давившему цинизмом, грубостью, злостью. Говорил Юрків спокойно, с налетом иронии. Видя что перед ним неопытная девчонка, покровительственно улыбался. Я видела, что доносчик не упустил ни одного родственника-коммуниста, чекиста, партизана гражданской войны. Отвечала на вопросы, видя, что мои ответы ему по сути дела пока еще даже не нужны. О подполье не было ни слова, но в план Юрківа, было ясно, входил выход на значительную личность подполья, не спугнув никого заранее. У меня пока был один выход – притворяться на допросах глупой, наивной девчонкой, доверчиво откровенной. Тем более, что речь шла пока о людях недосягаемых. Хотелось думать, что Юрків будет верить и тогда, когда стану говорить уже неправду. Ведь впереди еще допросы настоящие! Одно время закралась у меня мысль, что Юрків ищет связь с партизанами, с подпольем. Часто улавливалось в его поведении и разговоре что-то наводящее на эту мысль: напоминания о Вильной Украине, свободной, самостоятельной, где для годится упоминалось, что и немцы этого хотят. И тяжело было понять, славит ли он фашистов как освободителей или имеет ввиду совсем другое. Сбивало с толку выражение его лица, глаз при определенных вопросах и констатации фактов им самим. Да и почти располагающее отношение. Ну просто как теперь в детективах – первый был страшный, а второй добрый. А пока еще шли допросы, на которых (в этом я была уверена) предполагалось убить мою бдительность, дать мне расслабиться. Это я поняла сразу. Однажды на допросе спрашивает: – «То що це ти ботинки валом зашнурувала?» Незлобивая ирония сняли с меня напряжение:

– При вашей власти не продают шнурки, да и марок нет.

– О! Це ти мене возвеличуєш, власть не моя, а германська!

А на следующем допросе дает мне новые шнурки под цвет ботинок.

– Ось бачиш? Продають! Тепер все продають, – сделал акцент на «все».

Почти за месяц допросов мне все время казалось, что я чего-то не понимаю, что в репликах Юркива есть что-то недоступное мне, чего я просто не могла предположить. Потом, когда я уже встретила с И.Д.Дибровой и по его просьбе подробно рассказала о допросах, Илья Данилович задумчиво произнес: – «Похоже, что искал он не просто подполье, патриотов, а искал с ними связь. Есть подполье в западных областях, украинское националистическое, это известно давно. Бывает, что ищут они связи с нами, чтобы действовать вместе с нами против фашистов. Но это для сведения, а конспирация – во главе всего! Да и не националисты хотят вместе с нами действовать против фашистов».

Уже после войны я узнала, что Юркив в какой-то ситуации был убит на встрече, на которую выезжал на запад. Кем убит? Немецкими властями или (это все догадки) украинскими националистами, которые были против совместных действий с советским подпольем? Это так и остается тайной. Но то, что именно Юркив отвел от нас смерть (Пидковья живыми не выпустил бы!) – это факт.

Затем, забегаю вперед, когда полицаи Александрийщины допекали, то я не раз давала наглый отпор: – «А ты знаешь кто такой Юркив? Ага, знаешь, ну смотри чтобы он тебя не научил как с населением надо разговаривать и вести себя». Если угрожали, то прямо говорила: – «Вот как раз иду в Александрию, все расскажу Юркиву, как вы настраиваете население против немецких властей и против полиции. Он научит!». Как правило, – отставали! Допросы длились около месяца, не спеша, затем Юркив сказал, что отпускает меня с условием, что буду ежедневно отмечаться в полиции. Люда и Володя были уже дома. Стало ясно, что отпустили нас, чтобы притупить нашу бдительность, установить за нами слежку и выйти на самого И.Д.Диброву или личность в подполье значительную. Следует сказать, что уже с 1941 года по Кировоградщине шли слухи о том, что здесь уже действует отряд под командованием Дибровы, которого хорошо помнили еще с гражданской войны как грозу белых банд. И.Д.Диброва вынудил в те годы даже командира карательного отряда Штыля давать сведения партизанам, ему, Диброве, сообщения о предстоящих карательных операциях против красных партизан!

В связи с нашим арестом подполье запретило встречи в нашем доме, были прекращены контакты с нами. А вскоре, когда я была уже

вроде вне подозрения у полиции, я была направлена на жительство и работу в с.Косовка. Вот здесь и началось мое перевоплощение в сельскую жительницу – носила бабушкину юбку, фартук и обязательно платочки на голове, латаную кофту, косы туго прятала под платок. Когда впервые меня увидела Люда, то даже руками всплеснула: – «Ой, на кого ты только похожа!». Ну, конечно, до войны мама одевала нас элегантно, красиво, по возрасту и по нашим броским стройным фигурам. У мамы был врожденный изысканный вкус ко всему, именно она нас одевала. Костюмчики летние и платья всегда были украшены букетиком «анютиных глазок» или фиалок, по сезону лета. Это был наш стиль. На стадион мы ходили в одежде спортивного покроя, с модными тогда галстуками из той же ткани, что и блуза. Но время нас изменило. Во вражеском тылу чем хуже и неопрятнее одежда – тем лучше; ни полиция, ни немцы не будут замечать, приставать. Много внимания нашей одежде уделял Андрюша Варава: – «Платок натяни пониже на глаза, спрячь брови». Андрей Варава взял сразу надо мной шефство, зная, что я хорошо владею оружием. Был случай, когда поручил мне ликвидацию старосты села, мужчины должны были остаться вне подозрения, т.е. быть в это время на глазах у полиции. Но план изменился, решили обойтись без стрельбы и я, по своей инициативе, занялась освоением холодного оружия, с кинжалом специально изготовленным. Научилась делать сильный удар в нужную точку. Теперь это звучит так, как очередное мое занятие в пионерской секции, но тогда гордость за полученное задание затмевала разум. Старшие товарищи, узнав об этом, запретили мне и думать о покушении на старосту, сказав, что я еще продолжаю опасную, но... игру! Объяснили, чем это чревато для близлежащего населения, а не только для меня. Конечно, это было время, когда мы еще учились конспирации и разумным в том положении действиям, борьбе в подполье, учились политике.

Продолжали изучать дороги к лесу и расположение немецких комендатур, полиции, немецких постов и т.п. С этой целью как-то шли Ольга Шульга, Мария Микизиль и я в Чигирин и для увеличения маршрута шли туда и обратно разными дорогами. Бабушке, у которой я жила в Косовке я сказала, что иду с подругами за солью. Бабушка переспросила с недоверием: – «В Чигирин? За солью?» Явно не поверила, но больше ни о чем не спрашивала, а дала мне ворочок из сырого домотканого полотна «для соли». Был февраль 1942 года, и хотя время было не очень снежное и морозное, но ветер в поле просто сбивал с

ног, одяжку продувало насквозь, тонкий платок мой на голове не спасал. И я под платок одела на голову бабушкин ворочок .

В каком-то селе нас пустили ночевать. В годы оккупации жители как сел, так и городов бесконечно ходили по областям, в село – менять одежду на сельхозпродукты, из села в город за обувью и одеждой, тоже в обмен на продукты. Оседлое население привыкло к этому, и путникам почти никогда не отказывали в ночлеге, не требуя никакой платы, наоборот, считали своим долгом дать горячей пищи, накормить путника. В хате топилась печь, разливая благодатное тепло. Разделись, и хозяйка на большой, белый скобленный стол вывалила из чугуна печеную тыкву, горячую, ароматную до головокружения. Все взгляды на стол! И только некоторое время спустя, обогревшись и наевшись тыквы, мы осмотрелись вокруг. Глядя на меня, девчонки начали заразительно смеяться: – «Мая, посмотри в зеркало!». Я глянула, а на голове у меня «шляпка» из ворочка, платок сняла, а о нем и не вспомнила. Хозяйка говорит: – «Та я бачила, а думаю, мож так треба».

Вообще наша молодость даже в опасных ситуациях давала себя знать. В 18-19 лет смеялись без видимой причины, иногда смех нельзя было остановить. Думаю, что это бывало и на нервной почве. Случалось и так, что ситуация нарушала все наши расчеты. Например, возвращаемся я и Люда с задания, прошли в одну сторону 40 км, но за домом связного уже была слежка. Об этом нам сказал дежуривший в огороде хозяин явочной квартиры Василий Канарев. Мы были вынуждены возвращаться сразу же обратно. Невероятно уставшие и промерзшие, ноги уже не несут. В скирде на поле долго не отдохнешь, холод сильный. Летом мы могли в скирде и поспать и отдохнуть, а сейчас пришлось через силу добираться до села. Тщательно выбираем хату на окраине села Макариха: усадьба примыкает к лесополосе, удобно быстро скрыться. Старуха пустила, постелила на доливке солому и мы легли не раздеваясь, просто упали без сил. Уснуть не успели, в хату ввалился пьяный сын хозяйки – полицей!

– «Кого ты пустила? Поведу в полицию для проверки!».

Мы притворились спящими. Женщина хватает его за руки и со слезами причитает: – «Сынок, не бери греха на душу». Быстро соображаем, что делать, а хозяйка дома чуть не на коленях умоляет сына не трогать нас, но где там, он ершится, рвется к нам. Но пьяного полицей в добротном полушубке быстро развезло от тепла в доме, упал уже на кровать, подталкиваемый матерью: – «Поведу! Мы им покажем...

как... ходить... лазить ночами...». И затих, уснув. Старуха трясет нас за плечи и шепотом просит: – «Мои детки, скорее уходите, пока изверг мой не проснулся». И мы быстро вышли из хаты, адская боль в ногах, растертых до крови, ведь пройдено более 55 км да еще снегом, полем. И мучительно досадно, злит, что такие среди нас есть нелюды, полицаи, здоровые мужики, помогающие немцам. Во имя чего? Но делают нашему народу невыносимой жизнь на своей земле. Эти типы, немецкие прислужники были зачастую страшнее немцев, так как им нельзя было с улыбкой подсунуть любую справку с печатью, как оправдательный документ, они придирались даже к нормальному паспорту, а если прописка где-то из дальнего края, то жди беды. Их нельзя было обмануть о месте жительства, в направлении маршрута, сказать, что вот здесь живет моя бабушка и пр. Они были местными, знали соседние села, их население, и задерживали нас, подпольщиков и партизан, чаще всего именно наши продажные соотечественники, даже перо не хочет писать слово «соотечественники». И слава Всевышнему, что было таких не очень много, но были! И столько погубили наших людей!

В то же время была у меня подруга Галя Камышан, которую мы пока не привлекали к работе в подполье, оставляя в резерве. Не раз она, жившая по соседству, была свидетелем того, что в сумерки, еле передвигая ноги, осунувшаяся, я огородами возвращаюсь домой. И однажды она просто, без эмоций, спокойно, между делом сказала мне: – «Если надо тебе помочь или подменить, то рассчитывай на меня в любое время. Ночью вот так постучи в это окошко». И переключилась на другой разговор, ничего не спрашивая, не давая повода что-то отрицать. Эти ее слова доказали, что подруг выбираю правильно.

Как-то Андрюша Варава сказал И.Д. Диброве, что очередное задание очень рискованное, опасное для девушек (имел ввиду Люду и меня), на что получил ответ: – «Я имею больше права рисковать своими детьми, чем чужими». И добавил с доброй улыбкой: – «Тебя же, сынок, немцы и полицаи задержат точно, а девочкам менее опасно». И когда надо было впервые разведать возможность переправы через р.Днепр, которую немцы считали второй линией фронта, а затем разведки перехода самой линии фронта, то поручено это было снова Людмиле и мне, так как мы уже лично были знакомы с председателем Крюковской подпольной организации Киценко Александром и знали явки по пути следования. Задания эти мы выполнили, правда, с большими непредвиденными трудностями. Каждый выход на задание по-

дбрасывал, как правило, все новые и новые ситуации, обогащая опытом, требуя находчивости, холодного рассудка. Вместе с Людмилой пришлось мне ранней весной сопровождать командира Диброву и заместителя командира по разведке Ивана Коцаренко в Полтавскую область. Решили сократить время перехода и тайно забрались на платформу немецкого эшелона, легли под борт, но обходчики-немцы нас заметили, и очень грубо пиная ногами, избивая прикладами, сбросили нас. Увидя, как избивают командира (по легенде он был нашим дедушкой), на вид полного старика, меня просто захлестнуло возмущение и ненависть к этим фашистам, желание дать отпор. Ведь мы в своей жизни никогда не испытывали насилия над собой. Но пришлось сжать зубы, на глазах моих заметил дядя Илья смятение, обиду. А когда посмотрела на Илью Даниловича, то увидела, что глаза его, все лицо были без следа эмоций. Отойдя от патрулей подальше, он по-доброму улыбнулся: – «Разве можно обижаться или злиться на бычка, который тебя боднул? Это же скотина. Фашисты для нас тоже не люди, скотина. Мы ведь на своей земле, мы здесь хозяева, он тебя выбросил, а ты лезь на другой вагон, он бьет, а ты думай, что это бычок привязался и делай свое святое дело». Эта мысль для меня в дальнейшем была очень важной, она засела в мой разум раз и навсегда и спасала в подобных ситуациях, не давая эмоциям ни на минутку отвлечь от основного дела. Выработалось чувство большой ответственности, а в тылу врага – это шанс не только выполнить задание, но и выжить для дальнейшей борьбы. Не было больше у меня возмущений, обид, болей. Они уже никогда не мешали, не отвлекали от дела личные эмоции, зло.

Хочется остановиться только на двух случаях перехода Днепра. Впервые пришлось переходить по льду, который местами уже трескался, образовывались трещины. По поверхности льда пошла вода. У нас полностью были мокрые ноги да и почти вся одежда, так как при перескакивании трещин мы падали. Была опасность попасть в промоину. А время шло, приближался рассвет, увеличивалась опасность встретиться на берегу с немецким патрулем. Мимо воли беспокоила мысль – как быть в этой ситуации. И не исключался вариант, что придется «спасаться» пригнув в полынью, под лед. К этому времени мы уже хорошо знали, как опасно попадаться живыми в руки врага, фашиста. И слышали слова командования с болью в голосе – «только не попадайтесь живыми в руки извергов, только не попадайтесь!». Напряжение всего тела и мысли достигало предела. И только ступив на берег и убедив-

шись, что не видно патруля, почувствовали почти счастье! Гора с плеч! Хотя все еще не верилось, что все окончилось благополучно. Выполнили задание, высушили одежду и портянки, согрели до крови растертые ноги. А распухшими, примороженными ногами предстояло одолеть обратный путь. Описанию это неподвластно, такое надо испытать, чтобы понять.

Не менее тяжелой и опасной была переправа на лодке. Был указ немецких властей сдать все лодки под угрозой расстрела, но население конечно пыталось как-то прятать их. Прибавилась проблема найти лодку. Это взял на себя Киценко А.Г. Я и Людмила переправляли через Днепр и сопровождали в Козельщину командира Диброву И.Д. и заместителя командира по разведке Коцаренко И.Г., которые для переправы выбрали хмурую дождливую ночь. Помогала нам Мария Киценко, жена руководителя Крюковского подполья, с подружкой. Нас, шесть человек, несли восьмиместную лодку около километра к берегу, низко пригнувшись, чтобы не попасть под луч прожектора, шарившего по Днепру в сторону Кременчуга. Дойдя до воды мы не могли распрямитесь, разжать пальцы, мертвой хваткой державшие борт перевернутой лодки. Когда спустили лодку на воду, нам показалось, что всплеск пронесся сильно над всей рекой. Плыли, осторожно загребая веслами, прислушиваясь к периодическим пулеметным очередям с острова, прочесывающих Днепр, ложась в это время на дно лодки, волнуясь, что в это время лодку сносит от намеченного курса, т.к. прекращали грести. Вода мне казалась тяжелой, вязкой как расплавленный свинец и своей чернотой давила на психику. Когда достигли противоположного берега уже рассветало. Мы быстро нарезали хвороста в лодку, т.к. нужно было оправдание плавания на другой берег если в Крюкове Марию Киценко встретят немецкие патрули. Затем нарезали хвороста снопы себе на плечи – ходили к берегу за хворостом. И пошли быстро в сторону села Ивки около 4-х км неся лозу. На берегу Днепра со стороны Кременчуга, это запомнилось на все годы, – в лучах восходящего уже солнца, радуя взор, золотом сияли бесчисленные орудийные гильзы, усеявшие весь берег. Сожалея, что идем не домой и не можем взять гильзы, которые использовались жителями как посуда, светильники, емкость, мы возвратились мыслями к заданию и старались, как можно быстрее, уйти подальше от Днепра в сторону села Ивки.

Случалось ходить через сожженные фашистами села. Запомнилось село под Полтавой, названия не помню. Поразили меня тогда ру-

ины, не проходивший едкий запах гари, и среди руин уцелевшие дымоходы, кирпичные трубы, по которым прослеживались улицы. От нас шарахались одичавшие кошки, потерявшие доверие к людям. В таких местах горло сжимала тоска, знобило даже в жаркий день. И, выходя в чистое поле или лес, чувствовали облегчение, как после глотка свежей воды. А только сердце никогда не переставало ныть и никогда не покидала собранность, не лопалась натянутая струна ответственности и обязанности перед Родиной. Только это было нашей честью и совестью. И теперь не всем дано понять слова «Їх кликала совість», так была названа книга о нас, партизанах И.Д.Дибровы, Максимом Пушкарем, ее автором.

Был случай, когда шли мы втроем с задания – я, Люда и Ольга Шульга, ночь была темная, мрачная. Мы зашли, придерживаясь своего направления, в непроходимую чашу сухого кустарника выше нашего роста. Исцарапанное лицо, руки уже даже не болели. Чаще не было конца, казалось, что мы из нее не выпутаемся. И продолжали идти, ориентируясь на лай собаки, именно одной собаки, доносившимся из долгожданного села. Этот лай и привел нас в село. Только теперь мы почувствовали, что ноги больше не в состоянии идти. На ногах у меня были всегда чужие обноски, у Люды же крепкие отцовские хромовые сапоги. Это еще в подполье, до встречи с десантом, под командованием И.Д.Дибровы. По пути в разведку или по заданию нередко встречались канавы с водой, протоки. Люда переходила вброд и бросала мне сапоги. Как-то в холодную пору, когда корки льда покрывали протоку, Люда не добросила до меня один сапог, он упал в воду, на середине протоки. Пришлось в одном сапоге доставать второй, потом весь день идти с мокрыми ногами, т.к. Люда стояла на мокрой земле, бросая мне сапоги. Конечно, это не единичный случай. Следует сказать, что только в партизанском отряде мы одевались более тепло и надежно. И все равно, выходя из расположения соединения на задание, мы не могли одевать немецкую трофейную одежду и обувь, снова выискивая что-то гражданское, неприметное. И если с одеждой было мало хлопот, то обувь была просто бичом, т.к. снашивалась быстро. Летом было легче – босиком. О чулках или теплых рейтузах нечего было даже мечтать.

Вот еще один рядовой случай выполнения задания по связи. К селу Заломы, на хутор Пятихатки прошли мы с Людой 40 км, т.е. шли с раннего утра до второй половины дня. Это было в сухую, теплую осеннюю погоду. Зашли к хозяину явки Канареву Василию Аполлоно-

вичу, как всегда, со стороны поля, огорода, осторожно осматриваясь, чтобы не попасть кому на глаза. Но Василий Аполлонович ожидал нас за сараем со стороны огорода. Оказывается, он ждет нас со вчерашнего дня, т.к. за домом начался негласный надзор: – «Говорите все быстро и – назад! За домом слежка, предупредите всех».

Думаю не надо объяснять то, как мы себя чувствовали после 40-ка километрового броска. Как всегда мы надеялись на ночной отдых, т.к. идти по полю можно и днем, главное – затемно назад возвратиться. Жена Канарева давала нам напар трав попарить избитые ноги, кормила ужином и клала на роскошную мягкую постель. А тут такая незадача – немедленно возвращаться. Выбора не было, пришлось на втором дыхании одолевать еще 40 км. О голоде в такие часы никто не думал. Об отдыхе пришлось тоже забыть, но усталость давала себя знать, и мы периодически отдыхали, как это делается в таких случаях – опирались о колени руками и стояли так наклонившись некоторое время, т.к. если сесть или лечь, то тогда вообще можно не справиться с усталостью, невозможно встать на ноги. Последние километры были почти невыносимы, да еще попали снова в какие-то заросли высохшего бурьяна, бьющего по лицу. От обиды на свою судьбу мы даже поплакали немного. Когда я подходила к месту, то ноги уже не несли, но нельзя было и подумать чтобы сесть. Тут уж точно не встала бы. И какой походкой я добиралась до нужного дома – это даже представить нельзя, т.к. цеплялась руками за все кустики. И только думала: – «А как же Люда? Ей еще два километра идти». Потом, после войны, мне не хотели верить, что без отдыха 80 км шла. Правда, после войны, те, кто не бывал в таких переплетах, частенько не хотели верить в быль. Я уже не говорю о том, что многие не представляли себе, что в морозные зимы мы не имели чулок, теплых панталон. Удивлялись тому, что по трое-четверо суток приходилось не есть. Это не система, но бывали такие случаи. Это сейчас мы грамотные в вопросе голодания в лечебных целях, а в те годы говорили даже, что «такого быть не может, за три дня голода человек может умереть». Но в те годы, люди, с которыми мы общались, т.е. подпольщики и партизаны, знали, чем можно нас накормить, как ограничить пищу. Знали, что только легкая и постная пища пригодна в малых дозах для долго голодавшего товарища. Особенно тяжело было с пищей при разведке перехода линии фронта, а нам с Людмилой дважды приходилось выполнять такое задание в то время, когда линия фронта от нас была на расстоянии 400-500 км. Это около двух месяцев

полуголодного режима. Когда я впервые возвратилась после выполнения этого задания, то мне дней пять не давали мясного, жирного, острого и только потом по немножко можно было есть это. Так же было и после пребывания в лагере в Германии. Пришлось лечиться в госпитале от дистрофии, привыкать нормально питаться.

И еще несколько запомнившихся случаев из тех времен. Как-то весной нас четверых партизан чуть не схватили (не впервые) при облаве на станции, куда мы прибыли поздним вечером немецким эшелоном на ступеньках вагона и на буфере. Мне досталось место на буфере, и всю дорогу ребята тормозили меня, чтобы не уснула и не свалилась под колеса. На станцию прибыли под стрельянину и ералаш, творившиеся там. Пьяные фашисты горланили песни, хохотали, стреляли. Оказалось – день рождения Гитлера. Но о нас, «зайцах» не забыли, вдоль состава двигалась цепь облавы. Увидев это, мы бросились к ближайшей изгороди, и не чувствуя под собой земли, проломали ее собой, кинулись в примыкавший сад. Через время почувствовав, что опасность миновала, все же спрятались в садовой постройке, чтобы привести в порядок разорванную одежду, стереть кровь с лица. Так, ушли и на этот раз, отделавшись только синяками, но это не в счет, не впервой.

Очень наблюдательными были двенадцати-четырнадцатилетние мальчишки. Как-то у одного из них мы спросили, как проще дойти до нужного села. Глядя на нас он серьезно ответил:

– Этим путем короче, но вы идите не через сахарный завод, а вон туда.

– А почему не этим коротким путем?

Потому что вы похожи на партизан, там опаснее, могут схватить. Вот так. А нам казалась наша маскировка надежной.

Это характерный пример настроения нашего народа, наших школьников, которые часто удирали на фронт воевать.

Чтобы описать хотя бы малую часть выполнения нами боевых заданий, потребовалось бы много десятков страниц. Ограничусь отдельными цифрами и фактами о действиях всего нашего партизанского соединения. Партизаны соединения взяли под контроль всю Кировоградскую область, а к концу 1943 года освободили и удерживали до подхода советских войск 14 населенных пунктов, взяли в кольцо узловую станцию Знамянка, отрезав таким образом, отступление немецкой армии. Только в бою за Знамянку партизанским соединением им. К.Е.Ворошилова уничтожено более 800 немецких солдат и офицеров, а

за весь период действия пущено под откос 16 воинских эшелонов, выведено из строя 87 паровозов, 236 вагонов и цистерн с горючим, взорвано 11 мостов, взято 605 автомашин и мн. др.

В одном из боев, при взятии вражеского обоза, я была тяжело контужена в голову (черепно-мозговая травма), при этом была вывихнута правая рука. Но после лечения снова стала в строй, впоследствии имела осколочные ранения.

Осенью 1943 года, при выполнении очередного боевого задания, я была схвачена немецкими властями. Спасло от расправы то, что перед этим был разбомблен эшелон с насильно вывозимыми в Германию на принудительные работы. Меня приняли за одну из бежавших с этого эшелона. Злые солдаты, собирая разбежавшихся, избили меня и бросили в вагон, где я больше недели не двигалась, т.к. страшно болела нога. Позже я узнала, что это был перелом и я его перенесла без гипса, без лечения. Было сломано два или три ребра и это доставляло мучительную боль. Но тем не менее она была не сравнима с болью душевной. Эта боль и тоска затмевали все вокруг, я ничего не видела, не слышала, не отвечала на вопросы. И со временем ко мне перестали обращаться. Я была рада этому, т.к. не могла перебороть чувство антипатии, даже тупого презрения к ним: – Как можно говорить, что-то есть из своих мешков, сундучков, пытаться петь... Как можно жить будто ничего не случилось? Я еще не понимала в те годы, что каждый по-своему переносит беду и не каждый до конца понимает, что это конец нашей прежней жизни. И начинается что-то беспросветно-непонятное, непредвиденное, полное унижений, физических и духовных мук... Мне было намного тяжелей, я понимала, все это с первых минут своей несвободы, т.к., еще не побывав в руках у немцев, готова была на все, только не на это. Вспоминалось то, как я попала в облаву под Харьковом. Тогда поезд шел через какие-то руины, безлюдные разрушенные улицы города... и не города... Нет людей, нет животных, ничего живого. И вдруг вырвался поезд на свет, на воздух как будто из пещеры. Я глянула и поняла: мы ехали через город Киев, т.к. был виден впереди мост через Днепр. Я села на краю выхода и свесила ноги вниз, а там внизу далеко-далеко вода. И первое, что пришло в голову – сделать легкое движение вперед и я полечу туда вниз в воду. Как жаль, что я совсем не умею плавать! Но тогда меня действительно спас представившийся мне в дальнейшем случай, я смогла бежать из эшелона. Теплилась надежда и сейчас, не верилось, что не смогу уйти из этого почти

безвыходного положения. Но пока мешала нога. И я вынуждена была смириться с этим положением, хотя ни на минуту не оставляла надежда, что будет бомбежка эшелона, что партизаны освободят нас, и мы уйдем в лес с ними, что... Но, к сожалению, этого так и не случилось, эшелон шел и шел... А я наблюдала за тем, что все лесопосадки вдоль железной дороги были вырублены немцами, они панически боялись партизан. И не беспочвенно, т.к. ни днем, ни ночью они не знали покоя от нас. И это радовало, давало надежду.

Не знаю сколько нас затолкнули в товарный вагон, теперь подчеркивают часто – «телятник», будто в другой стране или при другой власти арестованных возят в спальнях вагонах. Товарный вагон не удивлял, не шокировал, т.к. и до этого в товарняках приходилось «зайцем» проезжать несколько пролетов при выполнении заданий на дальние расстояния. Мысли теперь были не о комфорте, а о круто повернувшейся судьбе. В вагоне было столько нас, что лежали ночью как плотно уложенные селедки. Мало трогало и то, что если кто-то поворачивался на другой бок, то и весь ряд должен был поворачиваться. Раз в сутки состав останавливался для всяких нужд и для еды – давали остро неприятно пахнущую жижу.

О хлебе не было и речи. Все бежали с посудой за этой похлебкой, а я не могла понять – о какой еде может идти речь?! Нас везут в страшную, чужую страну, в рабство, а они едят, разговаривают, пробуют петь тоскливые песни, от которых щемило еще больше сердце. Не ела я дней 5-6. Охрана оказывается заметила это, т.к. я сидела (здесь мне досталось место) у самой двери, рядом с охраной. Это были солдаты, уезжающие в Германию либо по ранению, либо на короткую передышку, полученную в виде награды. И кто-то из них оказался более человечным. Пожилой солдат с уставшим, изможденным лицом от боев с нашей армией, видимо не очень стремившийся на фронт, так как по нему было видно, что это простой рабочий, которому война была не нужна. Я это поняла по тому, как он несколько раз пытался вытолкнуть меня из вагона за похлебкой, говоря «все равно надо кушать». А потом сам начал носить мне еду. Смотрел на меня без презрения, даже по-человечески и не спрашивал, почему я вся в синих подтеках, один глаз вообще заплыл кровью, ногу я перекладывала руками.

Так мы доехали до г.Перемышля (Пшемысль), где была первая проверка нас, впервые мы имели возможность помыться. Но то, как это было обставлено, заставляет и сейчас содрогнуться. Гнали нас из стан-

ции как скотину в какое-то здание, где заставили полностью раздеться. И это при охранявших солдатах. И затем, голых, не более чем по 15-20 человек заталкивали под душ, где мы должны были тщательно мыть голову, купаться каким-то жидким едким дезинфицирующим мылом. Затем всех стригли. Опустошенными глазами я смотрела на это, и сама стояла в длинной очереди голых девушек к мужчине, который стриг под машинку. Мне было все равно, не в волосах теперь дело... Но меня отстранили в сторону, не постригли. И мне снова было все равно. Я еще не знала, что мои густые волосы, опускающиеся намного ниже талии, для чего-то сохранили. Затем была процедура медосмотра, унизи- тельнее которой девушке нельзя было представить. Ряд врачей (?) си- дели вдоль помещения и каждый смотрел определенный участок тела, а я в те годы смущалась даже женщин. Здесь же, мы, обнаженные, бы- ли как загнанные зайчата – нам заглядывали в рот, щупали горло; дру- гой проверял уши, нос; третий ощупывал груди... Это было невыноси- мо. Затем, дальше, надо было нагнуться, чтобы проверили наличие ге- морроя... и т.д. и т.п. Одевались все без разговоров, тихо. Все были пришиблены происшедшим. Все волосистые части тела остро жгло от какой-то санобработки. Думала, что волосы на голове все равно пропа- ли от этой жидкости с острым запахом. За помещением, где мы одева- лись, начиналась баня мужская. Мужчины мылись за перегородкой, впереди которой периодически проходили девушки-полячки. Впервые за войну увидела таких красивых девушек. Еще бы! Одеты в прекрас- ные платья, с замысловатыми прическами на немецкий манер (это я узнала потом), с буклями, высоко взбитыми волосами. И с прекрасным макияжем. Нежно очерченные губы, приятная, не яркая губная помада, сухой блеск губ, удлиненные ресницы...

Почти первый вопрос за всю дорогу сорвался у меня к девчонка: – Что они там делают? Это же мужская баня за перегородкой? – Да это банщицы мужской бани. Я оторопела, не могла сказать слова. Девуш- ки? В мужской бане банщицами?

На территории Германии начались следующие унижения. На остановках нас выстраивали в шеренгу вдоль состава и мимо нас про- ходили с оценивающим взглядом элегантные женщины, толстяки, му- жчины с деловым лицом и цепким взглядом... Шли, шли и из шеренги извлекали одну, другую девушку. Ага! Выбирают более ухоженных, стройных, красивых. Таких берут дамы. Куда? В офицерские дома?.. Кого-то горничной, с теми же последствиями. Кого-то покрепче, здо-

ровее – для домашней работы... Мне не грозило ни то, ни это. С моим опухшим, синим, переходящим в темножелтые разводы лицом, я никому не была нужна. Как говорят, нет худа без добра. При моей стройности и привлекательности в юности, на которую всегда оборачивались парни, я имела счастье выглядеть сейчас, при этих смотрах, настоящей уродиной. И одежда была на мне соответствующая – все совершенно измятое, местами разорвано, давно не стираное – шла ведь с задания, куда одевалась нарочно бедно и по-сельски просто. Мало того, одежду в бане дезинфицировали и она была измята температурной обработкой так, что не поддавалась никакому разглаживанию руками. Другие девушки после этой бани переоделись в чистую приличную одежду, а у меня ее не было.

Так везли меня с такими как я, никому не приглянувшимися рабынями, почти до самой Голландской границы. И отправили без осмотра, и уже без выбора, в рабочий лагерь. Там было все равно, лишь бы работали. Здесь я впервые сняла с головы платок, теперь уж что будет – то будет.

Барак с цементным полом и бетонными стенами показался пределом уюта. Видимо мы были здесь первыми поселенцами. Трехэтажные нары. Нам раздали чехлы и мы сами набивали матрасы соломой, запах которой пьянил и успокаивал. Спать более полумесяца на грязном полу в вагоне, в тесноте и духоте – и вот матрас, причем чистый, свежий! Измученная пятнадцатью сутками существования на полу грязного товарного вагона, в неопишуемой тесноте, впервые уснула всепоглотившим сном. А утром подъем и новое напоминание о неволе. На грудь вешали деревянную таблицу с номером, фотографировали в фас и в профиль. После этого процедура, напомнившая мне рассказы о политкаторжанах, – брали отпечатки всех пальцев обеих рук. Все было каким-то нереальным, как будто я продолжала читать книгу о революционерах, отправлявшихся на каторгу. Ах, вот оно как отпечатываются пальцы! И все время хотелось проснуться. Вспоминался рассказ дяди Ильи о том, что в февральскую революцию, во время пребывания на каторге, все они, каторжане, первым делом бросились разыскать тюремные архивы, чтобы сжечь документы свои, личные карточки вот с этими отпечатками, с обвинительными документами. Я тогда еще очень огорчилась: «Как сожгли? Это же были бы самые дорогие экспонаты для музеев!» Но дядя снисходительно улыбнулся: «Нам тогда очень нужна была свобода и недостижимость». Но вот и я все пробую

наяву, хотя и революция и гражданская война были без меня, и я всегда была уверена, что что-то подобное никогда не возвратится. Эти мысли меня не только успокоили, но даже дали возможность чувствовать себя человеком, помня всенародное уважение к бывшим политкасторжанам. Ведь нас, по сути дела, забрали в рабство тоже по политическим мотивам, т.к. знали, что мы люди советские и сами работать на фашистов не пойдем. Я воспрянула духом от этих мыслей и поняла, что вся жизнь еще впереди! Надо только все с честью перенести, пережить. После отпечатков пальцев нам выдали лагерную одежду – штаны и куртки цвета хаки, уже ношенную-переношенную, но стираную. И на грудь пристегнули синий знак «OST». Одежда была тонкая, хлопчатобумажная. И все. Под нее мы имели право поддеть что-то свое теплое. Но у меня теплого ничего не было, одела все, что было. На ноги дали деревянные колодки, выстроганные в форме галоши из цельного куска дерева. На подъеме ноги при ходьбе сразу появились водянки, которые за ночь не успевали затянуться и, впоследствии, всегда была заполнены не «водой», а кровью. Со временем на подъеме ступни образовались костные наросты, которые не сходили более десяти послевоенных лет. К слову, дерево, при хождении по цементу, асфальту, брусчатке быстро стиралось на пятках, так что в дождь и в снег ходили мы голыми пятками по земле и снегу. Ноги естественно были без чулок, без носков только со временем нашла какие-то тряпки и заматывала ими как портянками ноги. А через время, когда на фабрику стали приезжать по своим делам польские пленные, один из них отдал мне свои теплые носки. И некоторое время было и теплее и не так больно на подъеме.

Дни изнурительного труда тянулись медленно, и мы не могли дождаться вечера, отбоя. Выгоняли нас из барака в 6 часов утра, зимой, в холод, в ненастные дни, в любую погоду, ни на минуту позже. Вспомнились дни предвоенного года, когда меня будила тетя в школу, не в 6 часов, а в 7.30 и мне тогда казалось это очень тяжелым моментом. А было в доме тепло, уютно, а из кухни доносился запах вкусного завтрака... И одежда мягкая, теплая... Какой же это был рай! Как же я не понимала, что лучше ничего придумать нельзя. И я, одевая здесь не успевшую просушиться, влажную, холодную одежду, обувала деревянные кломпы и, щелкая ими по цементу, шла на выход, где во дворе уже шел запах, неопиcуемый по своей отвратительности, от нашей баланды. Нередко в прелую и съеденную червями крупу добавляли шпи-

нат, запах которого я всю свою жизнь совершенно не переношу, т.к. это самая черная полоса мой жизни.

Всю зиму в лагере ничего кроме холода и голода мы не ощущали. Тепло было для нас недостижимой мечтой. Но как-то на фабрику завезли красную свеклу для маринования, печеную на пару. Нам вываливали ее на огромные, длинные столы, и мы чистили ее. Вот здесь мы ощутили рай. Во-первых ее можно было есть неограниченно, во вторых – горячая свекла в руках – это тепло! Захотелось погреть ноги, и незаметно для мастера, я разрежала самую большую свеклу и ставила на нее ноги, вынув из клоптов. О таком блаженстве можно было только мечтать. Но, не дай Бог заметит мастер – побоев не избежать. Да еще и вытолкает на погрузку на улицу. И все же рисковала и периодически грела ноги. Правда, эта работа вскоре окончилась. Сейчас, когда мы уже знаем полезность свеклы, я поняла, что это был хороший цикл лечения для меня.

За время обработки свеклы для маринования на фабрику приезжали несколько раз грузовые машины из концлагерей и лагерей для военнопленных. Когда на фабрике обнаруживался чан с испорченной капустой, полугнилой, то владелец ее не выбрасывал, а продавал в лагерь для военнопленных. Для своего населения шла только хорошая капуста! Для загрузки этих бочек с испорченной капустой приезжали сами военнопленные (или узники). По виду их было понятно, что живут еще хуже, чем мы – оборванные, тощие. И вот, когда грузили бочки на машину – мы следили за мастером. Как только мастер отворачивался, мы умудрялись подать в машину небольшой бочонок с вареной свеклой. Бочонок был меньше капустных и за ними был не виден. Грузчики в дороге могли наесться и в карманы набрать товарищам. Обменивались мы с нашими парнями только сочувственными взглядами, но старались подбодрить друг друга.

Как-то пришлось нам работать на разборке руин после бомбежки. Уже не помню как и зачем там оказались политзаключенные немецкие женщины. Одеты они были довольно пристойно – в серых просторных длинных платьях с рукавами, подпоясанные. Причем в мелкую полосочку, слегка оживляющую их платья. Очень чистые, не мятые не рваные. Нам показалось это просто роскошью. Эти женщины, политзаключенные, почти не смотрели на нас, тем более не отзывались на наши вопросы. Я так поняла, что их строго предупредили с нами не общаться. Не может быть, чтобы они это делали по своей инициативе.

Как-то, со временем, я снова вспомнила, что это уже было, об этом я где-то уже читала, это тоже было не из нашей жизни, а из дореволюционной. Не помню автора книги и ее название, но действие происходило в камере-одиночке. Политзаключенный подкармливал мышку крошками хлеба, и она стала делить его одиночество, выбегая из норки и смело глядя на него. А вспоминалось это потому, что машина, перевозящая нас на работу, на полном ходу перевернулась и многие были ранены. Я была настолько побита, что самостоятельно не могла передвигаться. Весь день лежала одна в бараке. И вдруг появилась мышка. Всегда панически боявшаяся мышей – я даже не испугалась ее. Похоже, что прочитанное раньше сработало. Я вспомнила того политзаключенного и начала подкармливать драгоценными крохами хлеба. И мышка, как подружка моя, появлялась тогда, когда барак пустел и я оставалась одна.

Когда уже могла вставать, то вспомнила, что как-то нашла в сарае кусок толи, чистый, черный и взяла на всякий случай. Вот случай и подвернулся. Нашла отколовшийся кусок извести или мела, начала рисовать им по толи. Очень отвлекает. У кого-то оказалась открытка в романтическом исполнении «Тамара и Демон», я начала ее копировать и мне казалось, что получалось очень неплохо. Во всяком случае, во Дворце пионеров, в художественной секции, преподаватель мне как-то сказал, что на работах моих – штрихи юного художника. На толи уже отчетливо отражалась романтичность открытки. Но в барак заскочил начальник лагеря, о котором я знала одно, что он до войны был архитектором города Кемпен. И превращение его в жестокого хозяина лагеря у меня не укладывалось в сознании. «Почему снова не на работе?» – закричал резким голосом. Затем глянул на рисунок мой, на мое лицо, черное от кровоподтеков, покрытое желтыми разводами, на левую не рабочую руку: – «Хорошо, выходи завтра, найду тебе сидячую работу» – снисходительно сказал мне. И уже завтра, еле двигаясь, я начала что-то чистить, скоблить, подавать, но вскоре снова была послана на погрузочно-разгрузочные работы. Разгружали зачастую из вагонов на вокзале химические удобрения, одно из них, помню название, калькштикштоф. Это калийное удобрение, серого цвета, как тонкая пудра, тяжелое как цемент, проникающее в одежду, в нос, в уши, слезящее глаза. И так ежедневно. Грузили бочки полные, бочки пустые, мешки с чем-то... Трескались до крови руки, ступни ног, остававшиеся летом и зимой голыми. Единственное доступное нам «лекарство» было урина, ею

промывали глаза, уши, делали примочки на ноги и руки. А там начался снег. Немцы смотрели на нас как на виновников такой перемены погоды (снег там был чрезвычайной редкостью). Нам вдогонку неслись проклены: «Это вы сибирского снегу принесли!». Мы же для них все были россиянами, а Россия – это Сибирь и ничто другое. А нам на душе становилось чуть легче от их сложностей с погодными условиями и думалось – ну так вам и надо! Хотя сами мы приходили в барак онемевшими от холода ногами, т.к. внутри наших деревянных колодок (так называемые «кломпы») весь день было полно снега, который сначала таял от тепла ног, которое быстро уходило и таяние прекращалось. В бараке, если оставались силы, растирали ноги, пытаюсь согреть. Нас, полураздетых, согревала только работа. Всю зиму, почти все мы спали по двое, чтобы вместо одного одеяла можно было укрыться двумя. Помыться после работы мы имели возможность в цехе, где стены бетонные, под ногами – бетон, входные двери-ворота открыты настежь (да и что проку в закрывании их!). Зимой холод невыносимый, вода конечно только холодная. Даже голову приходилось мыть этой ледяной водой и кальцинированной содой, которая употреблялась для мытья цеха. Выдерживали мы все это только благодаря запасу здоровья и молодости.

Лагерь находился между двумя ветками железной дороги, сходящихся у фабрики. И когда союзники бомбили фабрику и железную дорогу, то, как правило, доставалось и лагерю. В рабочее время мы прятались во время налета в кюветах. Ночью же мы были заперты снаружи, самолеты на бреющем полете обстреливали фабрику, бараки, покрытые толью, и толь превращалась в решето. Во время дождя негде было спрятаться, т.к. ремонтировать крышу никто не спешил, и мы прятались под третьим ярусом нар, оставляемым пустым. В прорванную толь видны были огни прожекторов, преследовавших эскадрильи наших союзников, самолеты, вспышки орудийных залпов. Как-то ночью, в прорванную крышу на меня упала крыса и своим криком я разбудила весь барак. С детства абсолютно не выношу ничего мерзкого – крыс, гадюк – самопроизвольно вырывается крик, вопль.

Во время перелета бомбардировщиков днем небо становилось серым от неисчислимого множества самолетов, становилось темнее, чем в пасмурный день. Все гудело, дрожало, рвались снаряды зенитной артиллерии и на нашу большую радость за союзников почти не попадали в самолеты, потерь союзников почти не было. Нередко мы на-

блюдали в окна часть неба, закрытого огромным количеством самолетов, освещающихся перекрестными огнями прожекторов. Лучи прожекторов скрещивались на одном, на другом, третьем самолете. Иногда самолет тянул за собой шлейф дыма и тогда мы страдали за экипажи таких самолетов, как за свои. А фантастическое небо ревло, гремело, вспыхивало, и было совершенно нереальным, фантастическим, грозным. Любопытно было то, что из нашего лагеря ночью было видно зарево Рура, но оно никогда не исчезало, работа военных заводов не прекращалась, т.е. их не бомбили?! Бомбежка как будто их не касалась. Только после войны я узнала, что так оно и было.

Днем при налетах земля буквально дрожала от гула сотен и тысяч самолетов английской авиации, закрывавшей собой все небо. Это были дни нашей радости, так как именно через нашу территорию летели самолеты на бомбежки, обстрел не прекращался, на нашу радость гремевшие зенитки почти не попадали в цель. Немцы в это время бежали в убежище, только для них предназначенное. А мы тешили себя тем, что бомба как раз туда и попадет. И действительно был случай, когда бомба попала в убежище для немцев. Но быть на открытой местности при бомбежке очень неприятно. Наблюдая за полетом бомбы, мы старались угадать в какую сторону надо бежать, и стоит ли вообще бежать. И когда падаешь на землю, закрываешь руками голову, то кажется, что эта бомба летит именно на тебя. От все нарастающего рева свиста зажмуриваешься и ждешь удара, взрыва. И легко вздыхаешь, когда все проходит мимо.

Как-то нас, человек пятнадцать, вывезли из лагеря на полевые работы, для нас это было счастьем, какое-то разнообразие и там бауэры, хозяева сельхозимений, кормили лучше, чем в лагере. А лагерное начальство, за выполненную нами работу, запасались овощами и другими сельхозпродуктами. Мы попали на работу на поле, где буквально рядом пару дней назад упал сбитый груженный английский бомбардировщик. И мы имели возможность убедиться воочию, что после этого остается. На поле, в незначительном углублении лежали моторы. И все. При дальнейшем обследовании мы наталкивались на куски унтов, меховых перчаток (не пустых), обрывков кожи, размером с ладонь, не более. Находили английские монеты, пуговицы. Все это было разбросано по радиусу метров сто-сто пятьдесят. Кто-то нашел золотое кольцо-печатку, с инициалами на нем. Здесь до нас, оказалось, еще никого не было, а куски меха и кожи были еще в крови. После этого я дол-

го, да и сейчас иногда вспомню о том, а отослал ли нашедший кольцо в Англию? Ведь кому-то, чьей-то матери, это была бы бесценная память. Видимо остались у летчика и родители, и возможно, жена, дети... Вот такая наша натура, пережив рабство, страшную войну, чудом избежав смерти, мы, славяне, остались людьми, не стали бесчувственными, беда не лишила нас доброты. Мы ходили по полю среди обрывков кожи, меха, осколков дюрала, кусков унтов с телами и думали о своих солдатах, своих летчиках. И болела душа о том, что мы здесь далеко от своих и не участвуем в освобождении Родины от врага, и не приносим пользы своей стране, и не можем поддержать своих близких радостью, что мы живы...

Кормили нас в лагере трижды тем, что по-лагерному называется баландой. Сварена она была из неизвестной крупы, полностью съеденной мелкими червями. Поэтому в миске была жижа, покрытая сверху слоем червей, почему-то не тонущих, видимо высохших. Первое время мы старались их ложкой сдвинуть в сторону, выбросить, но они всплывали и всплывали. Со временем мы привыкли к этому и ели уже все подряд. Голод брал свое. Хлеба давали утром где-то по 150 грамм, ломтик черного, и ломтик из немолотых зерен, как бутерброд, смоченный внутри черным мясом. А съесть таких «бутербродов» мы могли бы и килограмм, и два. Поэтому были вечно голодными, казалось, что не доживем до того дня, когда хоть раз наедемся. Спасло нас то, что всех девушек осенью поставили на засолку капусты, в чанах диаметром метра 3,5-4 и глубиной до 5 метров. Находясь в этом чане для разравнивания и соления поступающей резаной капусты, я могла есть ее целый день. А зимой нас же взяли штамповать эту капусту в бочки, и здесь мы уже объедались квашеной капустой. Но все равно страшно хотелось хлеба, ничего больше, а именно хлеба. Так что еще тогда стало ясно, что хлеб всему голова.

Часто меня ставили на перевозку заполненных капустой пятьдесят-двухсоткилограммовых бочек. Бочку надо перекачивать на специальную тачку и везти к бондарю для закупорки ее, а от него – выкатить бочку на машину. И вот толкаю я тачку с бочкой капусты к рабочему голландцу, который не только догадывается о нашем настроении, но и сам его поддерживает. Он курит. Глядит мне в глаза и озорно улыбается. Вынимает изо рта окурочку, втыкает его в капусту, сверху плюет и сморкается, и запечатавая говорит – «пусть немцы едят». Вот такой

примитивный способ борьбы, мести фашистам и поддержания моих политических взглядов, поднятия настроения.

Этот голландец однажды получил разрешение «шефа» взять домой двух девушек для уборки и т.п., так как был одиноким. Выбрал он мою подругу Тамару и меня, привез домой в Голландию, и мы приготовились к работе. Его дом-особняк оказался идеально чистым, уютным, хорошо обставленным. Вначале он пригласил нас покушать с дороги, и мы топтались у стола, не смея сесть на вышитые обивки сидений. Он решительно посадил нас и кормил блюдами, о которых мы забыли, что такое бывает. Пили чай не спеша (он останавливал спешку), спокойно. Расспрашивал нас о родителях, доме, о нас. Но мы рвались работать, чтобы успеть сделать дело. Оказалось, что работы у него нет, он взял нас накормить и дать отдохнуть. С лагеря у меня осталось о голландцах доброе мнение.

Однажды брал меня из лагеря на день, в числе еще троих девушек, пожилой рабочий немец, слесарь. Случилось это после того, как на обед нам привезли котел похлебки в которую, случайно(?), попал порошок химических чернил. Похлебка была чернильного цвета. Мы отказались ее есть. При всем нашем голоде, мы решили показать, что мы люди. Этот рабочий как раз был свидетелем того, что нам привезли, и по его лицу мелькнула тень возмущения. Он тоже нас только покормил и никакой работы дома не дал. Вот и все светлые воспоминания из лагеря. Нам очень важно было знать, что кто-то и здесь нас считает людьми, достойными уважения и сочувствия. Дело было вовсе не в том, что нас покормили, верх брало духовное.

Был еще в лагере шофер, который в 1914 году был в России в плену и довольно сносно владел русским языком. Шофер этот жил на территории лагеря и замещал «шефа», когда тот уходил домой. Со временем мы узнали, что у шофера этого есть дочь – студентка, т.к. в его гараже стояла красивая двухместная спортивная машина красного цвета. Мы таких еще никогда не видели. Все наши «эмки» были черные – это был элегантный красный кабриолет! В тайне от надзора он давал иногда иголку с нитками, ножницы, которыми мы порезали одно одеяло на портянки и жилеты. И вдвоем спали уже под одним одеялом, зная, что несдобровать, если об этом узнает надзор. Из него мы сшили теплые жилеты под свои тонкие куртки. Мы не были приучены просить что-то, нам в голову не приходило это, даже голландцы не со-

образили нам дать что-то теплое поддеть, хотя со временем уже не скрывали своей ненависти к немцам.

Как-то взяли нас несколько человек в поле, для срезания головок капусты, чтобы не было простоя на фабрике с капустой. Мы видели в процессе работы, что в головке капусты попадаются камушки, щебень, которыми полна земля. Тогда «летит», т.е. ломается режущая часть машины и для ремонта, замены ножей, уходит много времени. Говорю Тамаре, стоящей со мной рядом: «делай ножом удар в головку и втыкай туда камушек». Тамара заулыбалась, поняв мое намерение. Больше мы и словом не обмолвились. Но лишнее движение на каждую головку капусты нас выбивало из сил. Нельзя было выпрямиться, смахнуть пот со лба. Камушки искать не приходилось, почва была ими заполнена. Вот там, глядя на рыжую, песчаную, каменистую почву, я поняла, почему фашисты платформами везли наш чернозем к себе в Германию. Несмотря на крайнюю усталость, в лагерь мы возвратились удовлетворенными, особенно было приятно услышать: «Девочки, как жаль, что вас не было, здесь такой удачный день был – почти не работали. Все время ножи «летели».

Мастер наш, которого мы должны были называть «шеф» в этот день был зол невероятно. Но мы к этому уже привыкли, т.к. был он картежником и в дни, когда много проигрывал, то возвращался в любое время вечера, ночи в лагерь и давал волю рукам. Являлся, как правило, со штырем стальным (задвижка от ворот) диаметром 1-1,2 см и бил им по чем попало всех, кто подвергался под руку. Летом, помню, попал мне штырем по голой руке и я была потрясена не только острой болью, но и появившейся на руке черной змее! После штыря не только мгновенно свернулась кровь, но и по размеру штыря поднялась черным шнуром, змеей, выпуклой полосой в диаметр штыря. От боли темнело в глазах, на миг исчезали мысли, одна боль! В такой момент совершенно непроизвольно происходит мочеиспускание. Рука моя упала как плеть, пришлось поднять другой рукой и качать ее как ребенка. Но к боли физической присоединяется человеческий протест против насилия, которого мы до этого никогда не испытывали. И если это было на работе, то хотелось размахнуться лопатой или киркой, что было в руках, и просто ударить этого садиста, не глядя куда, не сдерживая силу. Но разум брал верх, брала верх вера в то, что рано или поздно наша родная страна победит, и мы еще увидим свободу. Мне было очень тяжело переносить издевательства и унижение, так как выросла в семье, где не

было грубости, и я на себе не ощутила даже легкого шлепка. Правда, в лагере меня почти обходили побои стороной. Возможно то, что в подполье я научилась внешне быть всегда невозмутимой, спокойной, а эмоции проявляла только продуманные, соответствующие ситуации, не показывая истинных чувств и мыслей, часто спасало меня. «Шеф» мог пинать ногой рядом стоящих, толкать, бить штырем своим любимым, а меня будто случайно, не заметив, обходил не тронув.

Вид у нас в лагере был у всех шарлатанский, вид оборванцев. У меня, например, брюки впереди были изорваны настолько, что ноги светились в дырки, которые я пыталась скреплять где-то найденными проволочками. Но т.к. проволока была дефицитом, то зимой и летом приходилось сверкать телом. В снег и в дождь в одежде ходили сквозняки.

Вот таких оборванных водили нас на работу через город, и мы замечали в глазах некоторых жителей явное неодобрение того, как с нами обращались не только в одежде, но и в питании, так как мы никогда не пропускали случайно замеченного огрызка яблока или огурца. Прямо с земли все шло в рот. Отдать должное немецкой аккуратности, «благодаря» которой нам редко удавалось что-то найти на дороге. Зато за городом, по пути в лагерь, была свалка, где часто были выброшены полностью сгнившие яблоки и овощи. Мы их, конечно, все съедали в сыром, естественно, виде. Нас часто гоняли на разбор завалов после бомбежки и в подвалах иногда попадались какие-то остатки овощей, а иногда банки с консервацией, но их трогать было категорически запрещено. Кража жестоко наказывалась, и при повторении был шанс попасть в концлагерь и еще хуже – казнь.

В воскресенье (если не было состава для срочной разгрузки) нам иногда разрешалось выходить за пределы лагеря без «сопровождения», гулять по обочине красиво обсаженной деревьями асфальтной магистрали. Но нигде более. Мы приглядывались как можно уйти, убежать в это время из лагеря. Но куда? Первый встречный донес бы на нас, ведь без знака «ОСТ» мы не имели права ходить, иначе – концлагерь. А сам знак «ОСТ» ограничивал наше хождение до предела. Выходили мы за пределы лагеря в том единственном платье, которое нам дали в лагере осенью 1944 года, из грубой ткани, сшитом по шаблону. И мы сразу бросались в глаза населению, даже без «ОСТ»ов на груди. Но как-то я с подружкой Юлькой решила сесть в электричку, чтобы доехать в расположенную недалеко Бельгию, где по слухам действовали бельгийские партизаны. Это была наша мечта попасть туда! Но

в электричке к нам вскоре подошел человек в штатском не контролер, и потребовал чтобы мы сошли на первой же остановке, возвращались в лагерь, иначе – арестует. Мы покорно возвратились, здесь разговоры были излишни. Еще раз я попыталась пробраться в Бельгию, когда нас уже освободили американцы.

* * *

Но, несмотря на невыносимую жизнь в неволе, как в физическом, так и моральном, духовном плане, в характере моем не пропали черты наблюдательности и простой любознательности. Так, поучительно было видеть как ранним утром, когда нас вели на работу, мылись дороги и тротуары города. Это был небольшой город с частными домами в 2–3 этажа. Хозяйка нашего дома, молодая женщина или девушка, мыла из тонкого шланга парадные ступеньки дома, тротуар вдоль своего дома и улицу до ее середины. С другой стороны и с боков, другие хозяйки делали точно так же. Все мылось тщательно, аккуратно. И больше всего бросалось в глаза то, что эти женщины умели это делать, оставаясь чистыми и сухими. Их светлые, пестренькие, с пышной юбкой платья, накрахмаленные и выутюженные, колокольчиком развевались вокруг колен. Туфельки на деревянном ходу были чистые и сухие. В своей работе женщины оставались по-утреннему свежими, ухоженными, даже элегантными. На всю жизнь я переняла этот стиль работы оставаться во всем женщиной, заботящейся о своем внешнем виде. Примеров для этого было много. Вот едут женщины на полевые работы (Как и у нас, молодые мужчины были на фронте). Все на велосипедах, в кокетливых платьицах, в веселых косыночках. И если бы не отдельные детали, то можно было бы подумать, что едут на увеселительную прогулку, а не на полевые работы.

Во время войны в нашей стране было воровство, были случаи вырывания сумки из рук. На рынке старались деньги держать крепко в руке. Поставить без надзора корзинку с продуктами было совсем невозможно. А здесь, в Германии первое, что нас удивило – это отсутствие воровства. Рано утром, когда нас вели на работу, на ступеньках парадного входа, или просто на тротуаре под дверью стоит бутылка молока, сверху лежит пакетик маргарина. Нигде никого нет. И никто не берет, даже не обращают на это внимание.

Когда нас вывозили в поле, то мы видели там, на перекрестках дорог, в 2-5 км от усадьбы бауэра стояли баки с молоком. Их вывез хозяин и оставил. А приедет молоковоз, выльет молоко из баков, пустые

баки потом бауэр заберет обратно. Неимоверно! У нас это молоко забрали бы еще до проезда молоковоза, а здесь и не подумают. И это притом, что горожане жили не карточной системе, на скудном пайке.

Вспоминались детские годы мои в селе, у дедушки и бабушки. Молодежь села еще держалась своих корней, земли. На колхозные поля ехали с песнями, смехом, остротами и шутками. И девушки, и парни, и молодые мужчины, женщины, чисто одеты, полны здоровья и надежды на светлое будущее. Сейчас не вериться, что молодежь так безрассудно оставляла село, землю, уезжала на непривычную, полную невзгод, недостатков жизнь в городе. Понятно, что стране требовалось развитие тяжелой и легкой промышленности, а городских жителей не хватало. Но и сама молодежь села стремилась в город, и работать, и учиться. А следовало бы развивать село, например, строить в селе консервные фабрики, чтобы не перевозить в города сырье из сел; строить в селе сельхозинституты, возле земли, где все постигали бы на практике; в селе и сельхозакадемия могла быть, со своими угожьями, фермами, садами, причем, она сама себя содержала бы; все маслозаводы были бы в селе, возле товарно-молочных ферм и села расцвели бы кинотеатрами, дворцами культуры, централизованным отоплением. Но кажется, что никому это в голову не пришло, ни в прошлые годы, ни теперь, когда село вовсе развалено. Украина куда-то идет как с завязанными глазами, стремясь стать сырьевым придатком для кого-то, не думая об усовершенствовании своего хозяйства.

Но возвращаюсь мысленно к черновой работе. Убедилась в том, что на любую работу можно ехать в чистой выходной одежде, а там переодеться в спецодежду, не демонстрируя среди города или села свою рабочую одежду.

Бросалось в глаза то, что в городе дверные ручки парадного входа сияли золотом (медные ручки у всех), и начищались каждое утро. Видимо мер города строго следил за такими деталями, да и сами жители уже не допускали неаккуратности, нарушения традиций.

В городе Кемпене не было ограничений в воде, все мылось очень тщательно. Даже нас в лагере не ограничивали водой, и мы мыли цехи очень тщательно, как говорится, долго и нудно.

Бросалась в глаза чистота дворов Бауэров (хозяев сельхозимений), ухоженность построек, продуманность в их планировании. И вспоминался славившийся своею чистотою и ухоженностью двор дедушки. Дело в том, что дедушка Мина с 7 летнего возраста работал у

помещика-немца по фамилии Шорт. Сначала мальчиком на побегушках, затем на доступных работах и, наконец, на ответственных работах. Господин Шорт выучил дедушку грамоте, математике в объеме сельхозработ. Когда дедушка женился и построил жене, бабушке Устье, дом, купил корову, то уехал снова к Шорту, чтобы заработать на тягловую силу. Хозяйство свое дедушка вел на довольно грамотном уровне, усадьбу построил удобную (советуясь с Шортом), все имело свои строго предназначенные места, все учитывало удобство в работе. Так что сельхозимения я осматривала в Германии с точки зрения уже знакомых мне правил. А Шорт, из уважения к трудолюбивому, очень аккуратному и со спокойным нравом дедушке, ничего не утаивал и обучал хозяйствованию дедушку, который всегда добрым словом вспоминал "своего пана", рассказывая о постигших премудростях дела. Дедушка никогда не ошибался, *когда* и что сеять, на *каких* участках поля, *когда* обрабатывать поле, когда начать уборку урожая и т.п. Своим спокойным трудолюбием дедушка сам славился в селе, и такими же воспитал троих сыновей и троих дочерей. Не даром же отец мой писал, что от своего труда он получал высочайшее моральное удовлетворение, как и дедушка. Дедушка очень любил домашних животных, жалел их, никогда не бил, а под гору или с горы всегда вставал с воза, чтобы облегчить своим волам их труд. Все это я вспоминал, видя хозяйничанье немцев, где меня ничто не удивляло.

В своей Германии немцы умели трудиться, жить, пристойно себя вести, соблюдать правила приличия. На Украине же, на захваченной территории они вели себя разнуздано, цинично, грубо. Как бы демонстрируя свою вседозволенность, они могли при женщинах, детях, стариках справлять не только малую, но и большую нужду, нагло ухмыляясь при этом. В первую очередь учили по-украински непристойности, употребляли непристойные жест... Для нас они были настоящими дикарями со скотскими привычками. Хотя именно нас они считали такими, забывая или не зная, что мы были самой читающей страной, а все население, даже в селах, намного интеллигентнее немецких солдат, намного скромнее и воспитание их. Именно это их погубило. Они просчитались в том, что культура держится не на зажиточности, не на богатстве материальном, а на богатстве интеллектуальном. Ведя себя по-скотски, они восстали против себя даже тех, кто не собирався сопротивляться им, но потом пошли в подполье и в партизаны. Да и не могло быть иначе. Наша страна, наша литература и искусство пропо-

ведовали гуманизм, честность, братство, интернационализм, бескорыстие, человечность. А это совершенно не вписывалось в модель и политику фашизма, Гитлера. Пресса фашистов на оккупированной территории своей беспардонностью вызывала, в лучшем случае, наше недоумение, презрение к грубым методам лжи, обмана, к нецензурности излагаемой в прессе и листовках "политики". Было похоже, что к этому прилагали руку "сливки" белогвардейцев, ушедших за границу в гражданскую войну. Они, видимо, считали, что унижали нас такой писаниной, а оказывались сами в грязи.

В газетах помещались фотографии – явные подделки, на которые мы смотрели, пожимая плечами: "Это победители выдают за факт?" Например, Сталин держит на руках еврейского мальчика с тонкими голыми ножками. Это немцы подделали известный плакат, где Сталин держит на руках девочку Мамлакан. Или, на листовке изображен серп и молот, внизу подпись "Хоть жни, хоть куй, все равно получишь ...". Возникал вопрос: «Страна с таким интеллектом хочет и надеется нас победить? Нас?»

Немецкие солдаты стреляли кошек и собак, просто так, ради забавы. Не было заметно элементарной гигиены. Например, на завтрак получали мясной фарш и употребляли его сырым, просто намазывали на хлеб. Летом, оставляли фарш не накрытым и хозяйка-крестьянка, у которой они жили, не успевала накрывать фарш марлей. Мухи выются! Но снова видела, что ели и бросили открытым, вызывая у нашей крестьянки отвращение и к ним и к их фаршу.

Вскоре после вступления, немцами были съедены все куры, поросята, взялись за телят и коров. Но ходили по дворам и требовали "Матка, яйка!" "Мамка, млеко!" И в тоже время не забывали именно нас, наших крестьян называть "швайн", "швайнегунд", "швайнерай"... – это любимые выражения немцев, вершина арийской культуры!

То есть, с первых дней оккупации было видно, что наше мнение о них их вообще не интересует, их приучили к мысли, что мы их рабы, что земля уже не наша, а ими завоевана, и народ Украины должен быть уничтожен. Теперь всем известны приказы Гитлера об этом. И поразительно слышать слова "если бы Гитлер остался на Украине, то мы пили бы сейчас баварское пиво и ели сосиски". Циничная шутка или полнейшее отсутствие здравого мышления? Многие из молодежи не понимают элементарного: – если бы выполнили приказы Гитлера по уничтожению Украины, как таковой, и полного уничтожения его народа,

то не только не родилась бы нынешняя молодежь, но и их родители не родились бы. Обидно, что в нашей Украине, так пострадавшей от фашизма, выросли внуки и правнуки ветеранов войны (ведь не было почти ни одной семьи, где не воевал хотя бы один человек из нее) не представляющих себе, что такое фашизм и какие *свои* порядки он устанавливал на *нашей* земле. То есть, видимо, деды, и прадеды нашей молодежи абсолютно не занимаются воспитанием правдой даже своей семьи! Многие из сыновей и дочерей ветеранов, а тем более внуки, будто и не слышали никогда, что ждало наших патриотов, боровшихся, например, в тылу у фашистов, т.е. на оккупированной территории, с оккупантами! Многие как будто и не слышали о том, что у нас не было другого пути, а только бороться за свободу своей Родины. Были, конечно, такие, которые, чтобы выжить, сотрудничали с фашистами. Но надо отдать должное оккупантам, если нас, патриотов они люто преследовали, зверски расправлялись с нами, то сотрудничавших с ними предателей нашей Родины они откровенно презирали, зная, что предавший единожды – предаст снова, и не раз. А жить, презираемым даже теми, на кого работаешь, не большая честь и не большая ли цена за кружку баварского пива и сосиску?

В Германии, я уже говорила, не было воровства. А на Украине немцы брали все как свое, т.е. воровали все, что им нравилось. Нет, часто брали они вещи не как оккупанты – откровенно, на глазах населения, а именно тайком воровали вещи, когда хозяин не видит. Доходило до смешного, садясь за стол – гладили руками под крышкой стола, узнав, что часто хозяева там прячут, подвязывая веревкой снизу крышки стола, самые ценные вещи, например, новые сапоги, ушедшего на фронт мужа или сына. Ходили сами почти босиком, но берегли их для тех, кто возвратится с войны. Немцы знали этот "тайник" и всегда незаметно для хозяев, его грабили. Я уже не говорю о том, что воровали нужные им вещи просто с веревки, где они сушились. Нет, не зашли никогда в дом, хотя могли прийти и заставить эту вещь погладить утюгом. Нет, забирали и уходили. Когда они начали замерзать от наших морозов, то забирали теплые вещи запросто, даже когда надо было украинца оставить раздетого или босого на снегу. Были и такие, почти сатирические случаи. Заходит со двора тетя и показывает со смехом в окно, на веревку, где висели вещи после стирки, в том числе черные шелковые панталоны, от которых... было аккуратно вырезаны "науш-

ники", которые немцы прикрепляли к своим пилоткам. Чтобы не отмораживать уши, оккупанты нашили выход – все носили наушники.

Как-то сидела я в доме у тети, в это время тетя увидела идущих во двор немецких солдат, бросала мне попавшую под руки шелковую косыночку: "Одень, надвинь на лоб, чтобы не прицепились". Один из солдат, увидев яркую цветную косынку, снял ее с моей головы, весело смеясь, завязал себя на шею и ушел. Так что "маскироваться" надо было во что-то незаметное, старенькое.

То, что в других армиях называлось мародерством – у фашистов было узаконенным. Мародерство у них рассматривалось как обычное действие военного времени, как нечто вполне законное. Зато воевавшие против фашистов партизаны считались незаконными войнами, незаконными формированиями и назывались бандитами. Называть бандитом означало расправу, как с бандитом, в их понимании – повесить. Но перед повешением наши патриоты подвергались таким изощренным пыткам, что описать их невозможно. Поэтому мы, подпольщики и партизаны, при наличии изобличающих вещей, документов, оружия, пытались живыми в руки фашистов не попадать.

Немецкие офицеры и солдаты любили оккупированному населению доказывать, какими незаконными действиями ведет войну Красная Армия! Они даже не понимали, что у нас даже школьник понимает абсурдность их пропаганды, ибо на наших глазах именно фашизм напал на нас, и действует средневековыми методами, втаптывая в грязь достижения цивилизации 1941–1945 гг.!

Как-то на фабрике был случай, который и сейчас вспоминаю с содроганием. К станку мастер поставил меня. Станок проводился в рабочее движение ременным приводом. Шел этот привод почти от пола и верх, выше моей головы метра на 1,5–2. Скорость вращения ремня была настолько высока, что не улавливалась зрением. И вот ремень срывается внизу с вала (а он без всякого ограждения) и продолжает вращаться только на верхнем валу, но уже не по прямой, а змеей идя вокруг меня, вот-вот захватит за шею и поднимет вверх. Я замерла, а ремень продолжает ходить вокруг головы и туловища. В эти минуты было жутко, но я переборола себя и не шевельнулась. Это и спасло от неминуемой гибели. О технике безопасности не было даже разговора. Но зато чистоту от нас требовали идеальную. Мыли мы все из шлангов, и часто сами были мокрыми, и зимой тоже.

Я писала о том, что иногда разрешалось выходить за пределы лагеря, погулять по траве, в ограде водонапорной башни. Но прогулки эти сопровождалось улюлюканьем, криками, камнями мальчишек, возраста гитлер-югендов. На нас сыпались нецензурные ругательства, наглый хохот, так что мы прекратили эти прогулки. Следует сказать, что взрослое населения просто "не видело" нас в упор, ни взгляда, ни поворота головы в нашу сторону. Но мальчишки были всегда агрессивными, злыми, циничными и добавляли к нашему рабскому существованию огромную ложку дегтя. Такие, с возрастом, возрождали в ФРГ фашизм и естественно остались фашистами по убеждению. Так и осталось у меня на всю жизнь чувство отвращения к этому юному "цвету германии". И когда вижу случайно где-то на снимке гитлер-югендов, то хотелось стать под душ и отмыться от их липких выкриков, комьев грязи и камней, летевших в нас, отмыться от самой памяти о них.

Отдохнуть в рабочее время можно было только во время бомбежки, когда немцы удирали в бомбоубежища. Зная, что в воронку от бомбы уже вторая бомба не попадет (это почти невероятно), мы спускались в воронку и сидели там до отбоя. В дождь по мокрому суглинку из глубокой воронки вылезать было почти невозможно. Каждый раз сползаешь по мокрому скользкому уклону на самое дно. Юмор не пропал, смеялись даже при этом. Бомбежка – неприятное явление, упав на землю, закрываешь голову руками, а вой бомб настолько сильный, что кажется, каждая из них летит именно на тебя. И только при отбое можно было расслабиться, легко вздохнуть. Тяжелая работа, голод, бомбежки очень изнурили. Но на себе испытала, что со временем привыкаешь к этому как к норме. И возвращался даже смех, шутки. Молодость брала свое. Часть девушек, судя по всему сельские, начали даже петь песни, которых я не знала еще. Чисто народные или «городские» романсы. Но и когда узнала, то не могла петь, сжималось горло спазмом. И после войны, когда уже был позади лагерь, очень долго не могла петь, т.к. сердце сжималось от боли, особенно когда пели наши советские солдаты, офицеры. Для нас, побывавших в немецком тылу, в немецком лагере, все песни были неизвестными, и хотелось рыдать от «Землянки», «Ой, Днепро, Днепро», «Соловьи, соловьи», настолько трогало меня это свое, родное и упущенное, совсем незнакомое. Обидно и больно!

Война забрала прекрасные годы юности, прямо со школы пришлось быть солдатом, прекратился беспричинный смех, песни, игры и

все, присущее тем легкомысленным молодым, годам. Мы все стали взрослыми с 22 июня 1941 года, просто с детства шагнули через юность, о которой всю жизнь, до наших дней с болью в сердце горюем, и которую уже в зрелые годы пытались наверстать то шалостью, то не по возрасту проказничали и без причины веселились. Но факт есть факт, – фашисты украли четыре года юности нашей. После войны пошла учеба, не детей, юношей, а уже серьезных, опытных людей. Одновременно восстановление разрушенной страны, недостатки в еде, одежде. Была радость свободы, победы, возвратившейся привычной жизни на Родине, радость от встреч с родными, близкими, друзьями. А только из друзей, моих одноклассников, осталось в живых всего трое и те не единожды раненые, инвалиды войны, как и я. Мы снова танцевали вальсы, танго под чудесные мелодии, снова пели любимые романсы – «Я помню вальса звук прелестный», «Калитка», «Очи черные», любимые арии из оперет, которых мы не пропускали до войны, ходили на них всем классом на верхний ярус. А пока...

Пока шла война, а мы были узниками. Иногда приходилось работать с узниками других лагерей, и мужских тоже. Слышала не раз их песни. Почему-то в неволе отдельные парни озорничали, пели «тюремные», блатные песни. Я этого не люблю, и удивлялась этому. Но, видимо, каждый по-своему переживает беду, проявляет отчаяние.

Была у нас в лагере как-то встреча с власовцами. Конечно, в лагерь их пустили не по нашей просьбе. Захотели увидаться, пообщаться с девушками, своими землячками. Видимо, так они это объясняли. Во второй половине воскресенья в бараке девушек были все на месте. И вот входят к нам в неизвестной для нас форме солдаты. Но мы уже знали о предателях-власовцах и сразу поняли, кто они, когда надзиратель сказал, что это наши земляки из РОА. Некоторые девушки радостно говорили с ними, но большинство, в том числе и я, сделали вид, что приход их не на радость. Наше большинство сидело молча, я вообще отвернулась спиной к ним. Но потом стало интересно посмотреть им в лица, и я это сделала демонстративно, почти не скрывая чувства презрения. Многие из них, общаясь с девушками, не заметили этого. Но те, что сидели молча, явно поняли, что я о них думала. Особенно у одного, даже тень прошла по лицу, и глаза стали мрачнее и даже тоскливее прежнего. Это меня слегка отрезвило, хотелось думать, что его служба в РОА – во имя надежды на возврат к своим. И после войны, когда было уже известно, что кое-кто, таким образом, решил просто

спастись, чтобы потом бороться против фашистов, я иногда вспоминала эти глаза. А пока мы позволяли себе поиздеваться над ними:

– Что, до самой Голландии наши вас гнали?

– И много наших вы уничтожили?

– А что это вы подались в РОА? Форма понравилась?

Разговор был вроде бы в шутку, но какая там шутка. Мы улыбались, кто с издевкой, кто с открытым презрением:

– Что, ребята, пришли нас выручать из рабства?

Ушли они, поняв, что с нами общего языка не найдут. Правда, через день принес кто-то из них в наш барак хорошие платья, раздавали девушкам. Я наотрез отказалась от платья, тогда солдат сказал: «Да возьми, это мой товарищ тебе лично его передал». И я поняла, что это тот с тоскливым взглядом. Они, естественно, сразу увидели, во что мы одеты, и решили хоть чем-то улучшить наше мнение о них.

В лагере мы узнали с огромной радостью о разгроме немцев и пленении армии под командованием Паулюса по трехдневному трауру, отмечавшемуся всей Германией. Мы воспрянули духом и ждали новых известий о победах Советской Армии. А в феврале-марте 1945 года стали свидетелями того, как взводы, роты солдат уходили на запад, навстречу «врагу» американской и английской армий, шли сдаваться им. В это время наш знакомый шофер-немец, который был в плену в России в 1914 году, я писала об этом, сказал мне и моей подруге Тамаре, что лагерь будут перебрасывать куда-то, возможно даже уничтожат нас. И мы рискнули с ней бежать из лагеря. Сообщили об этом и другим, но с нами никто не согласился бежать. Лагерь охранялся плохо, и мы через узкое окно из туалета выпрыгнули в глубокий ров, окружавший фабрику и лагерь. По рву прошли до железной дороги, и вышли на автодорогу, которая, к нашему удивлению, была полностью забита устремившимися на запад гражданским населением и военными. Я и Тамара переоделись в платья (лагерную одежду оставили в канаве) и продвигались с бесконечно растянутой толпой до первой лесополосы, куда и зашли, якобы по нужде. Но из этой движущейся толпы никто на нас не обращал внимания, они стремились на запад, воображая, что у них по пятам уже идет Советская Армия. Выходит, что они таки ожидали, что наши пойдут через всю Германию! Уходило на территорию Голландии гражданское население, уходило навстречу американским и английским войскам военные. Шли сдаваться нашим союзникам, чтобы, не дай Бог, не попасть в руки нашим.

Я и Тамара прошли по роще – защитной полосе в обратном направлении, нам нечего было делать на западе. Ранний весенний день (это был март) был очень холодным, и мы почувствовали, что так долго не выдержим, надо искать подход к какому-нибудь хутору, где обязательно есть на работах наши земляки, без них не обходились нигде. Но надо было переждать до темноты, холод же пробирал нас уже насквозь. И тут мы услышали грохот подводы по замерзшему грунту и русский мат на все поле. Мы выскочили из зарослей, двое парней, сидевших на подводе, остановили лошадей, узнав в нас своих. Быстро прикрыли нас сеном и возвратились в «свое» имение, к бауэру, где работали. Заехали просто в сарай, вывели нас на чердак, заполненный сеном, и принесли теплую одежду. Около месяца они кормили нас, приносили воду, молоко, которого там были центнеры. У бауэра было около 20 коров. Ребята эти оказались нашими летчиками, бежавшими из лагеря военнопленных. По всей округе у них уже были друзья, товарищи, с которыми они ходили по ночам встречать идущие группы военных-фашистов, разоружали их и уничтожали. Таким образом, все т.н. восточные рабочие, а по сути, наши земляки, начали вносить и свою лепту в дело разгрома врага. Громили не только отступающих армейцев, но и свирепое лагерное начальство, надзирателей, громили и бесчеловечных бауэров. Шла ночная партизанская война. Все ребята наши были вооружены от автоматов до гранат. По нашей просьбе мне и Тамаре ребята подарили маленькие браунинги для самообороны.

И вот в солнечное апрельское утро к нам на чердак приходят ребята: «Посмотрите в оконце». Мы выглянули, издали виднелись здания бауэра-соседа, на котором развевались белые флаги о сдаче. Верный признак конца войны, по крайней мере, на этой территории. «Хозяин сказал, чтобы девочки с чердака уже слазили!». Мы недоуменно открыли рты. Как? Он знал? Ничего не оставалось, мы спустились вниз, где нас встретил хозяин и приказал своим дочерям забрать нас в свои комнаты, помыть в ванне и одеть все новое. Девушки после ванны раскрыли огромные гардеробы со своей одеждой и предложили выбрать себе наряды. Мы, естественно, отказались, тогда они сами подобрали нам всю одежду и обувь. Нас позвали за общий стол. Оказалось, что Николай и Петр очень дружны с хозяином и его дочерьми, питаются с ними за одним столом. Вон как, оказывается, не все немцы такие, как наше лагерное начальство! Нам показалось, что хазяин не прочь

принять ребят своими зятьями, т.к. они нравились дочерям. Это было заметно. А молодых парней-немцев на хуторах вообще не было.

Через неделю-две американские солдаты объезжали всю занятую территорию и собрали нас, русских (так они всех советских называли) в огромный лагерь, устроенный для нас. Охрана была, но мы беспрепятственно могли из лагеря выходить, ходили по городу, страшно разрушенному авиацией союзников. Ездить можно было только на велосипеде, т.к. не было ни улиц, ни дорог, не загроможденных руинами. Один американский солдат-негр, увидев, что мы идем пешком, остановил первых встречных немцев и их велосипеды отдал нам. Отказ взять на него не произвел впечатления. Пришлось садиться и ехать. До первого поворота. Затем мы оставили велосипеды, и пошли обратно в лагерь. Были случаи, когда американские солдаты наших девушек заводили в немецкий дом, открывали шкафы, приглашая выбирать одежду, показывая на то, что одеты они плохо.

После лагерной голодовки мы у бауэра уже отъелись, и нам не вредила пища лагеря американского, где все готовилось на очень жирной свиной тушенке.

Скажу еще о том, как вошли английские войска, а затем американские (возможно наоборот, выпало из памяти), с какими «боями», как теперь они описывают свои героические подвиги. Дело в том, что в то время, когда союзники открыли т.н. второй фронт, то немецкая армия, солдаты давали уже себе отчет об исходе их войны. И, зная, что в Росси, Украине, Белоруссии они оставили неприкрытый след своей жестокости, варварства, мародерства – ожидать снисхождения от советского солдата, нередко потерявшего от их рук родных и близких на оккупированной территории, невозможно. И естественно, счастьем было для тех, кто попадал на Западный фронт, т.е. в бои с английскими, американскими войсками. Началось дезертирство, ночами шли по 5-15 человек немецких солдат в сторону этого фронта. Так что сопротивление со стороны армии вермахта видимо было только при высадке войск союзников. Но когда советские войска уже били по Берлину, то англичане и американцы шли по Германии триумфальным маршем. Как шли войска Гитлера по Европе, до самой Советской границы. Бывшие герои вермахта шли навстречу союзникам с поднятыми руками. И те их принимали с давно задуманной целью. Немцы-военнопленные ходили у союзников с сомнительной охраной, в чистой форме, даже не помятой, не то чтобы испачканной, сытно питались и от души весели-

лись – война для них окончилась! Мы, остарбайтеры, были в условиях намного худших.

Еще в 1945 году, до Дня Победы, мы видели, что союзники ведут себя так, как будто они были больше наши, чем немецкие, если не враги, то недоброжелатели. Конечно, это не касалось простых американских солдат. Приехав на Родину, мы даже не могли говорить обо всем этом, т.к. Советский Союз предельно честно выполнял свои обязательства и не мог допустить даже разговора, бросающего тень на союзников. Поэтому не распространяли слухов о том, как долго нас, остарбайтеров, склоняли союзники к выезду в Америку (мы были, вернее я была, в американском лагере). Не стесняясь, американское командование, а иногда гражданские лица, говорили о том, что нас ждет Сибирь, ГУЛАГ, и это на всю оставшуюся жизнь. А кроме того – всенародное презрение и несправедливость, т.е. мы никогда уже не станем полноценными, равноправными гражданами в своей стране. Нас регулярно собирали в огромных актовом залах и по 2-3 часа рассказывали о прелестях жизни в Америке. Но добровольцев для выезда было крайне мало.

Когда вошли американцы, то я попробовала еще раз попасть в Бельгию. Первоначальный лагерь для бывших остарбайтеров находился в г. Кемпен, в старинном дворце-крепости, который окружал глубокий ров. Вход на территорию крепости был через мост, который когда-то, видимо, поднимался. Само здание было как из старинного романа. Залы и малые комнаты, мраморные парадные лестницы и винтовые лестницы с черного хода и на крышу, где тоже был для нас новый мир: обзорные площадки, люки, солярий... Я была в числе любопытных, в первые дни не оставила ни одного не разведанного уголка. Кормили американцы, после лагерной нашей жизни, что называется до отвала. Как-то на крыше разговор зашел о Бельгии. Меня он естественно, снова заинтересовал. Ребята собрались уходить туда: «Чего здесь зря сидеть? Война ведь идет!» И я уже не могла остаться в стороне. Их было трое, приняли меня в свою компанию, для надежности отвели на хутор, чтобы самим заняться подготовкой к выходу – одежда, продукты, оружие. Но со всем этим их задержали американцы. А я прождав намного больше условленного срока, вернулась в наш лагерь-дворец. Еще и пришлось ходить к американцам с просьбой отпустить их из-под ареста. Ребят отпустили, но лагерь начали перевозить в более крупный город, в огромный бывший военный городок, забыла его название.

Вообще, нас неоднократно перебрасывали с одного места на другое, приучив к этим переездам. Наши союзники брали оstarбайтеров (среди нас были ведь и военнопленные) и насильно вывозили, не сообщая, куда везут. А мы никак не могли понять, что нас прячут от советского пердставительства. Вот так, под видом очередного переезда, грузили в самолеты и отправляли в Америку. Я тоже попала в транспорт союзников, хотя долго избегала вывоза. Со своей подругой следила, откуда грузят, и уходили в бараки на противоположную сторону лагеря. Когда грузили с другой стороны – мы шли куда-то в центральные бараки. Таким образом, мы все же избежали вывоза в Америку, так что попали в транспорт американский (возили к аэропорту грузовыми машинами) уже тогда, когда лагерь был обнаружен советским пердставительством, и нас вывезли в расположение советских войск, уже выдав в дорогу шоколад и апельсины. При въезде к своим, на территорию, занятую советскими войсками, нам с Тамарой пришлось сдать те браунинги, подаренные ребятами-военнопленными. С большим сожалением.

Здесь, впервые мы увидели своих солдат и офицеров в погонах! Офицеры были с прекрасной выправкой, блестели звезды на погонах, отливали золотом погоны, одним словом, это были блестящие офицеры. Наши ребята, наши однолетки. Но... Никто из них не глянул в нашу страну, а они знали, кто едет, кто разгружается. И мы почувствовали себя униженными, незаслуженно униженными, а они нам казались недоступными. Да и с другой стороны, не бросаться же им к нам с радостью в объятия! А только надолго я запомнила это, как будто попала из огня да полымя! Это стало причиной тому, что уже освоившись на Родине начав учиться, обретя вид привлекательной девушки, я всегда отвергала ухаживания офицеров, не могла перешагнуть впечатление той первой встречи. Хотя было это с моей стороны, наверное, не только глупо, но и несправедливо.

После прохождения фильтрации служила в одной из воинских частей Северной группы войск. Здесь я получила трагические вести о гибели Ильи Даниловича Дибровы, а так же многих моих близких друзей партизан и подпольщиков.

Побывав в глубоком немецком тылу, участвуя там в борьбе против фашистских оккупантов, пройдя через аресты и побывав в фашистских застенках, прошла через испытания, которые отразились на состоянии здоровья и о которых не всегда просто вспоминать.

Военные годы укрепили во мне качества, которыми руководствуюсь всю оставшуюся жизнь: любовь к Родине, патриотизм, интернационализм; готовность к самопожертвованию, взаимовыручке; честность и дисциплинированность, нетерпение к фальши, лицемерию, лжи, цинизму; презрение, нетерпение предательства в любой форме; любовь к труду.

Все годы я помню слова отца – «труд всегда доставлял мне высокое моральное удовлетворение». Они стали и моими.

В декабре 1945 года я возвратилась из воинской части, начала подготовку к дальнейшей учебе. В 1946 году сбылась моя мечта – поступила в Днепропетровский горный институт им. Артема, где преподавали известные в те годы академики, доктора наук. И не удивительно, что в дальнейшем не только выпускников, но и студентов нашего института принимали на работу в первую очередь, с удовольствием.

Даже учеба в высших учебных заведениях у моего поколения имела свою неповторимую особенность. Первые два курса мы ходили в военной форме, так как еще не имели ничего другого. Еще было правило носить все фронтовые награды. Это было учебное заведение мужское, на парады и демонстрации мы выходили как полк с разными родами войск, и шли в одном строю от рядовых до подполковников. Сверкали награды и еще более ярко сверкали наши счастливые улыбки. Долгожданный мир, возвращение живыми, учеба! Как долго мы к этому шли. Какими трудными и длинными дорогами. И какие потери несли ежедневно все 1418 дней!

На учебу уходило все время, нельзя было позволить себе низкую успеваемость, ведь рядом иногда сидели пришедшие со школьной скамьи, со свежей памятью. Учеба удавалась большой настойчивостью, бессонными ночами, т.к. свободное от учебы время работали на восстановлении разрушенного войной известного завода им. Петровского. А каждый весь сентябрь помогали колхозам, причем, не отставая в работе от колхозников. Гордость и здесь не позволяла быть в хвосте. Тяжело было с питанием, при карточной послевоенной системе учились мы впроголодь, мечтали хотя бы раз в месяц наестся хлеба. Но мы чувствовали перед страной ответственность за ее будущее, знали, что оно именно на наших плечах, что мы, прошедшие сквозь грозу войны, – главная движущая сила прогресса нашей страны. И поэтому, начиная с первых лет учебы, я приобретала всю литературу, справочники, энциклопедии по своей специальности, создав к кон-

цу учебы горную библиотеку, удовлетворявшую решение всех производственных процессов.

Считаю своим долгом отметить, что директор института Нестеренко Петр Григорьевич был Человеком с большой буквы. Зная, что набор 1946 года потерял четыре года в своем культурном развитии, еженедельно приглашал в институт симфонический оркестр консерватории, мы слушали лучшие образцы музыкальной мировой классики. Приглашались известные поэты, писатели Украины, Советского Союза на поэтические вечера и диспуты. Да и сами мы выступали с самодеятельностью в госпиталях инвалидов ВОВ. Пели еще песню, не потерявшую своей актуальности: «По Берлинской мостовой», «Эх, дороги», «Танцевать я совсем разучился...» и поэтому не упускали случая обучаться на курсах бальных танцев, красоту которых тяжело переоценить. Таким образом, мы готовились быть достойными представителями своего народа как в труде, так и в культурной жизни страны. Окончила в институте курсы мотоциклистов и автолюбителей, что требовалось для дальнейшей работы.

Нам, партизанам, было особенно тяжело, т.к. находясь в глубоком тылу врага были по два-три года оторваны от происходящих на Большой земле событий во многих областях науки и культуры, не читали новинок в литературе, не знали многих новых законов, не знали песен военных лет и многого другого. Тяжело описать то, что на Родине мы еще чувствовали себя полными профанами в отдельных вопросах. Было стыдно признаваться в этом, и мы прилагали все силы, не считаясь со временем и отдыхом, чтобы наверстать упущенное. А ведь свободного времени было слишком мало!

По окончании горного института работала инженером в системе треста «Укрособуглемонтаж», на комплектации чертежей поступающего из Германии горного оборудования. Потом главным гидрогеологом Байдаковского углераза и дренажно-осушительной шахты, обеспечивая безаварийную работу уникального сооружения – транспортно-отвального моста и системы экскаваторов, работавших на него и обеспечивая безопасность работы на всех вскрышных и добычных уступах и подъездных железнодорожных путях. Работала по совместительству в Днепропетровском горном институте, проводя обширный цикл инженерно-геологических и гидрогеологических наблюдений, ставших основой для внедрения в производство определенной системы осушения, вскрытия и выемки угольного пласта. Частично эти матери-

алы вошли в учебник «Инженерная геология, гидрогеология и осушение месторождений» И.А.Скабаллановича, М.В.Седенко.

В 1956 году, для укрепления кадров строящегося Львовско-Волынского угольного бассейна, была переведена министерством на должность главного геолога комбината «Укрзападшахтострой».

Возглавляемая мной служба способствовала безаварийному строительству, а затем эксплуатации двадцати шахт бассейна в сложных горногеологических, гидрогеологических и сверхкатегорных условиях по газу. Руководила проектированием и строительством технических и питьевых водозаборных сооружений городов Червоноград, Нововолынь, Сокаль, всех рабочих поселков и шахт бассейна. Геологическая служба, руководимая мной, принимала решения оптимальных способов крепления и управления кровлей, максимальной выемки полезного ископаемого и др. При этом использовала сотрудничество с Львовским филиалом института геологии Академии наук УССР. Никогда не прекращала обучать свои кадры и учиться самой. Так, в 1952-1955 годах окончила Кировоградский Университет Марксизма-Ленинизма, в 1966-1968 годах в Ленинградском горном институте окончила обучение по программе для руководящих работников и специалистов высшей квалификации, читала лекции по горному делу в учебных заведениях г.Червонограда.

В 1970 году меня пригласили по переводу в отдел подземного хранения нефтепродуктов и сжиженных газов. Я работала на должностях руководителя группы, начальником сектора подземного хранения, главным специалистом Института «Южгипротрубопровод», реорганизованном в «Союзгазпроект». Приняла участие в изысканиях и проектировании трасс газопровода Оренбург-Западная государственная граница, нефтепровода Уренгой-Сургут-Тобольск, в выборе оптимального направления Байкало-Амурской магистрали (БАМ), в проектировании нефтепровода во Вьетнаме и в период военных действий посещала Вьетнам.

По сути, все годы своей сознательной жизни была активной участницей общественной работы. Это 1936-1941 годы – курсы школы «Осоавиахим» (ДОСАФ), участие в спортивных соревнованиях, редактор школьных стенгазет. После окончания института – это и оборонно-массовая работа, связанная с проживанием в пограничной зоне, участие по списку №1 в учениях ракетных войск; бессменный председатель женсовета на углеразреze; штатный член идеологического отдела

Сокальського Горкома КПСС 1956 по 1961 год; член Червоноградського горкома КПУ с 1961 года по 1970 год. Как член Советско-Вьетнамского общества «Дружба» Украины в 1974 году в составе специализированной группы от Советского Союза (в числе десяти членов ее) посетила Вьетнам в период военных действий, участвовала в проектировании нефтепровода во Вьетнаме для военных нужд. В 1962-1965 годах – парторг треста «Червоноградуголь»; заместитель председателя Червоноградского городского Народного контроля, за эту работу не единожды была представлена на республиканской доске почета Народного контроля Украины.

Все годы, находясь на пенсии, вела и веду работу по патриотическому воспитанию учащейся молодежи (школы, пограничные заставы Львовской области, военные училища и училища Червонограда, Львова, школы г.Киева).

Народный заседатель Шевченковского районного суда г. Киева (1971-1978 гг.). Председатель культмассовой комиссии Шевченковского Совета ветеранов г.Киева; член Комитета женщин-ветеранов г.Киева и др.

Неоднократно выступала по Львовскому и Киевскому телевидению и радио по совершенствованию производственных процессов, о боевых действиях в период ВОВ, о работе студии живописи г.Червонограда. Участвовала в ряде художественных выставок, посвященных шахтерскому труду и партизанскому движению. Ниже небольшая часть выступлений в прессе:

«Геолог в шахте» («Львовская правда», 29.12.1965 г.)

«З лекціями виступають слухачі» («Ленінська правда», м.Сокаль)

«Боевое братство» (Коммунист», Армянская ССР, 4.05.1980 г.)

«С любовью говорят «Лиен Со» («Правда Украины», 25.05.1975 г.)

«Як мама» (Журнал «Радянська жінка», № 4, 1982 р.)

«Про своїх друзів-товаришів» («Трибуна шахтаря», м.Олександрія, 6.12.1979 р.)

Имею награды: Ордена «Отечественная война» II ст. (1944 и 1985 гг.), Ордена «За мужність» (2001 и 2002 г.), «Шахтерская слава» III, II и I степеней, 20 военных и трудовых медалей, около 30 грамот, четыре благодарности мэра г. Киева Омельченко А.А. за активную работу в деле патриотического воспитания учащейся молодежи и за большую ветеранскую работу.

* * *

После войны было очень престижно и материально выгодно поехать на работу в Германию, другие европейские страны. Несколько лет многие ждали очереди на такие выезды. Но, когда в 1951 году военкомат отобрал из нашего факультета несколько человек для работы в Германии, в том числе меня, то мама сказала: "Не надо тебе тех денег, тех благ, ты и поныне ночами кричишь во сне из-за фашистов". Я, конечно, не поехала, мне действительно хватило на всю жизнь общения с фашистами, и с немцами вообще, и с их отпрысками.

Но были они и другими. Помню, во время работы недалеко от городского кладбища, произошел очередной налет авиации союзников. Немцы убежали в убежище, а мы побежали на кладбище, прятаться в склепах. До отбоя мы успели еще побродить по кладбищу и наткнулись на ряд одинаковых могил (не помню точно, 5–7 могил) с красного гранита полированными плитами и надписями, по которым стало ясно, что это могилы русских и украинских пленных первой мировой войны. Могилы ухожены, в цветах. Прошло с тех пор каких-то десятка три лет, а в 1944 году было вообще всего 11 лет правления Гитлера. И за эти 11 лет Гитлер превратил свой народ в алчных, злых, идущих по головам всех европейских стран к своей наживе. И если бы победили не мы, не Советский Союз, то из гитлер-югендов выросли бы новые Гитлеры.

Правда вспышки возрождения фашизма как раз и подтверждают это, ибо национализм, нацизм фашизм – по своей сути преследуют почти одно и то же.

Я как-то слышала воспоминания бывшего остарбайтера о том, как хорошо хозяин к нему относился и даже кормил хорошо. Вспоминал с удовольствием, даже не вспомнив, что работал по принуждению от зари до зари, что взяли его как затравленного волка в облаве, насильно увезли с родной земли, не считают, точнее, считая не равным себе, а недостойным сидеть рядом с теми, кто принадлежит к арийской расе. И возник вопрос, каким же надо быть в действительности недостойным звания украинца, советского человека, чтобы в рабстве своем рассмотреть нечто достойное добрых воспоминаний, не упомнив своего психологического состояния. Вот такие, видимо, стали диссидентами и ныне учат нас жить, восхваляя все, кроме своей Родины. А по сути дела, они вообще не имеют права на Украину, т.к. бросили ее в ее тяжелые времена, спасая не Родину, а собственную шкуру.

Рукопис, 2004 – 2005 рр. Фонди НМІВВВ, додаток до довідкової картки.

СИНЯЄВА (АНДРЕЄВА) ОЛЕКСАНДРА ІВАНІВНА

**Олександра Андрєєва (ліворуч)
з подругою Лідією Шерстюковою.
Німеччина, 1943 р.**

*1925 р.н., с. Дубовець, Долгоруківський р-н, Липецька обл. (Росія)
Проживає м. Луганськ. Освіта –
середня спеціальна.*

1942 – 1945 рр. – примусово працювала в Німеччині на невеликій приватній фабриці, де виготовляли електролампочки.

Родилась я 16 апреля 1925 г. в селе Дубовец Долгоруковского р-на, Липецкой области. В 1928 году с родителями переехала в г. Луганск. В 1941 году окончила 8-й класс средней школы. 22 июня началась война. Будучи комсомолкой, естественно, по комсомольской путевке пошла на завод № 60 (теперь завод Ленина или станкостроительный завод). Работала до начала учебного года, т.е. до сентября 1941 года. В сентябре начала учиться в железнодорожном техникуме. Окончила первый курс. Летом 1942 г. в числе студентов

была мобилизована на оборонительные работы. Копала противотанковые рвы вокруг Луганска.

В течение месяца шли проливные дожди. На подступах к городу были грунтовые дороги. Немецкие моторизированные части не могли продвигаться по раскисшим грунтовым дорогам, вынуждены были стоять длительное время. Но контролировали город и подступы к Луганску с самолетов. Мы копали вручную кайлами и лопатами. На руках были кровавые мозоли. Ведь грунт на Донбассе нелегкий.

Немцы с самолетов цинично насмехались над нами, спускались как можно ниже, обстреливали нас из пулемета. Мы, естественно, па-

дали в лужи, т.к. наши рвы были полны воды, а летчиков это забавляло, и они хохотали над нами. А то сбрасывали листовки:

"Милые дамочки, не копайте ямочки,
Наши таночки перепрыгнут ваши ямочки".

За несколько дней до окончания дождей нас распустили по домам. Части нашей армии отступили. Крупные предприятия в основном были эвакуированы, а здания и сооружения при отступлении взорвали. Население города оставалось на "произвол судьбы". Люди под огнем выхватывали керосин из горящих нефтехранилищ, из разрушенного и пылающего мелькомбината – муку, крупу... Кто смог, у кого в семье были взрослые сильные люди. А вообще население осталось голодным, холодным, совершенно не защищенным.

Наш отец был на фронте. Мы остались с мамой: мне было 17 лет, а братьям 10 и 7 лет. Гремела война, бомбежки. Мы прятались в окопах, вырытых в своих дворах.

15 июля 1942 г. мы сидели в своем окопе, к нам прибежала соседка и сказала, что немцы в городе. По нашим улицам пронеслись с грохотом мотоциклы. Затем пошли и другие части. В город вошли фашисты. Командующие были немцы, а основные части были румыны и итальянцы. Хозяйничали немцы оперативно и быстро. В течение короткого времени организовали жандармерию, которая расположилась в административном здании обкома партии, полицейские участки – в райотделах милиции. Расклеили объявления по городу: "Жида, коммунисты и комсомольцы должны немедленно явиться на регистрацию". Народ не торопился выполнять эти требования. Тогда в ход пошли предатели из числа "обиженных советской властью" – бывшие раскулаченные, из семей репрессированных, уголовники. Теперь они представляли "власть". Это местные жители, они хорошо знали и семьи военных, и коммунистов, и комсомольцев, и, конечно же, евреев. В городе начались погромы.

В полях созрел урожай, его нужно было собирать. Многих из нас погнали на сельхозработы. А по окончании страды начались массовые отправки в Германию.

Первый раз я попала в число отправленных 15 ноября 1942 года. На подступах к Луганску все железнодорожные пути были взорваны. Нас согнали к облвоенкомату, а оттуда пешком на Петровку за 25 км от города. Родители бежали рыдая за нами, а полицаи отгоняли их ударами прикладов автомата.

Железнодорожные составы из товарных вагонов стояли на станции. В них перевозили поочередно: то скот, то людей, то хоз-пром грузы. Вагоны "набили", как только смогли. В них была только солома на полу. Закрыли, как положено закрывать товарные вагоны и с наступлением темноты, поехали. Двигались мы только ночью. Днем стояли в тупиках. Но вдруг (на третью ночь пути), ночь, а мы стоим. Мы не поняли, в чем дело. А на следующую ночь мы двинулись назад, обратно домой. Оказалось, наши разбомбили станцию Лихая, и двигаться было некуда

В Луганске нас продержали до 8 декабря.

И "я помню, в этот день была прекрасная погода,

Наш город покрывал седой, сырой туман.

8 декабря 42 года мы распрощались. О, какой кошмар!".

Снова тем же путем и в таком же порядке, с той только разницей, что стояли сильные морозы. Мы были одеты кто как. Некоторые совсем легко. В вагонах после транспортировки скота, намерзли кучи навоза. Соломы совсем мало. В вагонах строго размещались – в одних только женщины, в других – мужчины. Но ведь мальчишки есть мальчишки. Они сумели раздобыть металлические бочки и смастерили себе "буржуйки". Тяга поездов осуществлялась паровозом, отапливаемым углем. Там они умудрялись добывать топливо для своих "буржоек". У девчонок в вагонах температура равна наружной, т.е. – 25-30°C. Через 2-3 суток пути появились обмороживания, было даже несколько смертных случаев. Конвой принял решение объединить пассажиров мужских и женских вагонов. Мы перешли в вагон к мальчишкам. Однако к печке нас не пускают. Разрешают греться при условии обеспечения топливом. Среди нас была молодая женщина, у которой дома остался грудной ребенок. У нее из груди течет молоко, вся одежда промокла насквозь. Мы упросили ребят пустить ее к печке и пообещали, что вместе с ними будем добывать уголь.

Через 3-4 часа поезд останавливался, нас выпускали в туалет под дулом автомата. Мы успевали по 2-3 человека влезать на крышу вагона, затем по крышам бежали к тендеру паровоза, хватали уголь кто сколько сможет, и бегом обратно. Так мы обеспечивали себе относительное тепло.

Нас довезли до Гродно – это граница с Польшей. Далее новая колея ж/д путей, нужно менять вагоны. Нас выгрузили, привели в длинный барак на санобработку и "медкомиссию". Раздели до гола,

вещи связали в узлы, отправили в обработку. Нас завели в пустую комнату с бетонным полом, якобы в баню. Пришел поляк, включил пожарный кран и ледяной водой из пожарного шланга окатил нас. Это в декабре. Дали по 0,5 м вафельному полотенцу и при выходе, каждой на шею повесили бирку с номером. Я старалась как-то прикрыться этим полотенчиком и тупо крутила веревку с биркой. За такое преступление была награждена несколькими ударами по рукам и "мягкому месту".

Вдоль длинной комнаты барака стоял огромный длинный стол, за которым сидели мужики в форме немецких офицеров различных чинов – комиссия! Мы проходили мимо них, не знаю, по какому признаку, отдельных девчонок отбирали и уводили в сторону. Больше мы их не видели. Если замечали какую-то сыпь на теле, на лоб ставили огромный штамп, который долго не стирался. У выхода из барака с другой стороны нам вернули наши вещи, мы оделись и нас погнали в другой состав.

Далее климат был помягче, ехали и днем и ночью быстро. Если в пути по территории СССР и Польши физиологическую нужду мы справляли прямо на рельсах, то на территории Германии это не допускалось. Поэтому нас вывели последний раз у Польско-Германской границы и не открывали до конечного пункта, г. Эрфурт, Германия.

В Эрфурте был огромный пересыльно-распределительный международный лагерь, где были узники не только из СССР, но и из всей покоренной Европы. Сюда мы прибыли 18 декабря 1942 г. Нас разместили в бараках с трехъярусными нарами, начиненными клопами.

В пути нас кормили 2 раза в сутки. Давали по куску черного солдатского хлеба и какую-то непонятную похлебку. Не помню, откуда у нас появились консервные банки вместо тарелок. У многих из нас были кружки, в общем, как-то приспособились. Такой же порядок обслуживания сохранялся и в этом лагере. Сюда приезжали покупатели, кому нужны были рабочие руки. По мере появления "покупателей" в барак входил работник лагеря и выгонял людей на плац. Выстраивали в ряд. Покупатель и продавец проходили мимо, рассматривали людей, и будущий хозяин по одному выдергивал из строя подходящий "товар". Расплачивались наличными тут же, в нашем присутствии. Унизительно, ужас!!!

Нас 15 луганчанок купили 23 декабря 1942 г. На прицепе трактора хозяин привез нас в Гроссбрайтенах. Это небольшой городок в Тюрингии. Барака еще не было. Хозяин арендовал один этаж промыш-

ленного здания, недалеко от своих предприятий. На первом этаже было какое-то ниточное предприятие, на втором табачное, а третий занимали мы. Здесь уже находились 24 девушки из Сумской области. Они здесь были с сентября. Т.к. мы прибыли в канун Рождества, хозяева подготовили нам торжественный прием: на длинных столах были расставлены бумажные тарелки, на которых лежали сувениры: деревянные броши, бусы и т.п.

На второй день нас повели на работу. У хозяев в Гроссбрайтенабах было 2 фабрики: стеклянная, где изготавливали электролампочки, и металлическая, производившая цоколи к лампочкам и какие-то капсулы? Ведь была война и у них, как и у нас, все предприятия обязаны были выпускать, по возможности оборудования, что-либо военное.

Я попала на стеклянную фабрику и на протяжении всего времени с декабря 1942 г. по апрель 1945 г. работала на одной и той же технологической операции – сборка клемм со спиралью. Работа не сложная и не тяжелая, но требует напряженного зрения и внимания. Ведь короткое замыкание в лампочке – результат моей ошибки.

Организацию работы, административное руководство, наладку оборудования и механической, и электрической части, технический контроль продукции осуществляет единственный мастер. Технологический процесс партии продукции сопровождается маршрутным листком, в котором содержатся сведения об исполнителях каждой операции. Поэтому легко, при обнаружении брака, найти виновника. Например: партия 250 штук лампочек прошла весь технологический маршрут, в течение которого были на той или иной операции испорчены несколько единиц. На контроль пришли 230 штук. По маршрутному листу видно, где они потерялись, допустим, на 3-й операции они были, а на 5-й уже нет. Значит, испорчены на 4-й операции, следовательно, с исполнителя 4-й операции будет удержано: стоимость материала, затраченной энергии, газа и зарплата трех предыдущих исполнителей. Легко и просто. Учетчики промежуточных переходов не нужны. Для контроля мастер берет несколько лампочек из ящика, проверяет. Если хоть одна спираль лопнула, т.е. короткое замыкание, дальше он не проверяет. Он приносит ящик мне, иногда высыпает мне на голову, если лампочки мелкие, они не побьются, и с криком: "проклятая лентяйка, русская свинья" уходит. Я собираю все в ящик, иду к клеммам, сама проверяю до конца. Если есть еще мой брак, я их откладываю, в маршрутном листе делаю отметку против своего номера, сдаю. А бракован-

ные лампочки осторожно разбиваю, цоколь очищаю от гипса и олова, выбрасываю испорченную спираль. Стекло, цоколь я отношу на те операции, где они используются, клеммы использую сама. Сколько на это уходит времени никого не волнует, это мои потери. Кроме того, с меня будут удержаны затраты по всему технологическому маршруту. (Между прочим, нам остается только позавидовать такой четкой организации производства. Немцы имели ее 60 лет назад, а мы не смогли такого достичь и по сей день).

Видимо немцы нас все же побаивались, не допускали размещать нас группами, а сажали через одного: немка – русская, немка... и т.д. На работу и с работы нас сопровождали. По прибытию в лагерь дверь замыкали снаружи. В столовой был портрет Гитлера и радио. С 6 вечера до 7 утра, находясь под замком, мы могли заниматься чем хотели. Свет выключался в 22 часа.

Сопровождал нас на фабрику и обратно один человек – Оскар. Это был добродушный человек, к нам относился хорошо, старались и мы его не подводить. Однажды хозяин табачной фабрики, что располагалась на втором этаже, под нами, захотел поправить свои экономические дела, путем получения страховки. Он поджог свою продукцию и сырье, а свернуть пытался на нас. Мы, задыхаясь от табачного дыма, не знали, как выбраться из-под замка. Мы связали свои одеяла, на них в разбитое окно спустили одну девушку. Она ночью добралась до дома хозяйки, сообщила о беде. Хозяйка с полицией прибежала, открыла нас, вывела на улицу, так мы спаслись. Нашей хозяйке пришлось отстаивать нас в суде, доказав, что мы находились под замком. В цеха ниже расположенных предприятий мы попасть не могли.

После этого случая наш Оскар научила нас открывать двери с помощью топора, чтобы нам, в подобном случае, не приходилось спускаться на одеялах. Хозяйка, естественно, об этом не знала. Но зато этот случай подтолкнул нашего шефа купить сборный барак и переселить нас в собственное жилье.

Кормили нас, как во всех лагерях: основная масса сушеного турнепса, немного картофеля. Такую зловонную баланду давали 2 раза в сутки: в 12 часов дня и в 18 часов. Готовили женщины из нашего коллектива. Нас приводили на обед, на столах уже стояли миски с баландой. За столом у каждой свое постоянное место. Прибегаем, выпиваем через край жидкость, в оставшуюся (2 ложки) гущу добавляем соль, съедаем. Тогда весь день хочется пить и не так ощущается голод. Так

же и в 18 часов. Хлеб нам давали раз в 4 дня из расчета 1 кг на двоих на 4 дня. Мы его измеряли ниткой, сгибали ее пополам. Разрезали хлеба на 2 половины. В столовой к столу прикреплена хлеборезка, на которой имелся регулятор толщины скибки. Разрезаем каждая свою пайку на 4 скибки "товстих" на обед, 4 скибки "тонесеньких" на завтра, 4 скибки "тонісісеньких" на ужин. Укладываем их в шкафчик. А потом начинаем всяческие отступления: допустим сегодня можно съесть завтрашнюю "тоненьку", немного погодя – "тонісіньку"... и т.д.

Шла война. 1943 год. Уже был открыт второй фронт. Наш городок был небольшой, стратегического значения не имел, но находился на пути к большим городам – Галле, Эссен и др. Воздушная трасса бомбардировщиков английской и американской авиации проходила через нас. Самолеты тяжелые, летели большими группами. И хотя летели они очень высоко, но от гула их моторов барак наш качался, как лодка на воде. Только заслышим тот гул, все как по команде вскакиваем с нар, и к своим шкафам, не смотря на кромешную темноту, все находят свой хлеб, судорожно его съедаем, боимся, вдруг нас разбомбят, а хлеб останется!!! А потом снова 4 дня ждем такого момента.

Каждую субботу нам приносили в цех зарплату и расчетный листок по всем правилам бухгалтерии. В барак после работы приносят паек: по 1 ст. ложке сахарного песка или по 1 ложке варенья, чаще давали смородиновое желе и 100 гр. маргарина. Зарплата наша за неделю составляла от 1 марки до 3,5 марок. Из продуктов мы могли купить только лук и чеснок. Зато мы покупали мыло, стиральный порошок, зубной порошок или пасту, зубную щетку. С санитарно-гигиеническим вопросом проблем не было. Хотя клопов в нарах было видимо-невидимо и с ними ничего не могли поделать ни немцы, ни мы. На деревянных нарах лежали матрацы, набитые стружками, сотканые из бумажного шпагата, да два грубых солдатских одеяла: одно под низ, вторым укрываться. В бараке соблюдалась чистота, постели должны были быть аккуратно сложены. Если после нашего ухода хозяйка зайдет и увидит постель не сложенной, на нее выливается ведро воды, и тогда не известно, сколько будут сохнуть эти одеяла и стружки в матраце. Отопление барака осуществлялось "буржуйкой". В основном топливо – это торфяной брикет. Сгорает он очень быстро. Барак сборный, между секциями щели, через которые мы смотрели на часы на городской башне. Следовательно, тепло улетучивалось быстро. Благо зима там не такая суровая, как наша.

Дополнительно продукты питания можно было только украсть. Что мы и делали. Иногда удавалось кому-нибудь украсть хлеб в магазине, летом пробирались в огороды и воровали картофель или колоски пшеницы с поля, что за нашим баракком. В период уборки урожая хозяйка на субботу и воскресенье отдавала нас работникам наших фабрик или помещикам близ лежащих районов. Тогда в лагере баланду не готовили, а кормили нас те хозяева, где мы работали.

В Германии издавалась газета на русском языке, кажется, она называлась "Русское слово". Ее распространяли по лагерям. Особой информации там не было, но зато там печатались сведения о месте нахождения и розыске друзей, родных, с указанием адреса. Мы имели возможность переписываться с земляками и новыми знакомыми из разных городов и лагерей. Много было сложено стихов и песен на мелодию из местных песен. Мы ими обменивались.

А вот при любой провинности, как-то: недостойное поведение кого-либо на работе, опоздание, замечание мастера по работе и др. – наказывались все. Приходит хозяйка в лагерь, орет и объявляет, что за то-то на 3 дня все лишаются еды, почты и (зимой) топлива ("keine trezen, keine role, keine Post!"). Ну, расстраивались мы по этому поводу только на первых порах. А позже мы приспособились с этим бороться. Пробирались в ее подвал за картошкой, в ее сарай за углем. Как-то научились влезать в окна при закрытых снаружи ставнях. На то мы и русские. (Помните? "Ну ты же советский человек!").

Ребята смогли переделать свой репродуктор и стали по ночам принимать Москву, а утром пересказывали нам сводки. (Так в 1943 г. мы узнали, что армия вместо петлиц надела погоны, и заменен гимн). У нас в цехе висела карта Европы и Азии. Один фашист ежедневно переставлял флажки движения фронта. Они были уверены, что мы неграмотные и в этом не разбираемся. После потери Сталинграда они с глубокой скорбью провели в цехе что-то типа митинга, а мы не могли удержаться от восторга. И как мы не прятались, они поняли, что мы разбираемся в этом. На второй день карту убрали.

Тюрингия – гористый северный район Германии. В первое время некоторые пытались бежать, но некуда. Их тут же на второй-третий день задерживали и возвращали на место, а некоторых отправили в штрафлагерь в Ваймер.

Спецодежды нам никакой не давали. В 1944 году выдали по комплекту: панталоны и типа ночной сорочки из грубой фланели. А

вот обувь – колодки с парусиновым верхом дали сразу, а летом выдали лапти из тростниковой соломы, которые мы не могли носить.

Русский, украинский народ привык отражать свою жизнь в песнях. Среди нас особых талантов поэтических не наблюдалось, а композиторов не было вообще, поэтому все песни мы слагали, используя рифмы знакомых поэтов, и пели их на мелодии известных песен наших или немецких. На мотив немецкой песни "Лили Марлен" мы пели:

Утром на работу гонят, как овец.

Полицейский с палкой будит, как отец.

В ухо влепит, кто больной,

А пожалеет лишь порой

"Ду гайлен, сакрамент!"

Мастер, словно сыщик, выберет момент,
подойдет и крикнет: "Ду гаркот сакрамент".

Но это сердцу – не печаль. Я отвечаю: "Мир эгаль" (мне все равно)

Ду гайлен сакрамент.

Если ты утомишься, в уборную пойдешь.

На полчаса засядешь, немного там вздремнешь,

Шеф бежит, кричит "ауфштейн"

Я отвечаю "никс ферштейн"

Ду гайлен сакрамент.

За год работы нашей обувь дали нам

Колодки с парусиною весом в килограмм

В придачу лапти нам сплели и говорят:

"Довольны ль вы?"

Ду гайлен сакрамент.

В Германии готовят нам вкусные блюда,

Которых мы в России не ели никогда:

Дают кольраби и салат и трижды проклятый шпинат

Ду гайлен сакрамент.

Стою я за машиною и думаю о том,

Где мои родные, где мой родимый дом?

Где мать, отец, где брат родной?

Ты жди меня – вернусь домой –

Ду гайлен сакрамент.

Постоянно все вспоминали дом родной. И ничего, что не всегда там было легко и просто, но это был дом, где мы чувствовали себя сво-

бодно и легко, мы были желанны. И вот в такие минуты родилась вот эта песня:

Тихий вечер на улице темной,
В Брайтенбахе погасли огни.
Лишь девчонке одной подневольной,
Все мерещатся прежние дни.
Ее сердце томится в разлуке,
Ей не мила чужа сторона.
Со слезами в мучительной скуке
Она тихо заплачет одна.

Где мой дом, где поля золотые,
Где любимая мама моя.
Что так скучно года молодые
Безвозвратно идут от меня.
И с печалью опять замкнется
На ресницах слеза за слезой,
Почему я не вольная птица?
Улетела бы в край свой родной.

Она тихо от окон отходит,
Спать ложится печальна, грустна.
Но и ночь ей глаза не закроет –
По подушке катится слеза.

При всей тяжести положения, самоубийств в лагерях не было. Все боролись за выживание и надеялись вернуться домой. Однако один случай у нас все же имел место.

Вблизи от нас был лагерь, где основная масса была из ребят из Курской области Поноровского района и прилегающих к нему. Мальчишки были разного возраста – от 12 до 25 лет. Много было односельчан. Работали они в основном на стеклянной фабрике по изготовлению аптечной посуды. За дисциплиной в лагере следил немец из "СС". Они называли его "палач". Но вскоре его функции стал исполнять 20-летний парень, Василий его звали, односельчанин многих ребят. Он издевался над своими земляками еще более жестоко, чем немец. В благодарность за службу немцы выдали ему пропуск, по которому он мог в любое время ходить в любой лагерь Гроссбрайтенбаха. Он стал ходить и к нам. Ведь у нас были одни девушки. Ему понравилась Шура Матюхина из Сумской области. Он добился обмена, и ее перевели к ним в лагерь, а к нам пришла Нина – белоруска. Там ему дали в бараке

отдельную комнату, и они стали с Шурой жить как муж и жена вдвоем. Вскоре он стал закрывать ее в бараке, а сам уходил гулять. Если по возвращении Шура его спрашивала, где он был и почему он ее закрывает, он стал ее избивать. А когда она сказала, что ждет ребенка, он озверел еще больше. Тогда 24 августа 1944 года в очередное его отсутствие она выбила окно и ставню и утопилась в пруду, который был прямо за проволочным ограждением их лагеря. Тело ее всплыло 31 августа.

Вот существование подобных Василей породило стихотворение:

На батьківщині ми всі жили в умовах різних

Та не минули всі ми лиха одного.

Ми змушені були покинути своїх рідних

І їхати працювати на ворога свого.

І тут, у Німеччині, в гористій цій країні,

Умови для всіх нас однакові дані.

Всі ми знаходились під гнітом, на чужині

І всі єднаємось до одної сім'ї.

Усі ми тут знайомі, всі ми рідні,

Жаліємо ми один одного.

Але і серед нас є вороги негідні,

Які вже продались і служать лиш для ворога свого.

Крім того, що над усіми нами

Є так звані, німецькі палачі.

Так нам і земляки, оці продажні шкури,

Ви вибачте мені, звичайно, за цей вираз, читачі,

Допомагають їм, щоб наші горді голови понурить.

Ми всі знуцання над собою переносим,

І переносить будемо до часу, до пори.

Знущайтесь, кровопивці, ми співчувань у вас не просимо

Про це ми не бажаємо навіть говорити.

Але ж запам'ятайте, ви, зрадники негідні,

Що прийде і на вас така пора.

Коли вже вас за зраду батьківщині

Не захистять ні мур, ні кам'яна стіна.

Тяжко было нам в цивильных лагерях, но в лагерях военнопленных было еще хуже. Они ни с кем не общались. Лишь когда им удавалось передать какую-нибудь записку сквозь ограждение из колючей проволоки, они видели, проходящих мимо русских девушек, ко-

торые работали в домах или отелях. Они были аккуратно одеты, не то, что мы, лагерные. И у мужчин складывалось впечатление, что эти девушки находятся в какой-то связи с немцами. Народные поэты из числа военнопленных передали нам такую песню из г. Эссен:

"Письмо девушкам"

Молодые девушки немцам улыбаются

Позабыли девушки о своих парнях.

Только одни матери горем убиваются

Плачут они бедные о своих сынах.

Молодые девушки, скоро ж позабыли вы,

Что за вашу Родину длится жаркий бой.

Что за вас же, девушки, в первых же сражениях

Пролил кровь горячую парень молодой.

Там на берегу крутом, за широкой Волгою

Там погиб за родину парень молодой.

Только ветер волосы развивает черные,

Будто их любимая тербит рукой.

Будет лить со временем дождь на кости белые

И засыплет медленно мать – сыра земля.

Так погибли юноши, так погибли смелые

Что дрались за Родину, жизни не щадя.

Лейтенантам-летчикам девушки любимые,

Со слезами верности вы в любви клялись.

Но в пору тяжелую соколов забыли вы

И за корку хлеба немцам продались.

Но вернутся соколы, прилетят далекие,

С чем тогда вы выйдете соколов встречать?

С чувствами торговыми, с ласками продажными

Не возможно девушек будет оправдать.

Под немецких куколок вы прически делали,

Красками окрасились, вертитесь юлой.

Но не нужны соколам краски, букли, локоны

И пройдет с презрением парень молодой.

Обидно было девушкам, терпевшим гнет и унижения от немцев, читать эти строки и они не остались в догу.

"Ответ девушек".

Лейтенанты-летчики, сталинские соколы,

Вы ли упрекаете девушек своих.
Вы ль пройдете гордые, гляните с презрением?
Нет! Вы не осудите девушек своих.
 Разве не у девушек жизнь уже разбитая,
 И не ваши девушки слезы часто льют,
 И не эти ль девушки, всеми позабытые
 Жизнь свою невольную горькой чашей пьют?

Выросшие в юности птицею свободною,
Полной грудью чувствуя радостную жизнь.
А теперь, о соколы, жизнь их подневольная,
Их рабами делает, проклятый фашизм.
 Всюду под угрозою, бледные, избитые,
 Голодом изморены, непосильный труд.
 Девушки измучены, плетками истерзаны.
 Братьев своих соколов, как спасенья ждут.

Мы ли виноватые, о соколы, соколы?!
Что у нас на Родине затаен был враг
Что продал нас девушек, так как продал тысячи,
Что погибли юные на своих полях?
 Но фашизм не сломит нас, нет, не переделает!
 Ведь и здесь в неволе мы с гордою душой.
 Из советских девушек он рабов не сделает
 Даже под тяжелою фашистскою стопой.

Голодом изморены, плетками истерзаны,
Песни мы советские с гордостью поем.
В песнях призываем вас, о милые соколы,
Вас отцов и братьев наших, как спасенья ждем.
 Соколы отважные, разве вы не знаете,
 Сколько горя девушкам принесла война,
 Плачут они бедные, горем убиваются,
 Проклинают девушки свои лагеря.

Не смогли вы, соколы, постоять за Родину
И упорным натиском разгромить врага
 С матерями старыми и детками малыми
Оставляли немцам вы наши города.
 Лейтенанты-летчики, соколы отважные,
 Сколько раз вы в верности Родине клялись?
 Но в пору тяжелую клятву позабыли вы

И в первых же сражениях немцам в плен сдались.
В лагерях с решетками девушки любимые
Целый день работают, жизнь свою кляня,
Нам не нужны немецкие краски, букли, локоны,
Не дождутся девушки с Родины письма!
Но вернутся девушки на свою же Родину,
Что тогда вы девушкам сможете сказать.
Не смогли вы, соколы, не смогли, отважные.
От врагов страну свою грудью отстоять!

Вот такая перебранка велась часто, жизнь и обстоятельства порождали иногда такие взаимные обвинения. Но это иногда. А в основном все мы более дружелюбно относились друг к другу. В основном лагеря были многонациональные. У нас лагерь был не большой: с Украины 40 человек и 12 бельгийцев. На фабрике работали еще и француженки, но жили они не с нами. К ним отношение было другое. Они получали гуманитарную помощь от международного Красного креста. На советских людей это не распространялось, т.к. Сталин считал нас всех просто предателями, и быть членом этой международной организации для СССР не считал нужным.

Мы родились и выросли при советской власти. Патриотическое воспитание у нас было на высочайшем уровне. И, следует отдать должное, это нам помогло выжить. При всех унижениях и угнетениях мы держались (по возможности конечно) достойно. Отношение к нам и начальства, и сотрудников фабрики, и местного населения было не одинаковое. Люди есть люди. У каждого своя жизнь, свои обстоятельства. Мастер наш относился к нам грубо, даже зло. А вот был старичок, вначале он был в подручных мастера, тот совсем наоборот. У немцев в 8.45 был 15-ти минутный перерыв на короткий завтрак. Они приносили с собой термос с эрзац-кофе и бутерброды. Так вот этот старик никогда этот свой бутерброд не съедал. Он подойдет к нам (мы в это время сидели кучкой) пересчитает, разрежет хлеб на столько же кусочков, и раздаст нам. Этим мы не были сыты, конечно, а себя он лишал завтрака. Но это чистосердечное, добродушное явление нас трогало. Я сидела между двумя немками: Элизабет Краузе (мы ее звали Чухмара, между собой, конечно) – это злая, коварная. А с другой стороны Гертруда Камель – спокойная, милая, добрая. Эта относилась к нам с полным сочувствием.

Мы понимали, что ни мы не виновны в их беде, ни они в нашей. Это ведь все в "верхах" творилось, а мы, народ, пожинали плоды их безумства. Все страдания были от существовавших систем, хотя не мало зависело и от характеров людей. Например, нас привезли в Эрфурт 18 декабря. А 17, днем раньше, там был кошмарный инцидент. У какого-то генерала погиб на русском фронте сын. Так он привел в лагерь собак, приказал вывести "русских" во двор и натравил на них собак. Много людей пострадали. Ну, это же ни генералу сына не вернуло, ни пострадавшие, ни в чем не виноватые люди, не извлекли нужного урока. Наоборот. Все, даже немцы, с сожалением отнеслись к пострадавшим и с презрением к генералу.

По началу, во время воздушной тревоги, немцы уходили в убежища, а русских оставляли на рабочих местах. Потом (так это, или не так, но) появились случаи в крупных городах, подвергавшихся бомбардировкам, в ночное время "остарбайтеры" фонариками сигнализировали самолетам, и в результате бомбардировки проходили удачно. Это было оценено. Потом стали всех нас сгонять в убежища.

Подходила к концу война. Мы предполагали, что нас должны освободить американцы или англичане. Наша хозяйка была этим довольна, говорила: они капиталисты и мы капиталисты – мы друг друга поймем. Хозяин, который нас покупал, умер. Остались его жена, дочь 27 лет и сын – эсэсовец, офицер, который воевал на русском фронте. Почти каждое воскресенье он на собственной машине приезжал домой. Вот он к нам относился враждебно. А в конце войны он приехал и остался дома, дезертировал, он тоже надеялся на американцев-капиталистов. О его судьбе мы не знаем.

Американцы вошли к нам 11 апреля 1945 г. Мы перед этим, последние дни относились к окружающим осторожно. Ведь были случаи, когда целые лагеря уничтожали. Ну мы, слава Богу, уцелели. Навстречу танкам и вездеходам мы бежали как оглашенные. Американские солдаты, в большинстве чернокожие, въезжали в наш городок спокойно, торжественно. Победители же! Начальство быстро освоилось. Установили комендантский час, на улицах скоро все успокоилось. В лесах еще долго оставались немецкие разрозненные части, которые вносили дискомфорт в жизнь населенных пунктов.

К нам солдаты относились хорошо. Негры хорошо понимали наше положение. Хозяева нас уже не кормили, оставалось самим обеспечивать свое существование. Что мы и делали. Мы врывались к нем-

цам в подвалы и кладовки, брали там продукты и тащили в барак. Негры ежедневно нам что-нибудь "подкидывали": ящик масла, шоколад или еще что. До конца войны оставался месяц, а мы уже были предоставлены сами себе, свободны. Представители советской власти к нам прибыли уже после окончания войны, т.е. в середине мая. На советскую зону оккупации нас перевезли 6 июня. До г. Хемниц нас везли на американских машинах. Подвезли нас к мосту через реку рано утром. На том конце стояли советские солдаты, на плечах погоны... А ведь мы в 1943 г. своим ребятам не поверили и решили, что они слушали не Москву.

Нас не пускали на мост, пока не появилось начальство. Обидно было!.. Перевели нас через мост. Город был разрушен, сплошные руины. Нас довели до станции. Вокзал разрушен. Здесь мы пробыли весь день, ночевали на земле между рельсами. На следующее утро появилось начальство, распорядились: женщин и детей погрузили на грузовики, а мужчины построились в колонны и пошли пешком. Доставили нас в фильтрационный лагерь. Он располагался в г. Ошатц, в бараках бывшего лагеря. Здесь мы подверглись всяческому допросам и расспросам, прошли поверхностное медицинское освидетельствование. Здесь нас кормили также два раза в день, но перловым супом и перловой кашей. Через неделю нас готовили к отправке на Родину. Стариков, инвалидов, женщин с детьми – усадили в кузова грузовиков и повезли куда-то, где действовало железнодорожное сообщение. Оттуда их отправляли в тех же "телячьих" вагонах домой. А нас, молодых и здоровых разбили на роты по 200 женщин (ребят всех призвали в армию), во главе поставили ребят из числа бывших военнопленных. Собрали 5000-ю колонну. Главным назначили какого-то маленького лейтенанта, вооружив его винтовкой (не знаю, были ли в ней патроны) и картой. Нам выдали сухой паек, в наборе: 2 буханочки солдатского, черного хлеба из запасов 1938 г. и 5 кусочков сахара. И с тем мы отправились пешком на Родину.

Шли мы под палящим солнцем и проливным дождем. Привалы делали днем коротенькие, а ночевали в поле или вдоль дорог. Так шли долго, пока не дошли до Силезии. За этот период прошла Потсдамская конференция, на которой было принято решение: демонтировать уцелевшие предприятия Германии и отправлять в СССР в счет репарации, т.е. в возмещение нанесенного войной ущерба. Для выполнения этих работ нужны были рабочие руки. Немцев привлекать к этим работам

не этично, да и платить им нужно... И было принято решение привлечь к выполнению этих работ нас. Мы на месте, нас не нужно везти из Союза, да и сила мы дармовая, нам ведь можно ничего не платить. И вот 10-12 июля 1945 г. нас остановили, теперь уже усадили на грузовики и повезли назад в Германию.

Я попала на объекты "Особцветметмонтаж № 1". Мы занимались демонтажем предприятий цветной металлургии. Первый мой объект № 3963 в г.Никельверк. Там мы снимали никелевый комбинат. Затем в Эренфридерсдорфе – оловянную обогатительную фабрику, а в 1946 г. в Магдебурге – магниевый комбинат.

В июле 1945 г. я вышла замуж. 25 октября 1946 г. у меня родилась дочь, и это дало нам возможность вернуться домой.

Вернулась я не в Луганск, а в Бокситогорск Ленинградской обл. по месту жительства мужа. По возвращении в Союз начались наши новые мытарства. Снова расспросы и допросы, циничные издевательства. Паспорта нам не давали, а выдали взамен паспорта листик бумаги. На работу никуда не брали. Тем более, что там всего 2 завода и бокситовый рудник. Предприятия разрушенные, рабочих мест было еще мало. Муж устроился, а я долго искала работу. Наконец в феврале 1950 г. мы решили переехать в Луганск. Здесь снова пришлось пройти все мытарства КГБ, милицию. Наконец-то выдали настоящий паспорт. При поступлении на работу в отделе кадров нужно заполнить анкету, одним из ее разделов предусмотрены сведения "где был во время войны". Я заполняю, честно пишу свою судьбу и в ответ – "приходите завтра". И так 4 месяца. Однажды нам участковый инспектор пришел к маме по делу (она была председателем уличного комитета) и спросил, устроилась ли я на работу. Мама ответила – нет. Тогда он позвал меня и спрашивает, что я пишу в этом злосчастном разделе. Я ответила, что пишу честно, как было. Тогда он мне сказал, чтобы я навсегда забыла об этом сама и нигде об этом не писала. Это нужно было в органах и совсем ни к чему отдела кадров. Спасибо ему. Я на следующий день устроилась на работу. Профессии у меня не было, но 8 классов это было не мало. Устроилась кладовщиком склада готовой продукции на завод. В 1952 г. пошла в 9 класс вечерней школы. В 1954 г. окончила 10 класс. К этому времени с мужем развелась, дочь окончила 1-й класс. Братья были в Армии, мама больна.

В Луганске было всего 2 института – сельхоз- и педагогический. Был вечерний филиал Донецкого машиностроительного. В пединсти-

туте стипендия была 220 руб, а в сельхоз – 330. Я пошла туда. Сдала вступительные экзамены $4 \times 4 = 16$ баллов, аттестат у меня "5", но он тогда не учитывался. Проходной бал 16,5 и я не прошла. На собеседовании ректор меня спросил: "Я член партии?. Нет – ответила. – Жаль, в вашем возрасте (мне 29) можно было быть членом партии". И мы распрощались. Вот так я не попала в институт. Затем я окончила финансово-плановый техникум по специальности "плановик". С 1956 по 1988 год проработала ст. инженером по организации труда и зарплаты – нормировщиком. Работой была довольна, а на работе были довольны мною. Вела активную общественную работу. На пенсию вышла в апреле 1980 г., но продолжала работать до октября 1988 г. Ушла по семейным обстоятельствам – парализовало мужа, нужен был постоянный уход.

Дочь, родившаяся в Германии, умерла в результате тяжелой болезни. Оставила мне внука. Ему теперь 32 года, женат, двое детей. Живет в С.-Петербурге. У дочери (41 год, филолог) от второго брака трое детей. Старшая внучка на 4 курсе англо-русского факультета Луганского педагогического университета. Меньшие – школьники.

Теперь я живу одна. Муж умер. Снова переживаю трудности, т.к. на пенсию жить нелегко. Но мы – народ, испытанный трудностями, легко нам не было никогда, так видимо, и доживем. Не зря ведь говорили на вопрос "что в Советском Союзе настоящее?". Отвечали: "временные трудности". Но это перешло по наследству и в "самостійній Україні" видно нам от этого никуда не деться.

Рукопис. 2002 р.

ФІЛІМОНЕНКО (МАЛАЄВА) ЄЛИЗАВЕТА МАКСИМІВНА

Є.М. Філімоненко. 1970-ті роки

1933 р.н., м. Макіївка, Донецької обл. Проживає м. Фастів, Київська обл.

1941 – 1943 рр. – перебувала у таборі для цивільних осіб у Новгород-Сіверському Чернігівській обл.

Я родилась в 1933 году в городе Макеевка Донецкой области. Перед войной мои родители переехали и жили в п.г.т. Свесса Сумской области, Ямпольского района. С первых дней войны отец ушел на фронт.

Мама с тремя детьми оставалась в поселке Свесса до февраля 1942 года, на оккупированной территории. В феврале месяце нас забрал к себе дедушка Малаев В.Г. в село Рудня Зноб-Новгородского района Сумской области.

Немцы быстро продвигались в глубь Украины. Наши войска отступали, попадали в окружение, в плен. На оккупированной территории зверствовали фашисты, расправлялись с активистами села, подозреваемыми лицами, забирали продукты питания, угоняли скот. Люди стали оказывать сопротивление фашистам. Организовывались подпольные и партизанские группировки, партизанские отряды. Взрывали мосты, железные дороги, сжигали жилье фашистов, взрывали комендатуры и т.д. Мой отец, Малаев Максим вышел из окружения, связался с подпольной группой и увел с собой группу 10 человек в партизанский отряд «За Родину», где командиром отряда был Гнибида С.М. и комиссар Красняк Д.Д. Отряд организован был в Ямпольском районе Сумской области. Партизаны действовали активно и смело, поддерживали связи с мирными жителями. Озверевшие фашисты жестоко расправля-

лись с подозреваемыми лицами мирного населения. Вешали, стреляли, забирали в Германию, отправляли в концлагерь.

В сентябре 1942 года районная полиция забрала и этапом гнала нашу семью и других женщин, детей и глубоких стариков в Новгород-Северский концлагерь. Некоторые не дошли до Новгород-Северского. Хотелось есть. Люди с дороги сворачивали на поле за картошкой или морковкой, буряком. Хотя бы что-то съесть. Стреляли на месте. В Новгород-Северске концлагерь для подозрительных гражданских лиц находился на скотном дворе колхоза им. Шевченко. Здесь жизнь каждого узника висела на волоске: нары с соломой, холод, голод (сырые овощи гнилые и зловонная похлебка). Умирили в основном дети и слабые старики. Часть расстреливали, отправляли в Германию, Белоруссию. Умерла здесь моя младшая сестра.

В сентябре 1943 года Советская Армия и партизаны освободили нас от захватчиков. Люди, оставшиеся в живых добирались до прежнего места жительства, кто как мог. Нас 5 человек из села Рудня шли домой пешком. Некоторые сельсоветы давали лошадь доехать до соседнего села. Сил не было. В пути следования добрые люди кормили, чем могли, оставляли на ночлег. Ближе к дому, мы узнали, что наше село фашисты сожгли до единого двора, люди жили в землянках, погребах. Узнали так же, что отец мой был тяжело ранен в голову и после госпиталя и освобождения Ямпольского района, работал в райкоме партии начальником отдела кадров. Был награжден медалями и орденом Боевого Красного Знамени и орденом Ленина. Пришли к отцу. А в документах районной полиции мы числились погибшими. Нас сразу отправили на лечение. А потом стали учиться в школе, а мама с отцом восс-танавливали Родину, разграбленную и разрушенную фашистами.

Мое пожелание будущим поколениям беречь мир, чтобы человечество никогда не знало такого унижения, уничтожения, издевательства.

Будьте милосердны к оставшимся в живых ветеранам Великой Отечественной войны, бывшим узникам фашизма.

Рукопис. 2002 р.

